

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSKE ÅRBØGER

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

1973

SØNDERJYSKE ÅRBØGER

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

VED

PETER KR. IVERSEN
KNUD FANØ

G. JAPSEN
DORRIT ANDERSEN

1973

ISBN 87 7016 081 3

Tryk: P. J. Schmidts Bogtrykkeri, Vojens

INDHOLD:

Studielektor <i>H. V. Gregersen</i> : Studedrift og toldoprævning i middelalderen langs den sønderjyske Hærvej	side 5– 13
Fhv. overlærer <i>Vald. Andersen</i> : Christian IV's bilager på Haderslevhus 1597	– 14– 18
Arkivar <i>Dorrit Andersen</i> : Redaktør Nis Petersens erindringer fra Flensborg Avis 1889–1897	– 19– 62
Lektor, dr. phil. <i>G. Japsen</i> : Betragtninger over den danske bevægelse i Nordslesvig	– 63– 75
Cand. phli. <i>Inger Svane</i> : Vælgerforeningen og de dansksindede nordslesvigeres politik 1906–1910	– 76–198
Højesteretsdommer <i>Frants Thygesen</i> : Danmark og Sydslesvigsspørgsmålet efter 1945	– 199–205
<i>Anmeldelser</i>	
<i>Vilh. la Cour</i> : Danske borganlæg til midten af det trettende århundrede (ved adjunkt <i>Helmuth Schledermann</i>)	– 206–209
<i>Sven Tägil</i> : Deutschland und die deutsche Minderheit in Nordschleswig (ved adjunkt <i>Johan Peter Noack</i>)	– 209–212
<i>Karl-Friedrich Nonnenbroich</i> : Die dänische Minderheit in Schleswig-Holstein nach 1945 (ved kandidatstipendiat <i>Anders Ture Lindstrøm</i>)	– 213–214
<i>Hartmut Lange</i> : Die Nordelbische Evangelisch-Lutherische Kirche (ved adjunkt, dr. theol. <i>G. Weitling</i>)	– 215–217
<i>Jürgen Wetzel</i> : Theodor Lehmann und die nationale Bewegung in Schleswig-Holstein 1856–1862 (ved lektor, dr. phil. <i>G. Japsen</i>)....	– 217–218
<i>Jørgen Steen Jensen</i> : Hertug Hans den Yngre (ved dr. phil. <i>Erik Kroman</i>)	– 218–219
<i>Karl N. Bock</i> : Et menneskeliv (ved redaktør <i>Eskild Bram</i>)	– 220–222
<i>Bernhard Hansen</i> : At sejle er nødvendigt ... (ved redaktør <i>Morten Kamphövener</i>)	– 222–223
<i>Jacob Kronika</i> : Den sidste slesviger og Ulsnæsmordene (ved redaktør <i>Morten Kamphövener</i>)	– 224–225
<i>Bognyt</i> (ved arkivar <i>Dorrit Andersen</i> , rektor <i>Knud Fanø</i> , lektor, dr. phil. <i>G. Japsen</i> og museumsinspektør <i>Viggo Petersen</i>)	– 226–230
<i>Noter og nyt</i> : Poul Kürstein – Hans Andersen, Kongsbjerg – Landsarkivet – Historiske Samlinger for Sønderjylland – Studiefdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig – Haderslev museum – Åbenrå museum – Museet på Sønderborg slot – Tønder museum –	

Sønderjyllands kunstmuseum – Kunstmuseet Holmen – Samlingen af arbejdsredskaber og bondemøbler – Sønderborg slot – Amtskredsens arbejde – Historisk Samfunds jubilæum	– 231–262
<i>Årsberetning og regnskab 1972–73</i> (ved landsarkivar Peter Kr. Iversen og bankdirektør Hugo Lildholdt)	– 263–269
<i>Tillæg til medlemsfortegnelsen</i>	– 270–272

Studedrift og toldopkrævning i middelalderen langs den sønderjyske Hærvej

Af *H. V. Gregersen*

I de senere år har en række handelshistoriske undersøgelser set dagens lys,¹ og de fleste af disse er af stor interesse for sønderjysk historie, thi al landværts handel mellem Danmark og Mellemeuropa måtte jo nu engang passere Sønderjylland.

Selv om handelsmænd også i ældre tid befattede sig med mangehånde varer, er der ingen eksportartikel, der har sat sig mere kendelige spor i den folkelige erindring end handelen med okser eller stude. De gamle nord-sydgående strøg gennem landsdelen er ligefrem blevet kaldt okseveje. Først og fremmest er dette navn knyttet til Hærvejen mellem Immervad bro og Rødekro ved Danevirke, men også de vestlige trafikårer fra Ribe og Foldingbro sydpå ud over Tønder og Læk til Husum nævnes ofte med denne betegnelse.

Handelen ad disse vejstrøg har tidligt givet anledning til oprettelsen af en række toldsteder, som kunne tilgodese kongernes og hertugernes behov for at skaffe sig ekstra indtægter ud over den ordinære beskatning, og det er ikke mindst de bevarede regnskaber fra disse toldsteder, der har påkaldt sig historikernes interesse. Takket være toldregnskaberne er det nemlig i nogen grad muligt at skaffe sig en oversigt over handelens art og omfang. De ældste bevarede regnskaber stammer fra Gottorp toldsted, hvor der kendes fem fra før år 1500 begyndende med 1484/85,² men bortset fra disse er oplysningerne om handelslivet på vore okseveje overordentlig sparsomme for middelalderens vedkommende, og de forskellige handelshistoriske undersøgelser tager derfor først rigtig fat i årene efter 1500. Før den tid er der kun meget lidt at sige.

Et af de spørgsmål, der trænger sig på, gælder oksehandelens alder. Har man altid drevet stude sydpå, eller har en ændring inden for vort

erhvervsliv medført de vældige studerifter, som man allerede konstaterer i det ældste toldregnskab fra Gottorp? Dette spørgsmål kan vel besvares derhen, at det er den almindelige opfattelse, at handelen med heste i middelalderen har været af langt større betydning end studehandelen. »Heste var i højmiddelalderen Danmarks vigtigste eksportvare næst efter Skåne-silden, og endnu i middelalderens slutning var hesteudførslen meget betydningsfuld«, siger vor kyndigste mand på dette felt, Århus-historikeren Poul Enemark,³ og i sin disputats tilføjer han, at »det kan betragtes som hævet over enhver tvivl, at hesteeksporten i 1484/85 (d. v. s. ifølge Gottorp-regnskabet) må have oversteget okseeksporten i værdi«. ⁴ Der blev i dette år nok drevet flere okser gennem toldstedet, men hestene repræsenterede en betydelig større værdi.

Allerede længe før den tid havde oksehandelen imidlertid et anseeligt omfang, og Poul Enemark henviser her til et brev af 1455 7/9,⁵ hvori hertug Adolf tildeler hadersleverne toldfrihed i deres egen by for varer, som de købte og solgte, således som sædvane var, *men* hvis de købte okser enten under drivningen eller i Nørrejylland, måtte de betale told som alle andre. Kun fem år senere lykkedes det Haderslevs borgere at få dette privilegium udvidet til også at omfatte okser. Det skete i Christian Is privilegium til byen 1460 9/6,⁶ hvori alle deres egne varer, enten de var købt til lands eller til vands, og udtrykkeligt indbefattet okser og heste, skulle slippe for toldpålæg.

De to anførte breve er af stor interesse, fordi de begge omtaler stude drivningen som en foreteelse, der var i fuld gang i årene 1455–1460. Den pudsige undtagelse, der gøres med hensyn til oksehandelen i Adolf VIIIs brev, er imidlertid bemærkelsesværdig. Hertug Adolfs privilegium skal nemlig, som det også fremgår af teksten, forstås som en fornyelse af hans fader Gerhard VIs privilegium af 1397 10/2,⁷ og når der derfor tages et udtrykkeligt forbehold med hensyn til okser under drivning eller fra Nørrejylland, skyldes det vel, at denne form for eksport først er kommet rigtig i gang i de år, der er gået mellem 1397 og 1455. Oksetolden var en ny indtægtskilde, som ikke havde eksisteret i Gerhard VIs tid, og følgelig ikke indbefattet i privilegierne, og den ønskede den nærsomme hertug Adolf ikke at give afkald på. Derimod var Christian I mere rundhåndet, hvilket udmærket passer til den karakteristisk, der er blevet givet af ham.

Et hidtil upåagtet kildemateriale vidner om den store økonomiske

betydning, som okseopdrættet havde fået i de første årtier af 1400-tallet. Det findes i de mange klagemål og gensidige beskyldninger,⁸ som Erik af Pommern og de holstenske grever smed hinanden i hovedet i løbet af de godt tyve år mellem 1409 og 1431, da Flensborg måtte opgives af de danske styrker.

Straks i 1409 lyder der i dette materiale klager over, at Wulf Pogwisch havde frarøvet Assens-borgeren Nikkels Lawesøn okser og andre ejendele til en værdi af 10 lødige mark, en vis Nikkels Anderson havde mistet 1 okse til 4 mark lübsk, mens Henneke Stake på offentlig vej (»upper frien herstrathe«) havde frastjålet Simon fra Varde (»Symen van Warden«) 13 okser til 5 mark lübsk stykket. Om Claus Ahlefeldt hedder det, at han fratog borgere fra Odense 14 heste til en samlet værdi af 57 mark lübsk, og om Laurenz Heesten, at han frarøvede Ribe-borgeren Thuly Rikkelson 18 heste. Disse heste ville han nødtigt have givet bort for 120 mark, hedder det.

De anførte oplysninger kan vel kun opfattes som vidnesbyrd om, at stuedrivningen var i gang jævnsides med hestehandelen, mens krigshandlerne stod på. Men interessen for stude var ikke ny på den tid, thi hovedsmanden på Koldinghus, Johannes Thomesøn Lindenov til Fovslet, beklagede sig over, at han havde mistet 45 okser og 5 køer til grev Albrecht, der havde ladet dyrene drive til Segeberg, og det må være sket før 1403, grev Albrechts dødsår.

Lignende røverier vrimler klagerne med. Fru Anna til Søgård havde således i 1409 frarøvet en sønderjysk adelsmands enke fra Sundeved 24 okser og 6 rideheste, Erich Krummendiek havde taget en hest til en værdi af 17 mark, og en vis Jesse Gudhmuntson måtte udlevere 2 grå heste til en værdi af 40 mark lübsk, mens hans søn måtte af med 2 heste, en til 4 mark og en til 10 mark.

Således kunne der blive ved, men her er det ikke stedet til at foretage en opgørelse over de lidte skader.⁹ Det korte af det lange bliver, at klagerne indeholder vidnesbyrd om oksehandel i krigens år, og at okser var et eftertragtet objekt for den lovløse tids mange stratenrøvere og rovgridske riddersmænd.

De tre holstenske grevebrødre Heinrich, Adolf og Gerhards klage af 1423 5/1 over forurettelser, begået af den dansk-nordiske konge og hans mænd, har en ganske særlig interesse, fordi der heri nævnes, at kongens hovedsmænd havde afkrævet told ved borgen Niehuus umiddelbart nord for Flensborg. Alle, der førte okser forbi borgen,

måtte erlægge 8 skilling pr. okse, og det havde for de holstenske herrer betydet et tab på ikke mindre end 1.000 lødige mark.¹⁰ Selv om der nok er smurt lovligt tykt på i en klage af den art, efterlader beløbets størrelse alligevel indtrykket af, at der allerede på den tid er foregået en omfattende varetransport forbi det nyoprettede toldsted. Regner man 16 skilling pr. mark, skal der jo have været tale om en samlet stuedrift på 2.000 okser. Ved Gottorp toldsted var den sædvanlige afgift på 2 skilling pr. okse eller hest, så de 8 skilling tyder på, at Danmarks konge ikke er vejet tilbage for en alvorlig afpresning af de holstenske handelsmænd.

Ligesom det er tilfældet med de anførte danske klager over forulempelser fra holstensk side, vrimler også de holstenske klager med opgørelser over røvede eller beslaglagte okser og andet kvæg. Et par stikprøver viser, hvad det drejede sig om: Borgere fra byen Kiel havde mistet 60 okser til 5 mark stykket, fra Sievert Dosenrode havde kongens mænd taget 9 okser til en værdi af 45 mark, fra nogle borgere i Itzehoe 66 okser til en værdi af 330 mark, og Heinrich Krummendiek havde mistet 2 okser, der tilsammen stod ham i 10 mark.¹¹

Det ses af både de danske og de holstenske klager, at studeprisen har ligget så nogenlunde fast på 5 mark lübsk pr. dyr, hvorimod priserne på heste har været langt mere varierede, nemlig lige fra en 4–5 mark og helt op til 20 mark. 7 fedesvin opgives til en værdi af 7 mark, 1 okse og 3 køer findes opgjort til en samlet værdi af 9 mark. Et sted er 20 svin vurderet til 15 mark og en ko til 2 mark.

Således kunne man fortsætte. Her har det kun været hensigten at pege på det ikke ubetydelige materiale til oplysning om okse- og hestehandel, der findes i de danske og holstenske klager fra tiden mellem 1409 og 1423, og – som det vil fremgå af det anførte – indeholder det også gode prishistoriske oplysninger fra de pågældende år.

En ganske særlig interesse tilkommer der oplysningen om den danske konges opkrævning af en speciel oksetold ved Niehuus eller i denne borgs umiddelbare nærhed. Erik af Pommern nævnes jo gerne som den, der fik Øresunds-tolden i gang i 1429, men ligesom toldopkræv-

Udsnit af Johannes Mejers kort over hertugdømmet Slesvig fra 1650 med oksevejene fra middelalderens slutning indtegnet. De prikkede vejstrøg viser Hærvejens oprindelige forløb i oldtid og tidlig middelalder, således vejstykket fra Skodborg til Immervad og vejstykket uden om Urnehoved-banken. »Fehrstede« er det nuværende Årøsund, hvor færgen fra Assens kom ind. Vest for Åbenrå (Åpenrade) ses »Tollstede« umiddelbart syd for det sted, hvor Gl. Ribervej støder til Hærvejen.

ningen her nok skal sættes i forbindelse med den skibstold, der allerede tidligere blev taget ved Skåne-kysten,¹² har det nyoprettede toldsted ved Niehuus nok Gottorp-tolden som forudsætning.

Her var toldoprævning af langt ældre dato. Den findes i hvert fald første gang omtalt i Karl IVs brev af 1375 31/10,¹³ ifølge hvilket de holstenske grever fik en kejserlig bekræftelse på, at Gottorp-tolden tilhørte dem, en handling, der ejendommeligt nok blev begrundet med en påstand om, at Slesvig stift var et len under det tyske rige. Da den dansk-nordiske konge som følge af tidernes ugunst ikke var i stand til at udnytte Hærvejs-handelen i fiskalt øjemed på dette sted, har han åbenbart besluttet at tage den toldafgift, som han mente sig berettiget til, på et sted ved Hærvejen, inden trafikken forlod hans magtområde, og det måtte da blive et sted umiddelbart nord for Flensborg.

Det kendteste toldsted ved Hærvejen mellem Kolding og Gottorp er ellers Toldsted vest for Åbenrå. Så kendt og selvfølgelig et toldsted har det været, at det er blevet bevaret som stednavn uden foransat bestemt artikel, ja, ovenikøbet er udtalen særpræget, idet det første led udtales med åbent o og et hult (såkaldt »velart«) l,¹⁴ mens ordet »told« eller har lukket selvyld og palataliseret medlyd. Skrivemåden »Tolsted« eller »Tollsted« ville derfor bedre have været i stand til at gengive udtalen af dette stednavn.

Grunden til, at der netop på dette sted er blevet oprettet et toldsted, har vi utvivlsomt i det forhold, at den sydøstgående vej fra Ribe udmundede i Hærvejen umiddelbart nord for Toldsted. Denne vej fra Ribe over Spandet, Højrup, Toftlund, Agerskov, Hellevad og Nybøl til Toldsted findes aftegnet med navnet »Gammel Ribervej«, »Alt Ri[e]perweg« eller blot »Riperweg« på de fine topografiske kort, kartografen Johannes Mejer fremstillede omkring 1640,¹⁵ og den har samme karakteristiske forløb som Hærvejen og andre ældre fjernveje, idet den går uden om alle bebyggelser. Ingen af de anførte landsbyer på dens rute gennemskæres af dens vejføring. Som trafikåre betragtet har Gammel Ribervej formodentlig været af større betydning end vejen sønderud af Ribe mod Tønder og Husum. Den forbandt jo de to stiftsbyer Ribe og Slesvig og førte videre mod Rendsborg, Kiel og Lübeck.¹⁶

Placeringen af et toldsted, hvor Toldsted ligger, har derfor været såre velgennemtænkt, thi her mødtes så godt som hele den landværts

eksport fra Kolding og Ribe. For de mange hestekobler og de store stuedrifter har det samtidig været af en uvurderlig betydning, at der netop her findes en stor og vandrig dam, der selv i den tørreste sommer har haft rigeligt med vand til de mange dyr, der passerede stedet.¹⁷

Toldsted findes første gang omtalt i 1487, da kong Hans opholdt sig her,¹⁸ og i nogle procesakter fra slutningen af 1600-årene,¹⁹ da tolderslægten Arnkiel blev tvunget til at forlade stedet, hævdes det, at medlemmer af denne slægt havde været toldere på Toldsted siden kong Hans' tid. Der er således belæg for, at stedet har eksisteret helt siden den tid.

Efter Sønderjyllands deling i 1544 blev Toldsted en vigtig indtægtskilde for de gottorpske hertuger, thi netop her nåede stuedrifterne nordfra ind på deres territorium,²⁰ mens kongerne allerede ved Kolding og Ribe samt Assens havde kunnet tage told af eksporten ad vejene sønderud af riget. Stedets placering havde derfor også politisk betydning, og det er et spørgsmål, om dette forhold ikke allerede kan have spillet en rolle, da man indrettede toldstedet. Hvis det er tilfældet, skal vi tilbage til årene 1435-1440 for at have en lignende politisk situation som den, der var gældende, mens Sønderjylland var opdelt i kongelige og hertugelige andele, nemlig tiden fra 1544 til 1720.

Som vi lige har set, har Sønderjyllands deling ved linjen Flensborg-Tønder under Erik af Pommerns krig mod holstenerne nok været baggrunden for den ovenfor omtalte toldopkrævning ved Niehuus, og det er vel derfor ikke utænkeligt, at hertug Adolf VIII efter fredsslutningen i Vordingborg i 1435, der gav ham herredømmet over hele Sønderjylland med undtagelse af Haderslev amt og Ærø, har fået indrettet en toldopkrævning ved det nuværende Toldsted. I årene mellem 1435 og 1440, da det også lykkedes hertugen at komme i besiddelse af de resterende dele af Sønderjylland, var Toldsted som skabt til at være det sted, hvor han kunne skaffe sig indtægter af den sydgående trafik fra Kolding og Ribe, og i hvert fald langt bedre end Niehuus, der for øvrigt gik til grunde under kampene omkring Flensborg i 1431.

At oksehandelen var blevet af væsentlig betydning, fremgår også – som vi har set – af det forhold, at Adolf VIII ikke var til sinds at give slip på oksetolden, da han i 1455 fornyede sin faders privilegium

til hadersleverne. Efter den lange krig med den dansk-nordiske konge var der naturligvis god brug for alle forhåndenværende indtægter, og der var derfor kun al grund til at lade toldopkrævningen ved Toldsted fortsætte og det så meget mere, som dette sted selv efter erhvervelsen af Haderslev amt og Ærø i 1440 var det bedst egnede til at opsamle indtægterne fra de store okseveje fra Kolding og Ribe, samt fra Fyn over Assens. Men da Danmarks konger allerede havde haft lejlighed til at drage fordel af denne indtægtskilde ved de nævnte byer,²¹ er det rimeligst at antage, at Toldsted er blevet indrettet til det formål, som selve dets navn giver udtryk for, nemlig som toldsted, engang i løbet af hertug Adolf VIIIs regeringstid og snarest i årene 1435–1440.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Poul Enemark: Studier i toldregnskabsmateriale i begyndelsen af 16. århundrede. Med særligt henblik på dansk okseeksport, I–II, 1971; Svend Aage Hansen: Adelsvældens grundlag, 1964; L. Schwetlik: Der Gottorp passerende hansisch-dänische Handel und seine Träger 1484–1519 (ZSHG, 1961, s. 61–130, 1963, s. 93–174); H. Wiese: Der Rinderhandel im nordwesteuropäischen Küstengebiet vom 15. Jahrhundert bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts (Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte, XIV, 1963 og 1966).
2. Regnskabet 1484/85 er udgivet i Danske Magazin, 6 rk., VI, s. 329–376 (C. E. Andersen); smlgn. Poul Enemark: Studier i toldregnskabsmateriale, I, s. 25.
3. Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder, VI, sp. 529 (artiklen »Hestehandel«).
4. Poul Enemark: Studier i toldregnskabsmateriale, I, s. 183.
5. Urkundensammlung der Gesellschaft für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte, IV, s. 26–27; smlgn. Poul Enemark: Studier i toldregnskabsmateriale, I, s. 201. Stedet lyder: »Item scholen de sulven borger unde inwoner to Hadersleve tollenfrig weszen bynnen Hadersleve na wontliker wise, wes se kopen unde vorkopen in doder edder levendiger ware, je doch ifft se jenige ossen uppe der driffit edder in Norjutlande kofften, dar scholen se uns tollen van geven glick anderen luden«.
6. Urkundensammlung, IV, s. 37–38: »Gunnel en ock gnedichliken unde geven alle ere egen guder, wor se de to water edder lande kopende werden, unde ossen, perde unde alle ander have unde ware levendich unde doet in unszer erben [omeden] stadt to ereme besten vramen unde nutte to vorhandelende vorkerende doer to drivende« etc. – De to Haderslev-privilegier findes også i Danmarks gamle Købstadslovgivning, I, s. 278 f., 280 f.
7. Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden, VI, nr. 1298.
8. Kr. Erslev: Klageskrifter fra Erik af Pommerns Retsstrid med Holstenerne (1409–15) (Danske Magazin, 5. rk., II, s. 83–107); H. C. P. Sejdelin: Diplomatarium Flensborgense, I, s. 292–331 (med hertugerne Heinrich, Adolf og Gerhards klage af 1423 5/1).

9. De anførte tilfælde findes: Da Mag, 5. rk., II, s. 85, 87, 90, 92–93, 94, 95, 99.
10. »Jtem sui capitanei imposuerunt nouum theoloneum injuste apud castrum Nieheus, ita quod oportuit quemlibet vectatorem, qui juxta castrum boues duxit, dare pro quolibet boue (dare) octo solidos, in quo nos et nostros damnificat bene in M lodighe marcas« (Dipl Flensb, I, s. 308).
11. De anførte eksempler findes: Dipl Flensb, I, s. 308, 306.
12. Kai Hørby: Øresundstolden og den skånske skibstold. Spørgsmålet om kontinuitet (Middelalderstudier, tilegnede Aksel E. Christensen, s. 245–272).
13. Det hedder her bl.a.: »... sulchen czolle, den sie haben zu Godtdorff, gelegen in dem bischtum zu Schlesswik und der von uns und dem reiche zu lehen ruret« (SHRU, IV, nr. 1584).
14. Sønderjyske Stednavne, IV, Aabenraa Amt, s. 281. Den der anførte foransatte bestemte artikel beror på en misforståelse, men ellers er udtalen rigtigt gengivet.
15. Se lokalkortene i Johannes Mejers Kort over det danske Rige, III.
16. Smlgn. Poul Enemark: Studier i toldregnskabsmateriale, I, s. 198.
17. Oplysning fra Toldstedets nuværende ejer, gdr. Heinrich Simonsen.
18. Danske Magazin, 4. rk., I, s. 181. Smlgn. H. V. Gregersen: Toldsted (Sønderjysk Månedsskrift, 1948, s. 162–165, 173–177).
19. RA. Rtk. ty. afd. Indkomne breve fra toldembedsmænd i Slesvig, 1680–1745. Smlgn. SJy MSkr, 1948, s. 163.
20. H. V. Gregersen: Studedriften forbi Toldsted i 1600-tallet (Jyske Samlinger, 5. rk., VIII, s. 139–161, 1949).
21. Toldstederne ved de pågældende byer nævnes i Christian Is handelsforordning af 1475 30/9. Efter at have nævnt, at øksne ikke må drives længere sønderud af indenrigshandlende end til fiskerlejerne Falsterbo, Skanør, Dragør eller andre fiskerlejer og købstæder hedder det: »oc sammeledes til Asnes, Koldinge oc Ribe« (Aarsberetninger fra det kongelige Geheimearchiv, V, s. 71 f.).

Christian IV's bilager på Haderslevhus 1597

Af Vald. Andersen

Mens den meget berømte kroningshøjtidelighed for kong Christian IV i København 1596 havde været præget af stor udadventt festivit as, kom brylluppet med *Anna Cathrine*, datter af kurfyrst Joachim Friederich af Brandenburg, ikke til at give nogen større genklang i historien. Brylluppet blev henlagt til Haderslevhus, hvor vielsen fandt sted den 27. november 1597. Valget af dette sted, uden for selve kongeriget, kunne have sine rent praktiske grunde. Bruden kom sydfra, en del af bryllupsg esterne givetvis ogs a. Det ret nye slot, ogs a kaldet *Hansborg* efter hertug Hans d.  ldre, der havde bygget den første del af slottet, har utvivlsomt kunnet danne en værdig ramme om bryllupsfesten, og Haderslevhus var jo p a en m ade kongefamiliens foretrukne opholdssted, et datidens Fredensborg, hvor man flere gange havde været samlet til familiefester. Det kunne vel ogs a tænkes, at den unge konge, der jo ikke savnede selvstændig tankegang, valgte Haderslevhus, fordi han ønskede sit bryllup fejret efter sit eget hoved, ogs a hvad angik de indbudte g ester.

Alt tyder p a, at det lykkedes Christian IV at give sin bryllupsfest en ret privat karakter, s a privat, at praktisk talt ingen oplysning herom slap over i de historiske annaler. Hvor mange og hvem, der i disse novemberdage 1597 besøgte Haderslev, vides ikke. Denne manglende oplysning har vel været grund til, at dette kongebryllup er blevet opfattet som en ret stilfærdig og i sammenligning med tidligere kongelige fester en temmelig t rmondet affære. Denne opfattelse synes ikke bekræftet af amtsregnskaberne, der kaster et vist lys over den økonomiske side af kongebrylluppet.

»Indtægt af levende dyr og al slags anden proviant og varer fra andre kongelige amter, som behøvedes til Kongl. Majst.' og andre fremmede herrers afspisning:

20 november modtaget fra København ved skipper Erich Bagge på Kongl. Majst.' skib *Uglen*: Sild 4 læst, skånske sild 2 læst, laks 2 læst, ål 3 tdr., bergfisk 2 tdr., hvilling 6000 stk., flynder 8000 stk. Desuden mindre partier af rokke og nordlandsfisk.

Skipper Oluf Mønbo på skibet *Rosen* bragte 217 sider spæk, der vejede 18 skippund 7 lispund 1 pund (1144 kg). Skipper Oluf Christensen på skibet *Vintapper skude* kom med 200 sider spæk, som vejede 130 skippund 4 lispund. På skibet *Königinn* bragte skipper Andreas Michelsen 100 sider spæk, 1 læst smør, 3 tdr. ål, 8 tdr. tælle.

Modtaget ved kgl. tolder Severin Ingemann: 4 læst hvedemel, 32 tdr. æbler, 20 skok kabudskål (dvs. hvidkål o.a. hovedkål). Modtaget af Gregers Bang, forrider og kgl. tolder, 1 læst hvedemel. Modtaget af Hans Tonnisen, amtsskriver på København slot, 12 lispund voks. Modtaget af hr. hofmester Ancher, som han havde ladet sende til Haderslevhus, 3 stykker engelsk klæde«.

Skipper Andreas Severinsen på skibet *Hanen* kom med 130 tylt deller (dvs. tømmerstykker) hentet på Aggershus i Norge, hvortil de senere skulle leveres tilbage. Ligeledes bragte skipper Jens Aalborg en last deller på et af kongens skibe.

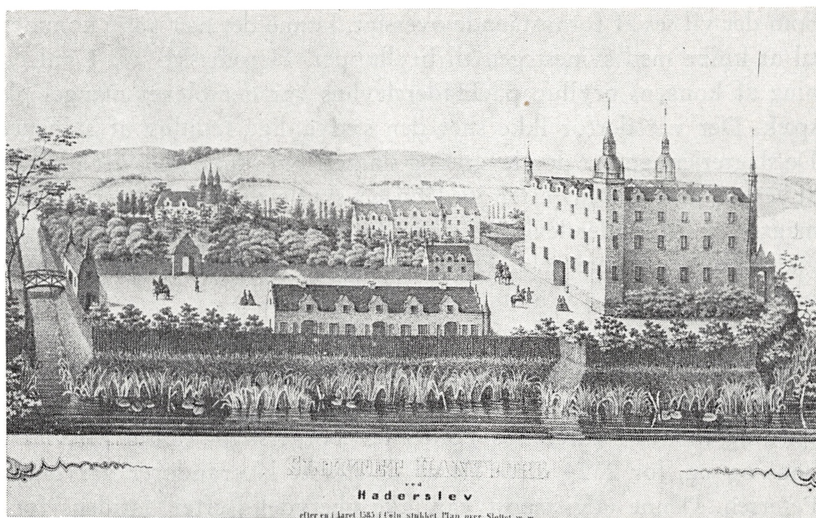
Efter sædvanlig praksis, når der holdtes en sådan kongelig fest, måtte andre af landets len præstere forskellige leverancer. Fra Hagenskov leverede lensmand Erik Hardenberg 20 okser, 149 lam og 500 tdr. havre. Lorentz Brokkenhus på Nyborg slot sendte 20 okser, 153 lam, og 500 tdr. havre. Fra Hindsjavl, lensmand Preben Bille, indkom 10 okser, 52 lam og 500 tdr. havre. Fra Rugaard leverede Knud Brahe 6 okser, 42 lam og 300 tdr. havre. Odensegaard, hvor Knud Rud var lensmand, leverede 20 okser, 192 lam, 522 tdr. havre. Dronningborg, hvor Eske Brok, der året før var blevet rigsråd og siden fik sig mangan god rus i Kgl. Majst.s selskab, var lensmand, placerede sig ved denne lejlighed på en smuk førsteplads ved at levere 30 okser, 100 lam og 36 Randers-laks. Knud Brahe på Havreballegaard sendte 20 okser og 181 lam. Fra Silkeborg leverede Frantz Rantzau 20 okser og 140 lam. Niels Skram på Bygholm tegnede sig for 15 okser og 100 lam.

»Summarum modtaget fra andre len:

Hvedemel 5 læst (120 tdr.), havre 2329 tdr., okser 161 stk., lam 1147 stk., spæk 457 sider, smør 3 læst, sild 6 læst, torsk 2 læst, nordlandsfisk 3000 stk., laks saltet 2 læst, laks røget 36 stk., ål 6 tdr., bergfisk 2 tdr., byggryn 6 tdr., eddike 20 tdr.»

Da der normalt hvert år leveredes og indkøbtes betydelige mængder af ovennævnte naturalier til slottet, må det anførte nærmest betragtes som et supplement til de forhåndenværende beholdninger. Det særlige forbrug ved bryllupsfesten lader sig derfor ikke nøjagtigt påvise i regnskabet, men en sammenligning mellem bryllupsårets regnskab og det forudgående års giver dog et indtryk af merforbruget.

1595/96		1597/98
humle	1561 skæpper	2.984 skæpper
smør	12 ¹ / ₂ læst	16 læst 1 tdr.
honning	27 ¹ / ₂ tdr.	29 tdr.
okser	128 stk.	411 stk.
bøller	2 stk.	2 stk.
svin	3112 stk.	3.059 stk.
får, lam	1277 stk.	4.159 stk.
gæs	727 stk.	2.239 stk.
høns	804 stk.	6.057 stk.
æg	65 ol	560 ol
spæk	243 sider	1.091 sider
svinehoveder	122 stk.	622 stk.
svinerygge	156 stk.	633 stk.
oksekød	47 kroppe	344 kroppe
fårekød	253 kroppe	2.959 kroppe
gåsekød	132 kroppe	1.400 kroppe
husøl	4 læst 2 tdr.	155 læst 4 tdr.
sild	8 læst 1 tdr.	15 læst 1 tdr.
torsk	2 læst 1 tdr.	8 læst 8 tdr.
ål	10 tdr.	1 læst 3 tdr.
laks	4 tdr.	2 læst 9 tdr.
bergfisk	4 tdr.	6 tdr.
skuller	30.750 stk.	49.300 stk.
hvilling	11.300 stk.	29.800 stk.
rokke	1.100 stk.	2.200 stk.
eddike	6 tdr.	6 læst 8 tdr.
lyneborgsalt	18 tdr.	5 læst 1 tdr.
grov salt	40 tdr.	14 læst
gryn	101 skæpper	362 skæpper

*Haderslevhus slot, også kaldet Hansborg, blev opført af hertug Hans i årene 1557–85 og nedrevet igen i 1666. Postkort fra 1800-tallet efter litografi af M. Dernen, Haderslev. Forlægget har været et stik fra 1585.
(Historiske samlinger for Sønderjylland)*

Sidstnævnte post, omfattende boghvede-, byg- og havregryn, viser et mere end tredobbelt forbrug, der dog næppe afslører »de fornemme herrer« som store grødspisere, men mere tyder på, at der ved festen har været et betydeligt opbud af »gemene folk«, der skulle afspises. Til de mere prominente gæster var der yderligere: 24 tdr. rostockerøl, 740 nordlandsfisk, 36 røgede laks, 1 td. makrel, 46 hollandske oste samt 4 læst æbler.

Forbruget af *vin* ved bryllupsfesten figurerer ikke på regnskabet. Det betyder formodentlig, at den kongelige vinkælder, som fandtes på slottet, var kongens private gebet, hvilket vel kunne have sine grunde. Heller ikke det sædvanlige glasknuseri, som plejede at forekomme ved Christians IV's fester, er nævnt. Dog bemærkes: »Boeschaff, som udi Kongl. Majst.s hogtides brøllup skal være bortkommen: Tinfade 70 stk., tintallerkner 150 stk., 1 kobberkedel, rummede 1 fjerdingkar, 7 rotwandes duge, 8 puder, 17 håndklæder, 85 par lagener af forskellig finhed osv.«

Som det vil ses af foranstående oversigt, kunne det nær være kommet til at knibe med svinestegen til brylluppet. Herom skrives: I anledning af kongens bryllup på Haderslevhus var der blevet mangel på spæk. Der var derfor ikke sket den sædvanlige fedning af svinene. De slagtetjenlige var dog leveret og slagtet. Nu skulle alle, der plejede at levere magre svin (efter jordebogen skulle der årlig leveres 2331 magre svin til Haderslevhus) i stedet levere et fedt svin, idet et sådant gjaldt for tre magre svin. Det kan tilføjes, at denne svineleverance var stærkt afhængig af årets rigelighed af olden.

Selv om den anførte leverance af spisevarer til brylluppet synes at være betydelig, foretoges dog en yderligere inddækning for, at intet skulle mangle. »Til Kongl. Majst.s bilager og de fremmede herrers afspisning indkøbt varer hos Haderslev borgerskab, såsom får, lam, høns og æg, for 2324 dlr.« En af de største leverandører var Hans Petersen. Denne udgiftspost var ikke ubetydelig efter datidens forhold, og endnu i regnskabet for 1598/99 var gælden ikke betalt. Et særligt lyspunkt for byen måtte det dog være, at kongen i anledning af sit bryllup – over regnskabet – gav »den Armen zu Hadersleben« 200 dlr.

Endelig: »Anno 97 er overantvortet Dronningen, min nådigste dronning Sophia, som hendes kgl. Majst. har ladet lave til Kongl. Majst.s brudeseng, 1 stor underseng, 2 dun deckner, 2 hoveddyner, og 2 hovedpuder, forbrugt 12 tdr. dun.«

KILDE

Haderslevhus amtsregnskaber 1595 f, Rigsarkivet.

Til de anførte naturalleverancer er dog at bemærke, at lenene og de kgl. slotte også solgte fra lagrene til private. Dette gjaldt også Haderslevhus.

Redaktør Nis Petersens erindringer fra Flensborg Avis 1889-1897

Ved *Dorrit Andersen*

Nis Petersen er født i Lerte ved Sommersted i 1859. I 1889 blev han journalist ved »Flensborg Avis« efter at have virket som lærer i nogle år. Hans danske sindelag havde forhindret hans fortsatte ansættelse ved skolevæsenet.

Årene ved »Flensborg Avis«, landsdelens førende danske blad, blev Nis Petersens grundige læreår som journalist. Hans journalistiske idealer og hans konservative politiske opfattelse skyldes i høj grad indflydelsen fra redaktør Jens Jessens stærke personlighed.

I 1897 lod Nis Petersen sig overtale til at flytte fra »det smukke, livlige Flensborg til det lille, kedsommelige Haderslev«, som han skriver i sine erindringer. I Haderslev overtog han posten som redaktør af »Modersmålet«, der i 1900 sammenlagdes med den anden danske Haderslevavis »Dannevirke«. Nis Petersen fik sin livsgerning i Haderslev, hvor han støt og solidt arbejdede i den danske presses tjeneste, til 1904 som ledende redaktør. I 1904 ansattes den senere amtsskolekonsulent i Tønder, Nicolai Svendsen, som chefredaktør, og Nis Petersen virkede derefter hovedsagelig som lokalredaktør.

I afstemningskampen efter 1. verdenskrig hørte Nis Petersen til Flensborgfolkene, og efter genforeningen lå han politisk på linje med det konservative parti. Imidlertid blev »Modersmålet-Dannevirke«s aktionærgruppe og tilsynsråd domineret af et »Flensborgvenstre«, der ønskede, at avisen skulle være et Venstreblad. Dette blev årsagen til den konservative Nis Petersens afsked som redaktør i 1923. Afskedigelsen gjorde Nis Petersen meget bitter; men han fortsatte dog som redaktør af »Modersmålet«s søndagsblad. Han døde i 1938.

Nis Petersen har skrevet sine erindringer om tiden 1889-1923. Erindringerne fra tiden ved »Flensborg Avis« er en vigtig kilde til

den danske presses, særlig »Flensborg Avis'«, historie under fremmedherredømmet. De illustrerer glimrende de vanskeligheder redaktionen måtte kæmpe med af politisk og arbejdsmæssig art, og de indeholder skarpt tegnede personkarakteristikker af tidens fremtrædende mænd, bl. a. Jens Jessen. Dele af erindringerne fra Flensborgtiden er allerede trykt i A. Svensson: Redaktør J. Jessen, men udgives her i deres helhed.¹

Vejen til journalistikken

Under det preussiske fremmedherredømme i Sønderjylland var en af de vanskeligste og mest udsatte poster den at være redaktør eller medarbejder ved landsdelens danske presse. Især var »Flensborg Avis« og dens journalister udsat for forfølgelse fra myndighedernes side; de gjorde alt for at hindre avisens fremgang og kue redaktør Jessens og hans medarbejderes kampmod, uden at det dog lykkedes.

Når jeg den 1. maj 1889 gik ind til disse vanskelige kår, så skyldtes det de preussiske skolemyndigheder, der i dette tilfælde repræsenteredes af den berygtede kredsskoleinspektør Stegelmann i Haderslev, der forhindrede mig i at virke som lærer i folkeskolen.² I 13 år havde jeg virket som underlærer ved den nordslesvigske folkeskole, nemlig fra 1. september 1874 til 30. april 1880 i Grønnebæk og fra 1. maj 1880 til 30. september 1887 i Jels – begge skoler var i samme sogn – og i dette tidsrum havde jeg vundet min nærmeste foresatte, sognepræsten pastor Tiedjes anerkendelse.³ Jeg ønskede at blive optaget på Tønder Seminarium, men den tyske fysikus, Dr. Hasselmann i Haderslev, mente ikke at kunne give mig den sundhedsattest, der krævedes for at blive optaget.

I vinteren 1887–88 opholdt jeg mig for min uddannelses skyld på Askov højskole. Der var da en kreds af forældre i Jels sogn, der ønskede, at jeg skulle fortsætte som lærer, men dette blev forhindret af hr. Stegelmann. I et brev, som jeg modtog fra ham i februar 1888, beskyldte han mig for »bestandig og i særdeleshed i den sidste tid af min herværende virksomhed at have vist et afgjort dansk sindelag«, og han sluttede sin skrivelse med den for en preussisk embedsmand såre betegnende bemærkning: »For en lærer her er tysk sindelag første betingelse«.

Da jeg således var forhindret i at fortsætte som lærer, en gerning, hvortil min hu havde stået, siden jeg var dreng, mente jeg, at den

eneste virksomhed, hvori jeg kunne gøre mig nyttig i vor folkesags tjeneste, ville være pressemandens, skønt jeg ikke havde erfaring eller begreb om denne vanskelige og ofte utaknemmelige gerning. Jeg var imidlertid af den mening, at som bladmand kunne man fortsætte skolemandens arbejde i folkeoplysningens tjeneste. I denne opfattelse blev jeg styrket af min ven og slægtning, gårdejer Jeppe Autzen i Djernæs ved Haderslev, i hvis hjem jeg et års tid var huslærer. Under opholdet i Djernæs skrev jeg min første artikel, som blev optaget i »Dannevirke«, men da dette blad ikke havde brug for nogen medarbejder, lovede Autzen mig at tage med til Flensborg for at tilbyde redaktør Jessen mit arbejde. Gårdejer Autzen, der i nogle år havde virket som lærer, havde været på Tønder Seminarium sammen med Jessen, og de to havde sluttet venskab.

En martsdag i 1889 rejste Autzen og jeg så til Flensborg, for at jeg kunne blive forestillet for redaktør Jessen.⁴

Vi tog ind på »Sommers Hotel« på hjørnet af Skibbroen og Skibbrogade. Begge restaurationslokaler var fyldt af kortspillende skibskaptajner. »Sommers Hotel« var nemlig i middagstimen samlingssted for Flensborgs skibskaptajner, hvoraf de fleste havde danske sympatier og kunne tale dansk, men samtalen mellem dem gik på det flensborgske plattysk. Hotellet var også samlingssted for byens dansksindede borgere, der ikke kom i den danske klub »Borgerforeningen«. Her sås heller ikke sjældent Gustav Johannsen.⁵ Ligeledes kunne man træffe kendte danske fra Als, Sundeved og nordfra. Hotelejereren var dansksindet, og der hørtes megen dansk tale i hotellet.

Skrås over for »Sommers Hotel« havde »Flensborg Avis« dengang kontor i dampskibsdirektør F. M. Bruhns ejendom på hjørnet af Nørregårdender og Skibbroen. Efter at Autzen først havde talt med Jessen, blev jeg kaldt over på kontoret og forestillet for »Flensborg Avis«s redaktør.

Jessen gav mig en lang skildring af bladvirksomhedens besværligheder. Livet som medarbejder ved et blad er ikke »en dans på roser«, sagde han. Der er ingen arbejdsro over en journalists arbejde. Bedst som han sidder ved udarbejdelsen af en artikel, bliver han afbrudt af besøgende, trykkeripersonale, korrekturlæsning og meget andet. Man bliver idelig forstyrret. Der er altid uro på et bladkontor, og hen mod redaktionens slutning er der en nervøs jagen for at få alt med i sidste øjeblik. Jessen skildrede arbejdet ved et dagblad i så

mørke farver, at manganen, der havde hørt ham, ville være meget tilbage for at give sig i lag med dette arbejde. Jeg, der hidtil intet havde kendt til journalistik, havde troet – hvad for øvrigt mange skrivelystne unge mennesker tror den dag i dag – at arbejdet ved en avis var, at man ligesom en forfatter eller videnskabsmand kunne sætte sig hen og skrive om de emner, der interesserede én.

Når jeg nu efter mere end tredive års arbejde i den sønderjyske presses tjeneste ser tilbage på det forsvundne tidsrum, må jeg sige, at jeg ikke har fortrudt, at jeg blev pressemand, selv om livet som sønderjysk journalist ikke var nogen dans på roser og absolut ikke nogen glimrende stilling i økonomisk henseende. Min løn var det første halve år 60 – tres – mark om måneden, senere steg den til 75 mark, og den højeste løn før krigen var 316 mark månedlig.

Resultatet af forhandlingerne med Jessen blev, at jeg skulle komme til Flensborg den 1. maj 1889 og prøve arbejdet en måned. Dersom lysten til bladarbejdet så var der endnu, kunne der blive truffet ny aftale.

Mit første møde med redaktør Jessen var noget af en skuffelse for mig, hele hans udseende og optræden var ikke så lidt overlegen og frastødende. Det var først efter års forløb, at jeg fik sympati for Jessen og opdagede hans varme hjertelag og hans store evner som modersmålets og den danske sags forkæmper på den vanskelige yderste forpost.

Pressesager

Den 1. maj 1889 rejste jeg til Flensborg, og om eftermiddagen holdt jeg så mit indtog på »Flensborg Avis«s kontor. Jeg kom omtrent samtidig med sidste aftenpost, og på det tidspunkt var der meget travlt på kontoret, da »Flensborg Avis« var morgenblad. Aviser skulle gennemses i flyvende fart for at se, om der var noget vigtigt, der skulle med. Breve med stedlige nyheder skulle læses og rettes, og telegrammer ankom – dengang havde man endnu ikke telefon.

På kontoret var alle samlede. Jessen sad midt for et stort bord. Lige over for ham sad hans svoger R. P. Rossen, senere bankdirektør i Tønder, dengang redaktør af »Flensborg Avis«s udenrigspolitiske artikler (Verdens Gang).⁶ Desuden var der bogholder Vrang,⁷ en ung mand ved navn Hansen, der kort efter rejste til Australien, og lidt senere kom der en ældre dame, frøken Hansen, der mellem kl. 7

Redaktør Nis Petersen (1859–1938)

og 9 læste korrektur. De tre sidstnævnte sad ved et langt, smalt bord, hvor der var kneben plads til fire personer. Der fik jeg også min siddeplads, men jeg stod for det meste ved en pult. Pladsforholdene ved »Flensborg Avis« var dengang meget indskrænkede, kun ét kontor til 5–6 mand, og her var både redaktion og ekspedition. Året efter fik vi dobbelt så meget plads, idet vi fik hele lejligheden i stueetagen.

Det var meget trange kår ved »Flensborg Avis« i disse år, og bladet var udsat for daglige forfølgelser fra politiets og retsmyndighedernes side. Arbejde var der overflod af. Hele medarbejderstaben bestod af de ovennævnte personer og så af den kendte forfatter P. Skovrøy, der var lokalredaktør i Tønder.⁸ Foruden at sende stedligt nyt fra Tønder og vesteregnen oversatte Skovrøy feuilletonen og samlede kundgørelser til avisen. Dem var der dog ikke mange af. Datidens landmænd og forretningsfolk annoncerede ikke meget, og offentlige kundgørelser fra myndighederne fik bladet ikke, skønt det var det mest udbredte blad på vesteregnen og Sundeved.

Min første store oplevelse under mit ophold i Flensborg fandt sted den 25. maj 1889. Det var lige ved middagstid. Jessen var gået hjem for at spise frokost. Pludselig åbnedes kontorets dør, og ind trådte

politikommissær Lafrentz, en ældre, høj og barsk mand, der i sin ungdom havde været underofficer i den danske hær; men efter 1864 var han trådt ind i det preussiske politi og havde tjent sig op til politikommissær. Han nærede et dybt had til danskheden i Flensborg og i særdeleshed til de personer, der var ved »Flensborg Avis«. Politikommissæren lagde sin hånd på bogholder Vrangs skulder, erklærede ham for arrestant og bød ham på stående fod følge med til domhuset, hvor statsadvokaten havde kontorer. Her blev der holdt et kort forhør over Vrang af førstestatsadvokat Schwarz, og derefter blev han ført over i landsretsfængslet. Samtidig med at Vrang blev arresteret på kontoret, blev Jessen anholdt i sit hjem, mens han sad ved bordet. Også han blev indsat i landsretsfængslet. Hvor længe Jessen og Vrang måtte sidde i varetægtsarresten, mindes jeg ikke. De blev dog efter ihærdige anstrengelser omsider begge løsladt mod en meget stor kaution.

Årsagen til disse arrestationer var, at der i »Flensborg Avis« havde stået en artikel om en tidligere dansk løjtnant, senere officer i oprørshæren von Zeska, der boede i Flensborg og var meget ivrig til at hjælpe preusserne med at få Sønderjylland fortysket. Blandt andet var han meget ihærdig for at få en sten rejst i Nystaden til minde om oprøret i 1848. Denne iver var blevet påtalt i »Flensborg Avis«. Hr. von Zeska var blevet fornærmet og havde krævet statsadvokatens værn, og de preussiske straffemyndigheder var altid meget lyd-høre for klager over formentlige fornærmelser i »Flensborg Avis«. Alle de tyske myndigheder gjorde, hvad de evnede, for at bekæmpe det sydligste danske blad, som under redaktør Jessens dygtige og uforfærdede ledelse var dem en torn i øjet.

Retssagen angående v. Zeska-artiklen blev ført et par måneder senere ved landsretten i Flensborg. Da blev Jessen som artiklens påståede forfatter – skønt det ikke kunne bevises, at han havde skrevet den – idømt ni måneders fængsel, og Vrang blev som ansvarshavende idømt seks måneders fængsel. Dommen blev fældet af Flensborg landsret med den udpræget danskfjendtlige landsretsdirektør Macco som formand. Meddommere var landsretsrådene Claudius, Mahlstedt, v. Hartwig og v. Ahlefeld. Offentlig anklager var andenstatsadvokat Prahll, en præstesøn fra Haderslev.

At to mand kunne blive dømt for den samme artikel hang sammen med en fortolkning af den preussiske retspleje, at ikke blot den an-

svarlige redaktør, men også forfatteren kunne drages til ansvar, når retten kunne skønne, at den person, der stod som ansvarshavende, var en såkaldt stråmand, på tysk kaldet »Sitzredacteur«. Dette kunne retten med en vis berettigelse antage om J. Vrang, der absolut ikke var skribent og heller ikke lovkyndig nok til at bedømme, hvorvidt en artikel var fornærmelig og strafbar.

Hvorledes var Vrang da kommet til at stå som ansvarshavende?

Det hang sådan sammen. Vrang, der var en gårdmandssøn fra Als, havde i landsbyen Kliplev haft en købmandshandel og en grynmølle – hvorfor også landsretsdirektør Macco hånende kaldte ham »der Grützmüller«. Forretningen ville imidlertid ikke gå for Vrang, hvorfor han måtte sælge den og se sig om efter en stilling. I efteråret 1888 søgte Jessen gennem bladet en bogholder, og Vrang meldte sig til pladsen og fik den. »Flensborg Avis« fik i Vrang en dygtig og pålidelig bogholder og ekspeditør. Men betingelsen for, at Vrang kunne få stillingen, var den, at han også skulle stå som ansvarshavende overfor presseloven. Jessen havde nemlig ofte været i strid med straffemyndighederne. Han havde i løbet af de seks år, han havde ledet »Flensborg Avis«, haft flere pengebøder og fængselsstraffe, så han, når han igen kom i konflikt med myndighederne, kunne vente en hård straf.

Jessens nervesystem og hele helbredstilstand led meget af de lange fængselsophold. Ligeledes skadede hans fravær bladet, da det var hans artikler, »Flensborg Avis« skyldte sin anseelse og fremgang. Jessen mente derfor, at det for sagens skyld ville være hensigtsmæssigt at antage en mand, der skulle have det juridiske ansvar og tage stødet af. Det var Vrang også villig til. Han måtte have en stilling, for han havde en stor familie at forsørge. Lønnen var nu ikke fristende: 900 mark årlig. Desuden vidste han vel næppe helt, hvad han gik ind til.

Som nævnt satte den preussiske landsret en stopper for Jessens plan, idet den i den store retssag i juli 1889 ikke alene idømte den ansvarshavende Vrang en meget hård straf, men også dømte Jessen som de påklagede artiklers forfatter.

Senere godtgjordes ved vidner, deriblandt gårdejer Skrumsager fra Københoved, at dengang, artiklerne om v. Zeska stod i bladet, havde Jessen været på besøg hos ham, så Jessen kunne ikke have skrevet de fornærmelige artikler, da han slet ikke var hjemme og ikke havde deltaget i redaktionsarbejdet i de dage. Jessen blev alligevel dømt.

Dommerne var hildede og hadske mod »Flensborg Avis« og dens redaktør. De sandheder, han i sit blad sagde om preussernes fremfærd mod Sønderjyllands danske befolkning, måtte ikke komme frem for offentligheden. Myndighederne kunne jo let have fået et dårligt ry hos de rettænkende blandt det tyske folk.

I retssagen den 6. juli 1889 var Jessen og Vrang tiltalt for fornærmelse mod følgende personer: Sognepræst Johannsen i Tinglev, hvem Jessen flere gange havde revset for overdreven fortyskningsiver, kredsskoleinspektør Stegelmann i Haderslev, der var en alt andet end agtet person, og endelig branddistriktskommissær v. Zeska, der havde været omtalt i fire artikler i »Flensborg Avis«.

Sagen blev på grund af de mange vidner forhandlet i den store edssvornesal i Flensborgs domhus, og der var mange tilhørere, deraf både venner og fjender af redaktør Jessen. Blandt tilhørerne var også pastor Johannsens hustru, som skal have været meget ilde berørt af den strenge dom.

Landsretsdirektør Macco førte, som nævnt, forsædet. Både han og hans tidligere nævnte fire meddommere var meget danskfjendtlige. Offentlig anklager var andenstatsadvokat Prahl. Som forsvarer optrådte justitsråd Ebsen, der var meget dansksindet og var en af danskhedens støtter i Flensborg. Derfor var han heller ikke velset af den preussiske dommer- og embedsstand i byen.⁹

Redaktør Jessen og Vrang var igen blevet arresteret for ikke at unddrage sig straffen ved flugt, hed det sig, men selvfølgelig var det for at chikanere Jessen, der var ualmindelig hadet af retsmedlemmerne ikke blot for sin danskhed, men fordi han med sin intelligens og sine juridiske kundskaber var dem en jævnbyrdig modstander. De drev hadet så vidt, at Jessen førtes bundet ind i retssalen, også kun et udslag af chikane, da det var umuligt for en varetægtsfange at undvige. Alle sikkerhedsforanstaltninger var i orden, så ingen fange kunne undvige.

Under den lange retsforhandling fremkom den bidske Macco også med hånlige hentydninger til redaktør Jessens hustru. Det blev både af Jessen selv og hans forsvarer hævdet, at Jessen ikke var forfatter til artiklerne om v. Zeska. Hr. Macco udbød da spydigt: »Dann hat die Frau wohl einen Finger im Spiele gehabt! Auch sie schreibt ja, sagt man«. (Så har vel konen haft en finger med i spillet! Hun skriver jo også, siger man.)

Dommen lød, som nævnt, på 9 måneders fængsel til Jessen og 6 måneder til Vrang. I betragtning af, at Vrang ikke tidligere havde været straffet, var dommen særlig hård for hans vedkommende, men det skulle den også være, blev der fremhævet i dommen, for at betage ham lysten til at være skærnbrædt for Jessen.

Efter udstået straf blev Vrang også kun ansvarshavende for bekendtgørelserne, der alle gik gennem hans hænder, men selv på denne ikke udsatte post fik han kærligheden at føle. I 1897 blev han idømt 6 ugers arrest, fordi der under hans ansvar stod »Sønderjyske jernbanekøreplaner« i bladet. Ordene »Sønderjylland« og »sønderjysk« måtte dengang ikke anvendes i de sønderjyske blade. De betegnelser kom ind under lovparagraffen om »Grober Unfug« (grov uorden).

Trange forhold

Mit første år ved »Flensborg Avis« blev meget oprivende og anstrengende. Der var idelig retssager, og hen mod årets slutning kom Jessen og Vrang i fængsel, og to medarbejdere færre havde jo ikke så lidt at sige. Rossen måtte overtage hele Jessens arbejde, og jeg, der endnu var uøvet, måtte påtage mig en del af Vrangs arbejde, skønt jeg ikke havde meget kendskab til bogholderi. Nytårsaften 1889 sad jeg ganske ene på kontoret for at indføre de nye abonnenter, over hvilke listerne fra postvæsenet var kommet om eftermiddagen. Siden 1. oktober var vor medarbejder Hansen også borte, han var rejst til Australien. Tilbage var kun Rossen og frøken Hansen, der som nævnt kun kom nogle timer for at hjælpe ved korrekturlæsning. Fru Jessen kom også hver dag på kontoret, men hendes hjælp ved det daglige arbejde var kun ubetydelig.

R. P. Rossen var rigtig et arbejdsmenneske og kunne overkomme en mængde arbejde, men han var desuden også revisor ved den danske nationalbanks filial i Flensborg. Rossen, hvis hovedarbejde det var at skrive den udenrigspolitiske oversigt, var et prægtigt menneske at arbejde sammen med. Han var rolig og besindig, og han ønskede også, at hans medarbejdere havde fået en anstændig løn, men de økonomiske forhold ved bladet var meget trange.

Når lørdagen kom, og sætteri- og trykkeripersonale skulle have deres løn, måtte Rossen ikke så sjældent hen til gode venner og bekendte for at låne penge til udbetaling, selv jeg måtte et par gange låne bladet et halvt hundrede mark, og dog var min løn alt andet end

rigelig. De første fire måneder fik jeg, som nævnt, 60 mark månedlig, så jeg for at betale kost og logi og husly måtte spæde til af min lille, sammensparede kapital. Tid til adspredelser var der ikke. Arbejdet på kontoret tog al min tid. Når kontorarbejdet var sluttet om aftenen mellem 10 og 11, undertiden først kl. 11, var jeg dødtræt og gik i seng. Den første måned havde jeg boet på »Sommers Hotel«, da bladet havde betalt mit ophold med 100 mark – det var en slags prøvemåned – men nu, da jeg fik fast løn, havde jeg ikke råd til at bo hos »Sommer«, men måtte finde et billigere logi.

Redaktør Jessen bestilte ikke så meget ved det almindelige avisarbejde. Han skrev sine ledende artikler, som en eller flere af os skulle læse igennem, før de gik i trykkeriet, for at der ikke skulle være strafbare fornærmelser i dem. Det var i den første tid meget besværligt for mig at læse hans ingenlunde korte ledere. Jessen skrev nemlig en meget utydelig håndskrift med mange udstregninger og tilføjelser, så det var svært at finde ud af dem. Heller ikke sætterne havde let ved at læse Jessens skrift, hvorfor hans artikler vrimlede med trykfejl, og der skulle sædvanligvis læses korrektur flere gange på hans ledere og de korte, pikante og interessante petitartikler. Og så var der endda ofte fejl i dem, når han selv kom til at læse sidste korrektur. Desuden var det i de første år heller ikke let for mig at påvise mulige strafbare ting i Jessens manuskripter. Jeg var jo ukundig i den preussiske presselovs krinkelkroge, og statsadvokaten og domstolene, især Flensborgs landsret, var meget hittepåsomme til at finde fornærmelser i Jessens artikler. De kunne finde noget, hvor ingen andre jurister ville have fundet noget krænkende.

Arbejdet på kontoret begyndte regelmæssigt kl. 8 og varede til kl. 1 middag, derefter fra kl. 3 om eftermiddagen til ellevetiden om aftenen. Engang fandt Jessen på at lave en morgen- og aftenudgave af bladet. Da varede arbejdet til 2–3 om natten. Heldigvis varede denne ordning kun kort. Natarbejdet tog så stærkt på både redaktions- og trykkeripersonalet, at man næsten ikke kunne hænge sammen. Pengeforholdene var så vanskelige, at der ikke var råd til at holde personale til både dag- og nattjeneste. Da fremstillingsomkostningerne var betydeligt større, og bladets læsere heller ikke var tilfredse med at få bladet to gange om dagen i et mindre format, holdt Jessen op med dette eksperiment.

Ferier var der dengang ikke noget, der hed. I de otte år, jeg var

ved »Flensborg Avis«, og som var fyldt med arbejde og nervepirrende tildragelser, havde jeg ikke fri en hel uge ad gangen. Jeg havde kun fri to eller fire dage et par gange, nemlig da jeg holdt mit bryllup og senere sammen med min hustru besøgte hendes slægt i Jels.

Mit arbejde i de første måneder bestod mest i at læse korrektur og oversættelser fra tysk. Jessen var meget nøjeregnende med korrekturten; en bogstavfejl kunne få ham til at flyve i flint – »at slå ild« kaldte Vrang det. Jessen hævdede bestandig, at et blads godhed og fornemhed ikke mindst kunne ses deraf, at sproget var uden fejl og så rent dansk som muligt. Fremmedord burde helst helt undgås. Jessen holdt overmåde strengt på, at sproget i »Flensborg Avis« var smukt og godt dansk. De københavnske blades mange fremmedord kritiserede Jessen skarpt, og han fortalte engang, at »Dannevirke« i Haderslev havde mistet holdere i de oplyste kredse, fordi det havde så mange korrekturfejl.

Korrekturlæsning er et arbejde, der kræver megen øvelse, og der er mange forhold at lægge mærke til: om der er mening i indholdet, om ord og bogstaver står på deres rette plads, og at der ikke kommer bogstaver ind, som giver en helt anden mening.

En gang blev Jessen helt rasende over, at der i en korrespondance fra København stod, at den berømte franske videnskabsmand Peter Lange ville holde foredrag i den danske hovedstad. Der skulle have stået pater Lange, en dengang meget kendt og omtalt præst i Paris. Jessen spurgte dagen efter, »om det var idioter, der havde læst korrektur på denne notits, om vi ville gøre bladet latterligt og umuligt, ødelægge ham helt« og lignende jeremiader, som han var stærk i at anvende. Jessen var ikke blid i sin kritik, og den blev som oftest fremsat på en bidende, hånlige og overlegene måde. Kun over for Rossen tog han sig, især i andres nærværelse, noget i agt. I de år, jeg var ved »Flensborg Avis«, var Jessen ofte meget pirrelig og uomgængelig, men det kunne undskyldes med de idelige processer, der hagtede ned over ham, især i denne tid. Heller ikke hans helbredstilstand var god. Hans sundhed og nervesystem led under de forfølgelser, han var udsat for. Desuden havde han alvorlige pengevanskeligheder og modstand indenfor sine landsmænds rækker. Jessen stod ofte ene og blev tit ikke forstået hverken af sønderjyder eller andre danske.

Redaktør Jessens sind var i disse år et stadigt aprilvejr med skiften af sindstilstand. I det ene øjeblik kunne han være fuld af lune og

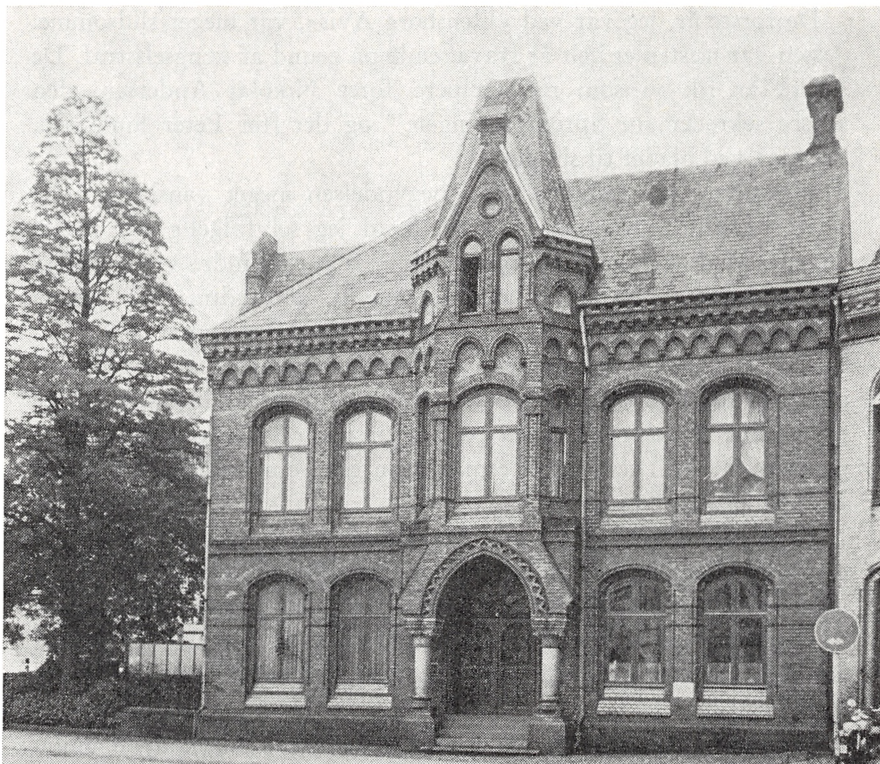
spøg, men ved en meddelelse, som ikke passede ham, kunne han i det samme slå om og blive lynende vred og sige spottende ord, der sved hårdt; dog anvendte han aldrig eder eller forbandelser, hvor vred han end var, men hans bebrejdelser var snertende og bidende.

En del år var Jessen meget overlegen. Han udtalte sig for det meste, som om ingen andre end han kunne lede et godt blad. Provinsblade, både danske og tyske, foragtede han, kun de store københavnske dagblade »Berlingske Tidende« og »Nationaltidende« respekterede han, hvorimod »Politiken« var et blad, han ikke tålte på kontoret. Også de store tyske blade som »Berliner Tageblatt« og »Kölnische Zeitung« agtede han. Andre mindre ansete blades meninger havde ingen betydning for ham.

Som nævnt var forholdene i firserne og halvfemserne trange ved »Flensborg Avis«. Trykkeriet var gammelt og tarveligt. Dengang havde man hverken sættemaskiner eller hurtig- eller rotationspresse. Det havde til huse i en gammel bagbygning med smedeværksted nedenunder. Fra kontoret måtte man gå gennem en lang, smal og snavset gård for at komme op i trykkeriet. Disse lokaler var mørke og lavloftede, så der om vinteren skulle arbejdes ved kunstig belysning hele dagen, og det var dårligt brændende petroleumslamper. Trykkemaskinerne blev trukket ved håndkraft, to mand skiftedes til at dreje det store svinghjul. Senere fik bladet en gasmotor, der undertiden strejkede. Så måtte der bud efter et par »brosjovere« til at trække. Det var især galt om efteråret og vinteren, når højvande stoppede for tilførslen fra hovedgasledningen. Motoren kunne så først bringes i gang, når vandet var faldet og hovedrøret pumpet rent igen. Højvandet kunne også spærre adgangen mellem trykkeriet og kontoret; så måtte vi om ad et par gader og en gennemgang, der fra trykkeriet førte op til Storegade. Denne ulempe blev dog afhjulpet, da firmaet Kohlemann & Seeger gav lov til, at vi måtte anbringe en dør ud til deres gård, men et par gange var også denne vej spærret af højvande, så vi måtte ud af et vindue til nabogården.

Referent i retten, byråd og kredsdag

Fra 1. oktober 1889 overtog jeg foruden arbejdet med at udsøge de stedlige nyheder referater fra landsretten, søretten, byrådsmøder, kredsagsmøder og andre møder.

*Skibbrogade 8, hvor Flensborg Avis havde redaktion, trykkeri og ekspedition
1885–97.*

De dage, landsretten holdt offentlige møder – i straffesager og undertiden i opsigtsvækkende civilsager – måtte jeg begynde så tidligt om morgenen, at jeg var omtrent færdig med min sædvanlige redaktionsgerning inden kl. 9, den tid, landsretsmøderne plejede at begynde hver fredag, undertiden også om tirsdagen. Disse retsmøder trak ofte ud til 2–3 om eftermiddagen. Så skyndte jeg mig at få lidt mad og så på kontoret for at få resten af mit sædvanlige arbejde færdigt, skrive referat fra retsforhandlingen, hjælpe til med korrektoren og modtage de sidste nyheder med aftenposten, deriblandt de sidste telegrammer fra Ritzau i København og Wolff i Hamborg. De tyske telegrammer skulle ikke blot renskrives, men også oversættes. Det var tit besværligt at få den rette mening i den knappe telegramstil.

De første år, jeg var ved »Flensborg Avis«, var meget slidsomme. Jessen var næsten et helt år fraværende på grund af fængselsstraf. De senere år fik vi som medhjælpere først Nikolaj Andersen, den senere sekretær for Sprogforeningen,¹⁰ og derefter Peter Simonsen, der blev ved bladet til sin død.¹¹

Min gerning som referent var i begyndelsen meget vanskelig. Alle retsforhandlinger foregik på tysk, hvad jeg selvfølgelig var meget uøvet i. Med øvelsen fulgte mere rutine, så jeg i mindre vigtige sager kunne skrive referaterne under de ophold, der indtraf, når retten trak sig tilbage for at formulere dommen, hvad der kunne tage indtil en halv time. Var det vigtige sager, der forhandlede, særlig politiske sager fra Nordslesvig, som havde mere end almindelig interesse, måtte jeg udarbejde referatet enten på kontoret eller, når retsforhandlingerne trak ud til sent på eftermiddagen eller om aftenen, måtte det ske hjemme, tit om natten.

Edssvorneretten holdt møder to, tre eller fire gange om året, og de kunne til tider vare en hel uge, og forhandlingerne kunne trække ud til over midnat med et par timers afbrydelse mellem kl. 2 og 4. Så måtte jeg udarbejde referat i middagspausen, for at begyndelsen kunne komme med i bladet næste morgen. Resten måtte så udarbejdes efter midnat.

Dengang anvendte de sønderjyske journalister langt mere omhu på deres referater, end der kræves nu. Det kunne ske, at jeg først kom i seng ved tre-firetiden, og så måtte jeg op kl. 7 næste morgen for igen at nå arbejdet på kontoret, inden retsforhandlingerne påny begyndte. Det var mere end otte timers arbejde for en selv efter datidens forhold lille løn.

I de år, jeg var referent, var blandt dommerne ved landsrettens kriminelle sager landsretsdirektør Macco, som nævnt en meget danskfjendtlig herre, der helst ville have, at folk, der mødte i retten, skulle tale tysk, enten de kunne det eller ej. Så var der landsretsråderne Claudius og Mahlstedt, som begge kunne dansk, men af hensyn til rettens værdighed aldrig talte det. Landsretsråd v. Hartwig, en hannoveraner, var en barsk, men godmodig og retsindig mand. Endvidere var der en landsretsdommer v. Ahlefeld. I mindre betydelige sager medvirkede kun tre dommere, ellers fem. I retsferien kunne landsretsdirektør Mannhardt og landsretsråd Nissen eller en anden dommer fra civilretten medvirke. Landsretsråd Nissen havde været dommer i

den danske tid. Han var en gemytlig og rar gammel herre, der ikke var uvenlig over for dansksindede.

Som statsadvokat virkede førstestatsadvokat Schwarz, vistnok en retsindig mand, men hans hverv var jo at optræde skarpt. Den anden statsadvokat Prahl, en provstesøn fra Haderslev og udgået af en kendt slesvig-holstenskindet præsteslægt, var meget danskfjendtlig. Retsskriver var enten en referendar eller landsretssekretær Nielsen, der også optrådte som én gang for alle edsfæstet tolk, når der var nogen for retten, der ikke kunne tysk. Nielsen var nordslesviger, en ganske godmodig mand, der nok holdt af et stort glas. Den værdige landsrets dommere havde forresten alle ord for ikke at foragte »de våde varer«, hvad deres ansigter også bar vidne om.

På landsretssalens ene væg hænger Frølichs store billede »Kong Valdemar Sejv giver Jyske Lov«. Dette billede, der minder om Sønderjyllands gamle statstilhørsforhold, havde de preussiske dommere stadig for øje, når de sad til doms, da det hang lige overfor dommernes plads.

I Flensborg findes der meget, der minder om dens danske fortid. Således hang der dengang i en af salene på Flensborg rådhus en række gamle, falmende billeder af den oldenborgske kongeslægt. Dem har jeg ofte set på i ventetiden, når søretten havde forhandling.

Søretten havde lokale i rådhuset. Den bestod af en formand, den førnævnte landsretsråd Nissen med amtsretsråd Adler som stedfortræder og to eller fire bisiddere, ældre skibskaptajner fra de nordslesvigske købstæder, Flensborg eller andre byer i Slesvig. Som offentlig anklager fungerede en pensioneret tysk orlogskaptajn v. Treuenfels, der havde titel af rigskommissær. Han var en »schneidig« preussertype, som den godmodige og joviale landsretsråd Nissen undertiden måtte tage sig af, når han blev alt for skrap i sin optræden overfor de søfolk, der ved uheld til søs eller på anden måde kom for retten. Også her spillede de stævnedes nationale sindelag en rolle i den måde, rigskommissæren optrådte på.

En gang forefaldt der en spændende forhandling i søretten. Rigskommissæren mødte i fuld uniform, og i forværelset sås et par politibetjente. De anklagede var to sydslesvigske sømænd, der var svogre, den ene kaptajn, den anden hans styrmand. De havde haft forlis. Rigskommissæren var mere end almindelig skrap og nærgående med sine spørgsmål. De to sømænd kom mere og mere i knibe, og til sidst

måtte de tilstå, at de havde sat deres skrøbelige fartøj på grund for at få forsikringssummen, der var større end ladningens værdi. Enden blev, at rigskommissæren krævede de tiltalte arresteret for svig. Sørettens kendelse lød på, at de tiltalte var skyldige i forliset og blev erklæret for arrestanter. Politibetjentene blev kaldt ind, og de to sømænd fik håndjern på og førtes til landsretsfængslet. Senere fik de flere måneders fængsel for selvforskyldt forlis og bedrageri mod forsikringsselskabet.

Ved landsretten var der ansat et gammelt bud, der hed Wolff og havde tjent i den slesvig-holstenske armé. Han kunne tale dansk, men han vovede ikke at tale andet end tysk med mig. Forøvrigt turde han slet ikke tale med mig, når hans foresatte var i nærheden, og det var ham forbudt at give mig nogen som helst oplysninger. »Flensborg Avis« skulle boykottes på alle måder. Det tyske blad »Flensburger Nachrichten«s referent Fröhlich havde i landsrettens forhandlingssal fået lov til at anbringe en pult. »Flensborg Avis«s referent fik afslag på sit andragende om at få en pult. Med Wolff blev jeg efterhånden helt gode venner, når ingen så os. Engang imellem kunne han fortælle mig, at forhandlingen ville blive spændende, og en dag betroede han mig, at der var indledt straffeundersøgelse mod Fröhlich for mened, og at det så meget betænkeligt ud for »Flensburger Nachrichten«s medarbejder. Sagen blev dog standset af politiske hensyn og for at undgå skandale.

Som referent skulle jeg også optage forhandlingerne fra Flensborgs byråd og kreds dag. Byrådet, der holdt sine møder i rådhusets forsamlingssal, lededes af den gamle, ansete overborgmester Toosbüy, en statelig, jovial herre, henved de halvfjerds.¹² Han var yndet af hele befolkningen, var, så vidt jeg husker, født i Sydslesvig og havde før krigen været ansat i det holstenske ministerium i København. Toosbüy var ikke danskfjendtlig.

Det var derimod andenborgmesteren, som tilligemed var politimester og offentlig anklager ved amtsrettens straffesagsforhandlinger. »Flensborg Avis«s udgiver og medarbejdere betragtede han som fremmede tilflyttere, skønt han selv var kommet fra det østlige Tyskland. Hans navn husker jeg ikke mere. Efter nogle år blev han afsat af Dr. Todsens, der senere blev Flensborgs overborgmester.¹³ I byrådet sad endvidere fire rådmænd. Den ene var Dr. Todsens fader, som solgte sin gård i Angel og boede i Flensborg. Borgerrepræsentationen bestod

af atten borgere, købmænd, skibsredere, fabrikanter og nogle få storbåndværkere. Småborgere var ikke højtbetalende skatteydere nok til at få plads i byrådet. I borgerrepræsentationen var kun én dansksindet mand, købmand Ludolph Jessen, der imidlertid lagde meget skjul på sit danske sindelag.

Formanden for borgerrepræsentationen var dampskibsdirektør F. M. Bruhn, hvis forældre og søskende var dansksindede. Selv var han nærmest slesvig-holstener, men ikke meget politisk interesseret; hans horisont var begrænset af det økonomiske. Blandt befolkningen gik han under kælenavnet »Fidde Bruhn«. Han var en barsk herre, som ingen modsigelse tålte, hverken af sine undergivne eller i byrådet. I sin egenskab af byrådets formand var han byens første borger, og den ellers selvrådige magistrat vovede ikke at gøre noget uden hans samtykke. Flensborg byråd var en meget repræsentativ forsamling, præget af byens storhandel. Da jeg senere kom til Haderslev, kunne man rigtig se forskellen. Haderslev byråd havde et typisk småstadsagtigt præg.

I Flensborg byråd førtes forhandlingerne på tysk. Møder holdtes kun nogle få gange om året. Borgerskabet havde på den tid ikke meget at skulle have sagt. Sagerne afgjordes af magistraten og de forskellige udvalg i borgerrepræsentationen. Nogen kritik fremkom ikke. Socialdemokratiet var kun i sin vorden og vovede ikke at gøre modstand, og danskerne kunne ikke under det preussiske embedsmandsstyre øve nogen indflydelse.

Kredsagen holdt også sine møder i rådhusalen. Dengang var en yngre, sydfra tilflyttet mand, Dr. Rasch, landråd. Han sås aldrig i byens gader uden høj hat og yderst elegant påklædt. Blandt kredsagens medlemmer var de angelske adelsmænd baron v. Hobe og hr. v. Rumohr de mest fremtrædende, blandt bønderne den senere bekendte gårdejer Jensen fra Oksager i Angel. Der var ikke en eneste dansksindet repræsentant i kredsagen. Det var forhindret ved den preussiske lov om valgene til kredsagen, hvor hverken arbejdere, husmænd eller mindre gårdmænd kunne få sæde, fordi de ikke var tilstrækkelig højt beskattede.

Hverken kredsagen eller byrådet beskæftigede sig dengang med nationalpolitiske spørgsmål; det var udelukkende økonomiske emner, der behandledes. Danskheden var på det tidspunkt næsten helt slumret ind; den førte en stille tilværelse, så myndighederne næppe

ænsede den. Kun »Flensborg Avis« fulgtes med opmærksomhed af statsadvokaten og hans hjælpere, der benyttede enhver lejlighed til at få bladet idømt pengebøder eller få dets medarbejdere i fængsel.

I fængsel

Henimod jul 1890 havde Jessen afsonet den ham i 1889 idømte fængselsstraf, og da Vrang var kommet hjem et halvt år før, var bladets medarbejderstab igen fuldtallig. Da det havde vist sig, at retten ikke respekterede bestemmelserne om ansvaret, blev dette efter Jessens ønske fordelt.

Under Vrangs fængselsophold havde jeg overtaget det juridiske ansvar; nu delte vi det. Jessen fik ansvaret for de artikler, han selv skrev, Rossen for »Verdens Gang«, jeg for »Dagsnyt« og det øvrige redaktionelle indhold og Vrang for kundgørelserne. Denne ordning viste sig at være heldig, for så vidt som kun én blev anklaget.

Godt et halvt år senere, i august 1891, blev Jessen anklaget for en af ham selv skrevet artikel og idømt 15 måneders fængsel. Rigsretten i Leipzig kuldcastede dog den 15. oktober denne urimelig strenge dom og viste den tilbage til fornyet behandling ved Flensborg landsret, som den 11. april 1892 nedsatte straffen til 10 måneders fængsel, og denne dom blev stadfæstet af rigsretten den 16. september samme år. Denne dom var lige så meningsløs hård som de andre domme, Jessen blev idømt. At rigsretten, som var uhildet i sagen, kunne stadfæste så meningsløse domme, hidrørte fra, at Tysklands højeste domstol kun behandlede det formelle ved underrettens dom, og de politiske domme, som landsretten i Flensborg fældede, var næsten altid så klogt affattede og begrundede, at rigsretten i Leipzig eller den øverste preussiske domstol, kammerretten i Berlin, ikke kunne rokke ved de formelle sider, selv om straffen i realiteten var overdreven hård.

Den del af »Flensborg Avis«, som jeg overtog ansvaret for, viste sig ikke at være den mindst farlige, idet der i de meddelelser, som sendtes fra bladets korrespondenter, ofte kunne være et eller andet, som den ansvarshavende ikke kunne kontrollere rigtigheden af. Man måtte derfor helt stole på meddelerens pålidelighed. Jessen indskærpede os ofte at udvise forsigtighed med korrespondancerne, læse alt godt igennem og ikke optage det, når man havde den mindste tvivl om dets pålidelighed. Men når der indtraf klager over myndigheder-

nes fremfærd overfor de dansksindede, ville vi altid gerne have det med for at belyse deres optræden.

Således fik jeg min første retssag et års tid efter at have overtaget ansvaret. Det var en meddelelse fra Gråsten om, at den derværende preussiske gendarm havde været uforskammet over for nogle dansksindede folk. Meddelelsen havde, hvad der viste sig under retssagen, ikke selv overværet begivenheden, der fandt sted på dampskibsbroen. Fremstillingen var ikke helt korrekt, men i realiteten sandfærdig, kun havde gendarmen udtrykt sig noget anderledes, end der stod i bladet. Følgen var, at jeg i retssagen blev idømt en større pengebøde i december 1892. Da det var første gang, jeg havde gjort mig skyldig i presseforseelse, slap jeg med denne såkaldte lempelige straf.

Anden gang, jeg kom for den preussiske domstol, var i en sag ude fra Skærbæk. Vor meddeler dér havde gennem redaktør Skovrøy sendt os en beretning om den kendte og berygtede pastor Jacobsen fra Skærbæk.¹⁴ Det var en meddelelse om en vielse, og beretningen var således affattet, at det kunne se ud, som den »berømte« præst havde været beruset under embedshandlingen. Der var heller ikke noget urigtigt i det. Under vidneforhøret vedgik præsten, at han havde siddet på kroen hele natten, var kommet derfra og for sent til vielsen og havde glemt en del af vielsesritualet, men havde ikke været beruset, aldeles ikke, hans ansigtsrødme og nervøsitet kom af, at han havde løbet for ikke at komme for sent. Et par af vidnerne og brudeparret udtalte, at de ikke havde fundet noget påfaldende og forargeligt i præstens opførsel. Senere kom det frem, at de pågældende vidner sad i meget små kår og nogle dage forinden retsmødet havde fået et større pengebeløb til låns i den af pastor Jacobsen oprettede og forvaltede andelsbank, hvis midler anvendtes i fortyskningsøjemed. En del år senere måtte præstens bank likvidere, og pastor Jacobsen måtte søge sin afsked uden pension. Udfaldet af denne retssag blev, at jeg blev idømt fire ugers fængsel. Retten fastslog, at der ikke var ført bevis for, at præsten var mødt i beruset tilstand.

Et par år senere fik jeg en ny retssag, som Skovrøy var skyld i. Med sidste post om aftenen, der gerne skulle gennemses i en fart, var der også et brev fra Skovrøy med beretning om en krigerfest i Tønder, ved hvilken amtsdommer Dr. Brockschmidt, som var formand for byens krigerforening, havde afsendt et hyldesttelegram til feltmarskal v. Wrangel i Berlin, der var æresformand for alle preussiske kriger-

foreninger. Så stod der endvidere i beretningen, at »for en ordens skyld« havde dommeren også sendt et hyldesttelegram fra de Tønderkrigere til kejseren. Herover følte amtsdommer Brockschmidt sig fornærmet, idet han påstod i meddelelsen at være blevet beskyldt for at have sendt telegrammet for at få en orden. Jeg mindes endnu, at jeg studsede lidt, da jeg læste ordene »for en ordens skyld«, men det var i sidste øjeblik med at sende nyheden i trykkeriet, og jeg tænkte, at der skulle megen god eller rettere ond vilje til at få ordene udlagt sådan, at amtsdommeren havde telegraferet til kejseren for at få noget i knaphullet. Følgerne blev, at amtsdommer Brockschmidt virkelig fik en orden, Skovrøy og jeg – henholdsvis som forfatter og ansvarshavende – hver en måneds fængsel. Skovrøy afsonede sin straf i Tønder porthus, der nu er museum, jeg min i Flensborgs landsretsfængsel. Et par dage før vi var færdige med at afsone straffen, kom der efterretning om, at dommen var ophævet af rigsretten og påny skulle til forhandling for landsretten. Jeg spurgte fængselsinspektøren, om jeg så kunne komme til at afsone en ny fængselsstraf, dersom dommen igen lød på fængsel. Det mente han dog var udelukket. Men derimod vidste han ikke, hvad oprejsning jeg kunne få, dersom dommen lød på frifindelse. Den tid, der var gået til spille i fængslet, kunne jo ikke erstattes igen.

Til den nye retssag var der indsamlet flere hundrede udtalelser fra danske videnskabsmænd og andre sprogkyndige, både fra nord og syd for den daværende grænse, der gik ud på, at »for en ordens skyld« ikke kunne betyde »for at få en orden«. Den flensborgske landsrets dom lød imidlertid igen på en måneds fængsel, der dog ansås for afsonet. I domskendelsen hed det, at selv om talemåden »for en ordens skyld« efter dansk sprogbrug og efter de sproglærdes skøn ikke betød »for at få en orden«, så ville folk her i Sønderjylland dog opfatte udtrykket som en sigtelse mod amtsdommeren for at være ordensjæger, og det havde uden tvivl været de anklagedes hensigt at tilføje ham en krænkelse og en skjult snert.

Det var min sidste retssag, mens jeg var ved »Flensborg Avis«, og de eneste to gange, jeg blev idømt fængselsstraf. Begge straffe afsonedes i Flensborg landsretsfængsel.

Jeg kan ikke sige, at jeg blev dårligt behandlet i fængslet. Fængselsbetjentene var flinke og ganske medgørlige. Men frihedsberøvelse og indespærring i en snæver celle med et højtsiddende, tilgitret vindue

og låset dør er en slem straf. Det værste øjeblik er, når celledøren bliver smækket i for første gang, og slutteren udefra låser den tykke jerndør. Man sidder som i en åben grav uden at kunne høre anden lyd end sine egne bevægelser. I celledøren var der et kighul, hvorfra der udefra kunne holdes opsyn med fangen; derimod var der intet håndtag, for at fangerne ikke skulle hænge sig i dørgrebet. I cellen var alt, hvad en fange havde brug for, en briks med et par hårde tangmadrasser og et par tæpper i et betræk til at dække over sig. Denne seng måtte kun benyttes om natten. Om dagen skulle madrassen stables op og »dynen« rulles sammen; man måtte ikke lægge sig om dagen. Så var der en træskammel uden rygstød og et lille bord, en vandkrukke, som man kunne fylde om morgenen, et blikvaskefad, et groft håndklæde og en bilæggerovn, hvori der kunne fyres ude fra gangen. Desuden en indretning til nødtørft, der lugtede mindre behageligt, da den blev desinficeret med en kreosolopløsning. Vinduet kunne man få åbnet eller lukket efter behag, anden ventilation fandtes ikke. Det blev påbudt én at opføre sig roligt, ikke synge, ikke tale højt og ikke ringe på betjeningen undtagen i meget nødvendige tilfælde.

Hvorledes går dagen for en fange? Jeg var idømt fængsel med dertil hørende fangearbejde, der, når en fange ikke kan noget håndværk, består i at lave flaskehylstre eller noget andet ensformigt, ånds-sløvende arbejde. Jeg havde den begunstigelse, at jeg ikke behøvede at udføre fangearbejde, men måtte have selvbeskæftigelse. For »Flensborg Avis« måtte jeg ikke arbejde, så redaktør Rossen havde lejet mig til at udføre noget skrivearbejde for ham, hvorfor han så skulle betale fængselsvæsenet en vis sum daglig. Derfor havde jeg skrivemateriale og ikke-forbudte bøger i cellen, men da intet af mit skriftlige arbejde måtte komme ud af cellen uden statsadvokatens tilladelse, blev mit arbejde selvfølgelig ikke til noget videre. Det eneste, jeg skrev, var en dagbog, og så læste jeg en del. Når man er inde-spærret, så gider man ligefrem ikke tage sig noget til. Man er så underlig rastløs og nervøs, at man ikke engang kan holde tankerne samlet til alvorlig læsning. Avislæsning var forbudt, man måtte ikke følge med i, hvad der skete uden for ens celle.

Om søndagen havde min kone og mit barn lov til at besøge mig en time om eftermiddagen og bringe mig rent undertøj. Vi fik lov til at mødes i fængselsinspektørens kontor, og en fængselsbetjent skulle

Jens Jessen, Flensborg Avis' redaktør 1882–1906.

være til stede, men det blev ikke overholdt. Alt, hvad min kone bragte mig, blev undersøgt, for at intet ulovligt blev bragt ind i fængslet. Vi pressemænd var underkastet det samme reglement som tyve og andet »godtfolk«.

Min dag gik på følgende måde: Kl. 5 morgen blev der ringet. Så skulle man stå op, klæde sig på, stable sin seng op og vaske sig. Tiggerne, løsgængere og andre mindre grove forbrydere vaskede sig ude på gangen. Jeg fik lov at vaske mig i cellen. En times tid senere fik man morgenmad. Det var en slags suppevand, gryn, lidt fedt og salt kogt sammen, dertil tørt brød. Hvem der havde tjent lidt ekstra, kunne få lidt fedt at smøre på det klæge og sure rugbrød. Ved tolv-tiden fik man middagsmad, skiftevis ærter, bønner eller linser. Om søndagen gav det kødsuppe med ris i og så et stykke kød så stort som en velvoksen tommelfinger. Det var alt det kød, vi fik. Hver-dagsmaden var kogt i saltvand med lidt fedt i. Aftensmaden var af samme slags som morgenmaden. Hvem der havde en sund mave, kunne godt klare sig på den kost. Det fortaltes, at tiggerne og land-strygerne, som de plejede at have fuldt hus af om vinteren, blev tykke og fede af fængselsmaden, men hvem der havde en svag mave kunne umuligt tåle den mad.

Redaktør Jessen måtte engang et helt halvår spise denne fangekost, fordi der dengang var en særlig ondskabsfuld statsadvokat ved navn Philippi, der ikke ville tillade, at Jessen fik sygdom. Desuden kom Jessen i disse seks måneder ikke i frisk luft, fordi ovennævnte statsadvokat ikke ville tillade, at han måtte spadsere alene. Man ville ydmyge ham med at skulle gå i flok sammen med de andre fanger, hvad Jessen nægtede. Da han kom ud, var han mere død end levende, og den behandling, Jessen fik under sit fængselsophold, har sikkert været skyld i den kræftlidelse, der blev årsagen til hans død.

Sygemaden bestod for resten kun i, at man morgen og aften fik en skål kogt skummetmælk med tørt sigtebrød til. Middagsmaden var den sædvanlige. I frisk luft kom fangerne en lille times tid daglig. De fik da lov til at gå i gåsegang i en køkkenhave, der var omgivet af en høj mur, for at ingen skulle undvige, men der var dog frisk luft og udsigt til et større stykke himmel end inde i cellen. Man længtes efter en videre horisont end de fire vægge, og derfor plejede jeg, når jeg vidste mig sikker for opsynet, at slæbe bordet hen under vinduet, sætte stolen ovenpå, og når jeg stod deroppe, kunne jeg se ud til et stykke himmel og nogle grønne træer.

Da jeg sad i fængsel, var behandlingen dog for mit og enkelte andres vedkommende lidt bedre. Efter mange vanskeligheder fik jeg lov til at have en kurvestol i cellen, og jeg fik også en hovedpude smug-

let ind sammen med mit undertøj. Hjemmefra fik jeg lidt ekstra mid-dagsmad, og jeg var fritaget for at gå ud med de andre fanger. Jeg fik lov til at være ude med et par »bedre« fanger. Den ene var en tidligere landsretssekretær, som måtte afsone en straf på fire år for underslæb, og den anden var en sæbefabrikant fra Frederiksstad, der var dømt for brandstiftelse og assurancesvig. Landsretssekretæren havde den begunstigelse, at han var skriver på fængselsinspektørens kontor. Hvorfor sæbefabrikanten var fritaget for at gå med de andre fanger, ved jeg ikke; men han var af god familie, og den har vel givet fangevogteren en lille godtgørelse.

For det var nu ikke så helt umuligt at »smøre« lidt i det gamle Tyskland, der gerne ville prale lidt med sin høje »sædelighed« på andre nationers bekostning. Nej, man kunne nok opdage lidt andet. Af samtaler, som landsretssekretæren og sæbefabrikanten førte under spadsereturen, erfarede man, at rets- og fængselsbetjeningen havde ekstrasportler. De fik f. eks. deres fodtøj gratis repareret i fængslets skomagerværksted og deres tøj gratis vasket i vaskeriet.

Der var også blandt fangerne en ung bondesøn fra et godt hjem, der under et slagsmål havde stukket en anden med kniv. Han fik under påskud af at hjælpe til lov til at drive rundt i haven, gården og på gangene uden at bestille noget videre. Da min celledør ikke altid var låst, smuttede han, der for resten var et rart og skikkelig menneske, undertiden ind til mig for at få en passiar. Hans forældre havde altid noget godt med til fangevogteren, der igen smuglede nogle af de gode sager ind til den unge mand. Jo, der kunne nok bestikkes i Tyskland allerede dengang, og under krigen gik det lystigt.

Dansk og tysk i Flensborg

Danskheden i Flensborg førte trods Gustav Johannsens og Jessens arbejde for den en meget ubemærket eksistens. Flensborg havde dengang godt 40.000 indbyggere, og da selv de indfødte og størstedelen af de dansksindede talte plattysk, havde byen udadtil et helt tysk præg. I den sydlige del af byen hørte man sjældent dansk på gaden og i den nordlige del kun af folk, der kom ind fra landet – fra Sundeved, Als og de nordlige og vestlige egne ved byen. Der herskede dengang den mening, at i Flensborg forstod de ikke dansk, man måtte tale tysk for at gøre sig forståelig. Folk fra kongeriget

radbrækkede ofte det tyske sprog i den tro, at det var nødvendigt i Flensborg. Ja, det hændte i ferietiden, at unge, nationalt interesserede mennesker kom ind på »Flensborg Avis«s kontor og begyndte at tale tysk i den mening, at vi ikke kunne tale dansk. De fik noget andet at vide, og det ikke med blide ord.

Det danske talesprog blev meget misrøgtet i Flensborg. Den indfødte flensborger interesserede sig ikke meget for politik eller nationale spørgsmål. En flensborger var først og fremmest flensborger. Kun sin fødebys ve og vel og dens økonomiske trivsel nærede en flensborger interesse for, og da Preussen efter krigen 1870–71 havde gode dage og økonomisk fremgang, så kom denne velstand også Flensborg til gode. Skibsfart, fabriksvirksomhed og handel var Flensborgs hovednæringsveje; de trivedes, og der var liv og travlhed i gaderne og ved havnen. Desuden havde regeringen i Berlin sørget for at anbringe en række offentlige kontorer i byen, hvis embedsmænd alle var tilflyttere sydfra eller var tysksindede slesvigere. I de offentlige kontorer hørtes kun det tyske sprog, derimod kunne man i de allerfleste butikker og gæstgivergårde i »Norden« få det, man ønskede, på dansk. Min hustru, der ikke ville tale tysk, kunne i de otte år, vi boede i Flensborg, altid klare sig med dansk i butikkerne, selv da vi boede i det tysktalende »Jørgensby«; hun gik også blandt kvarterets forretningsfolk under navnet »die dänische Frau«.

Når man blev lidt kendt med sine medborgere, opdagede man ikke så få dansksindede og dansktalende folk blandt dem. Vi boede i fire forskellige ejendomme i Flensborg, og alle steder havde vi dansksindede husværter, og af beboerne i huset var der i reglen flere, der kunne tale dansk. Der var således en enke, der ikke havde talt dansk, siden hun var ni år gammel. Hun havde ganske vist boet en årrække i Kiel, men hendes afdøde mand havde været af dansk slægt. På Skibbroen boede vi i huset hos to meget dansksindede damer, der talte udmærket dansk med os, men indbyrdes talte de altid flensborgerplattysk. Et andet sted var husejeren fra Rinkenæs, hans kone fra Løgumkloster; begge talte de indbyrdes plattysk, skønt begges hjemegn hørte til den dansktalende del af Nordslesvig. Blandt vore naboer var den ansete flensborgske skibsbygger-slægt Weedermann, hvis medlemmer ikke alene var dansksindede, men den ene var endog optant. De boede fire ugifte søskende sammen, to brødre og to søstre. Brødrene talte flensborgtysk indbyrdes, søstrene rigstysk, men talte de

med danske, kunne de alle tale dansk rigssprog med det flensborgske tonefald.

Der var forøvrigt langt mere kendskab til dansk, end man kunne opdage ved et kort ophold i byen, fordi det flensborgske plattysk havde fået hjemstavnsret. Ældre, indfødte flensborgere kunne for det meste noget dansk, men de yngre flensborgere havde sjældent kendskab til dette sprog. Nordslesvigs ansete og forgudede rigsdagsmand Gustav Johannsen talte også delvis plattysk i sit hjem, idet hans gamle moder, der var fra Sydslesvig, ikke kunne andet sprog end det sydslesvigske plattysk, og når han kom sammen med sine venner på restaurationer, og det gjorde han ofte, var det flensborgske tysk samtalesproget.

Gustav Johannsen havde for resten i de år nogle ejendommelige venner. Han var formand for »Sparekassen for Flensborg og Omegn«, et dansk pengeinstitut, hvor de fleste bestyrelsesmedlemmer var danske landboere fra Flensborgs nærmeste omegn, deriblandt den kendte gårdejer Budach fra »Prinsensgård« syd for byen. Kasserer ved sparekassen var en tidligere danselærer Schmidt, der havde været dansk underofficer. Denne mand havde især indyndet sig hos Gustav Johannsen, og han skaltede og valtede temmelig egenrådigt med midlerne. I 1893 måtte han imidlertid nedlægge sin bestilling og skyndsomt forlade byen. Ved en revision viste der sig at være kasseangel, og desuden var der gjort forsøg på at stikke ild på regnskabsbøgerne. Skandalen blev dysset ned uden rettens indskriden, men Gustav Johannsen tog sig det meget nær, at hans ven havde afsløret sig som bedrager.

I byen fandtes endnu to bestyrelsesmedlemmer, der var Gustav Johannsens og Schmidts intime venner, nemlig en fjerhandler Christensen, en født nørrejyde, og en blikkenslager Pohl, født i Sydslesvig og tysktalende, men meget dansksindet. Hver dag, når sparekassen var åben – så vidt jeg husker to gange om ugen – kom disse fire mænd ned i værtshuset »Vinkelen«, en gammel skipperbeværtning, der lå i hjørnet mellem »Flensborg Avis«s daværende kontor og Skibbrogade, men nu er forsvundet. Dette hus ejedes af søstre Albrechtson, hvis fader havde haft en beværtning. Beværtningstilladelsen var efter faderens død inddraget, men de to søstre holdt en slags smugkro for gode venner og bekendte. Gustav Johannsen og hans fæller blev altid bænket i den bedste stue, der blev spist aftensmad, drukket

toddyer og spillet kort, og humøret var gerne højt. Efter skandalen med kasserer Schmidt holdt disse sammenkomster op.

Gustav Johannsen og overborgmester Toosbüy var dengang Flensborgs mest kendte og afholdte borgere. Når Gustav Johannsen, som i halvfemserne var i sin bedste kraft, gik igennem gaderne, særlig Nystaden, Nørregade, Storegade eller Skibbroen, kunne han næsten gå med hatten i hånden hele tiden, alle samfundslag hilste på ham, og han hilste altid muntert igen, lige venligt til alle, med en stor svingning af sin grå filthat og et muntert smil og blik i de milde, ualmindelig klare øjne.

Men trods hans folkeyndest havde arbejderens flertal svigtet ham ved de sidste rigsdagsvalg, ikke fordi de havde mistet tilliden til ham som dansk mand, men fordi han ikke var socialist. Det var dem ikke nok, at han var arbejdsvenlig. Han var trængt ud af de tyske socialdemokrater, der ihærdigt agiterede blandt Flensborgs store arbejderstand om, at alle arbejderne politisk burde holde sammen mod borgerskabet. Den socialdemokratiske lære slog rod, især da antallet af sydfra tilflyttede arbejdere voksede, efterhånden som byen blev større, og fra det danske Nordslesvig flyttede så godt som ingen til Flensborg. Der var intet befolkningsoverskud som følge af den store udvandring fra 1866 til først i firserne.

Så vidt jeg kan skønne, gjorde Gustav Johannsen heller ikke noget for at tilbagevinde den tabte stilling blandt arbejderne. I de otte år, jeg var i Flensborg, holdt han ikke et eneste offentligt møde i Flensborg by. Myndighederne lagde ham nu også hindringer i vejen for offentlige agitationsmøder. I øvrigt blev socialdemokraterne lige så skarpt bekæmpet som danskerne. Desuden var han blevet de dansk-sindede nordslesvigeres repræsentant, både i den tyske rigsdag og i den preussiske landdag. Han havde nok at gøre med at varetage de danske nordslesvigeres politiske interesser, og derved forsømtes Flensborgs og de sydligere danskeres. Som nævnt, den store udvandring af dansk-sindet mandlig ungdom og indvandringen sydfra var skyld i tilbagegangen i Flensborgs danskhed.

Heller ikke Jessen, der kom til Flensborg i 1882 som leder af avisen, gjorde noget for at vinde arbejderne. Redaktør Jessen var ikke folkeligt anlagt og som følge deraf ikke populær blandt arbejderne. Han stod fremmed overfor dem, selv om han ofte i sit blad udtalte sig meget arbejdsvenligt, og han indlod sig heller ikke på at holde

møder med dem. Til redaktør Jessens undskyldning skal dog siges, at han havde nok at gøre med at arbejde sit blad frem, hvad der om-sider efter mange vanskeligheder lykkedes ham. Desuden hindrede de lange fængselsophold ham også i at virke, som han ville eller kunne.

Da Jessen således dengang hverken havde tid eller evne til at arbejde ved personlig påvirkning blandt arbejderne, så oprettede han en mindre udgave af bladet »Det lille Blad«, som også blev uddelt i et stort antal frieksemplarer både i byen og på landet omkring sproggrænsen. Herved og ved at udgive en lille A.B.C. søgte Jessen at fremme kendskabet til dansk sprog og åndsliv.¹⁵

For endnu mere at få den tysktalende, delvis dansksindede befolkning i tale og vedligeholde og fremme dansk sindelag oprettede Jessen i 1889 et lille, tysksproget blad »Flensburger Zeitung«. Dette blad havde Rossen ingen sympati for, og det var næsten ved at tage Jessens kærlighed alt for meget fangen. Det redigeredes af cand. math. Nikolaj Andersen, en håndværkersøn fra Sundeved, der på grund af pengemangel havde måttet afbryde sine studier ved de tyske universiteter. En tid havde han været redaktør ved »Flensborg Avis«s aflægger i Åbenrå, men da denne aflægger ikke ville trives, blev Andersen forflyttet til Flensborg, som redaktør af »Flensburger Zeitung«.¹⁶

Kandidat Andersen var et udmærket menneske og meget begavet, især på det sproglige område – han har skrevet udmærkede og vittige digte og fortællinger på sundevedmålet – men han hørte ikke til de særlig energiske; han arbejdede bedst, når ånden var over ham. Det stadige, regelmæssige arbejde lå ikke for ham. Da Jessen ofte var i fængsel, blev det tyskskrevne blad ikke det, som det skulle have været. Det højeste antal abonnenter, bladet opnåede, var tolv hundrede, og annoncer havde det kun få af.

Jessen og kandidat Andersen kunne i længden ikke arbejde sammen, og efter et sammenstød med Jessen besluttede Andersen at gå over til forsikringsvæsenet. Senere kom Nikolaj Andersen på sin rette hylde som Sprogforeningens sekretær, hvor han kom til at ordne og lede det store bibliotek i Åbenrå, og hans hustru ledede med stor dygtighed »Folkehjem«s restauration, en gerning, hvorved de begge vandt mange venner.

I stedet for kandidat Andersen fik Jessen en indfødt flensborger

Frederik Bladt til at redigere »Flensburger Zeitung«. Bladt var søn af den afdøde dansksindede kirkefoged Bladt ved »Frue Kirke« og havde i mange år været ansat som bogholder i en stor kemisk fabrik i Berlin. I henved tyve år havde han været borte fra sin fødeby og kun besøgt den i ferierne. Bladt var en stor idealist og var fuldt overbevist om, at der måtte være jordbund for danskheden i Flensborg. Af kærlighed til sin fødebys danskhed gav Bladt afkald på sin meget vellønnede stilling i Berlin, og for en gage af 1600 mark kom han hjem for at gøre et arbejde i Flensborg. Det blev en stor skuffelse for ham. Bladt var en dygtig bogholder, men til avisleder dueede han ikke; dertil var han for upraktisk, pertentlig og langsom. Hvis vi andre ikke havde hjulpet ham, så vidt vi havde tid til det, var han aldrig blevet færdig med sin lille tyske avis. Han var dengang henved 45 år gammel og for indgroet kontormand til at lære noget andet. Desuden var han en meget stille og tilbageholdende mand, der ikke kunne knytte forbindelse med folk. Det var med sorg, at han indså, at han ikke evnede at vække danskheden i sin fødeby, og at han ikke egnede sig til bladleder. Da så hans gamle stilling i Berlin igen blev tilbudt ham, vendte han tilbage til den tyske hovedstad. I en årrække vekslede jeg engang imellem brev med ham. Sine skuffelser udtalte han sig ikke om, men førhen havde han altid sendt en betydelig pengesum til det nationale arbejde, især til uddeling af frieksemplarer. Det hørte op, efter at han var vendt tilbage til Berlin. Grunden til det fortalte han ingen.

Med Bladts bortrejse holdt Jessen op med udgivelsen af det tysk-skrevne danske blad. Hans tanke med det havde ikke vundet den tilslutning, som han havde ventet, heller ikke blandt dansksindede, og der var også økonomiske og tekniske vanskeligheder. Havde man dengang i Danmark støttet Jessens plan noget mere, havde afstemningen i 1920 måske fået et andet resultat. Jessen så i dette tilfælde videre end sine samtidige, hvad han ofte gjorde, og derfor stod han tit ene i sin kamp mod fremtidsmålet.

Forholdet mellem Gustav Johannsen og Jessen var meget køligt. Inde på »Flensborg Avis«s kontor har jeg kun set Johannsen to gange, og det var for at gennemlæse referatet af sine taler ved et par møder, som han havde holdt.

Gustav Johannsen var dengang noget mat som taler. Han sagde ganske vist en del slagord, der i øjeblikket ildnede til begejstring, men

der gik ikke nogen tråd gennem hans foredrag, der for størstedelen fødtes af stemningen mellem ham og tilhørerne. Derfor tog de sig heller ikke ud på tryk, de skulle høres. Man skulle se manden for sig og være med i stemningen, der prægede møderne. Det var nationalt opløftende at være med til Gustav Johannsens vælgermøder. Dog var der en hage ved disse møder, idet det påfølgende samvær under tiden udartede til drikkelag, da møderne blev afholdt i kroerne. Dengang havde man ikke forsamlingshuse. Gustav Johannsen holdt meget af et godt glas, og det samme gjorde mange af de mænd, der mødte – kvinder kom der ingen af. Jeg husker således et møde i kroen »Kløver Es« i Hellevad, hvor det gik meget lystigt til blandt nogle mænd dér fra egnen. Den nydte spiritus havde ordentlig sat stemningen op; der blev sunget, talt og skålet i en uendelighed. Midtpunktet for begejstringen var Gustav Johannsen og hans virksomhed. Han var den aften rigtig i sit es, fortalte anekdoter på tyskernes bekostning, skålede med alle i forsamlingen og blev populær i allerhøjeste grad. Han var rigtig en mand efter folkets hjerte.

Men, som nævnt, noget videre lødigt indhold var der ikke i hans taler; de handlede mest om hans gerning i rigsdagen og landdagen, og folk var ikke fordringsfulde dengang. Når blot ordene »dansk« og »danskhed« blev benyttet tilstrækkeligt, og tyskerne fik nogle stikpiller, var størsteparten af tilhørerne tilfredse. Det var »Gustav«, der havde sagt det, og han blev ved sin ankomst og bortrejse hyldet som en konge. Ved et møde i Bolderslev oplevede jeg, at folk var i en begejstringsrus, som ikke var større ved kongens indtog i 1920.

Hvad der var Gustav Johannsen og Jessen imellem, ved jeg ikke. Ingen har nogen sinde udtalt sig derom. Der var en stille kulde mellem de to hver på sin vis betydelige mænd. Jeg er tilbøjelig til at tro, at Gustav Johannsen var noget skinsyg på Jessen over det held, han havde haft til at oparbejde »Flensborg Avis«, som dengang havde mindst tre gange så mange holdere, som da Gustav Johannsen fratrådte redaktionen. Johannsen var heller ikke helt enig med Jessen om den nationale kampmåde, og Jessen var på sin side heller ikke tilfreds med Gustav Johannsens arbejde. Han syntes, det manglede alvor og energi.

Med de to gamle flensborgere Plaetner¹⁷ og bogtrykker Thillerup¹⁸ kunne Jessen heller ikke. Plaetner kom aldrig på kontoret og undgik helt Jessen, som vistnok engang havde krænket ham. Jessen kunne

let komme til at krænke nogen ved sine skarpe udtalelser, uden at han ville det.

Jessen repræsenterede dengang ungdommen, der ville sætte mere skub i arbejdet for danskheden, og det kunne de gamle, danske flensborgere ikke rigtig være med til. De sad og hyggede sig roligt i deres egen danskhed og så ikke, at ungdommen i Flensborg var i færd med at glide over til tyskerne, der havde alle hjælpemidler på deres side: kirken, skoen og foreningslivet.

Der blev kun holdt dansk gudstjeneste i én kirke, »Helligånds-kirken« (Dansk Kirke). Præsten var andenpræst ved »Frue Kirke« pastor Carstens, der prædikede i »Dansk Kirke« hver søndag formiddag.¹⁹ Kirkebesøget var ganske godt; det var mest ældre, jævne mennesker, der kom. Der sås dog også enkelte meget ansete borgere til den danske gudstjeneste. Pastor Carstens mødte til disse gudstjenester i dansk præstedragt med pibekrave og var rigtig typen på en gammel dansk præst. Han var nærmest højkirkelig, ingen stor prædikant, men talte jævnt og godt.

Førstepræsten ved »Frue Kirke« var dengang provst Peters, der var udpræget slesvig-holstener.²⁰ Han havde været præst før 1848, men blev på grund af deltagelse i oprøret afskediget af de danske myndigheder og kom først tilbage sydfra efter 1864. Provsten og hans hustru havde tre døtre, trillinger. Der fortaltes, at da jordemoderen bragte ham budskabet om den første fødsel, sagde han: »Jeg takker dig, Herre, for din nåde.« Da han fik meddelelse om det andet barns fødsel, sagde han: »Velsignet være Gud.« Men da så pigebarn nummer tre blev meldt, udbød han: »Herre, hold op med din velsignelse.«

Provst Peters, der hørte til den gamle, myndige præstetype, var heller ingen stor prædikant. Derimod var sognepræst ved St. Nikolaj kirke, pastor Birkenstaedt, en meget stor taler, og han havde et stort kirkebesøg fra alle sogne. Hans sprog var meget blomstrende. Jeg hørte ham engang, mens jeg sad i fængsel, hvor han prædikede i fængselskirken en gang om måneden. Pastor Birkenstaedt haspede sin prædiken af med stor tungefærdighed og megen patos, men nævnede ikke Jesus en eneste gang, og kirkebøn og Fadervor gik i galop. Forsagelse og trosbekendelse brugte han slet ikke.

Den eneste af præsterne i Flensborg, der søgte at vække kirkeligt liv, var pastor Wacker ved Diakonissestiftelsen.²¹ Han var indremis-

sionsk og meget tysksindet, men han holdt en vinter nogle danske samfundsmøder i en stue i Mariegade. Her mødtes tyve-tredive personer af begge køn til »samtale«, bøn og salmesang, men disse møder hørte hurtigt op.

Var det småt med dansk kirkeliv i Flensborg, så var det endnu mindre bevendt med dansk undervisning. I de offentlige skoler undervistes der slet ikke i dansk, og der var heller ingen konfirmationsundervisning på dansk. Efter at Monrads og Holdts danske privatskole var blevet forbudt af myndighederne,²² var der ingen lejlighed for danske flensborgere til at lade deres børn få dansk undervisning. Der fandtes ikke så få lærere og lærerinder ved borgerskolen, der var dansksindede, men af hensyn til deres stilling turde de ikke give dansk privatundervisning, ja, de var endog så ængstelige, at de ikke turde tale eller følges på gaden med os danske bladmænd. Således var de kujonerede af deres foresatte.

Blandt de danske i Flensborg var der ikke meget sammenhold. Der fandtes ganske vist tre danske foreninger »Borgerforeningen«, »Ydun« og det gamle skytte- og broderlav »St. Knuds Skyttegilde«. De førte imidlertid en hensygnende tilværelse. »Borgerforeningen« havde tysk forretningsprog, og mange af dens medlemmer var ikke meget nationalt sindede. Den var på det tidspunkt meget eksklusiv, kun spidserne og de meget velhavende danske borgere blev optaget. Jeg har aldrig været medlem. Min løn tillod ikke den slags ekstraudgifter, og der var heller ikke noget særligt ved at være medlem; der blev, så vidt jeg ved, aldrig gjort noget for at fremme dansk åndsliv. Et par gange har jeg været indbudt til en koncert i »Borgerforeningen«, men man hørte næsten kun plattysk. Nogle år senere, efter som de gamle, der holdt stærkt på standsforskellen, faldt fra, blev foreningen lidt mindre eksklusiv, og som der voksede noget mere dansk ungdom frem, kom der lidt mere liv i foreningen.

Den anden danske forening hed »Ydun«. Den var mere folkelig, dens medlemmer var arbejdere og andre småborgere. I begyndelsen af halvfemserne førte den en hensygnende tilværelse, men der var en dansk flensborger Julius Korsholm, der var meget ivrig efter at samle medlemmer til »Ydun«. Korsholm var lige vendt hjem fra Amerika eller Australien. Han var ikke nogen velhavende mand, havde heller ingen stilling, men gik og drev rundt og kom blandt andet ofte på »Flensborg Avis«s kontor. Et års tid efter min ankomst til Flensborg

rejste han til København, og senere har jeg intet hørt til ham. Kors-
holm var glødende patriot og ville gøre sit til at fremme sammenhol-
det mellem de danske. Han fik således alle bladets typografer til at
være medlemmer af »Ydun«. I 1890 havde foreningen til huse i en
beværtning på Storegade, senere fik den lokale på det nuværende
»Flensborghus«, der dengang var en folkelig beværtning ved navn
»Nordische Hof«. Jeg var engang med til et foreningsmøde i
»Ydun«; men der blev ikke talt om foreningsanliggender. Forsamlin-
gen, der var på en snes stykker, talte om alt andet og drak dygtigt
dertil; de kom ikke alle ædru hjem. Nogle år senere var jeg med til
en selskabelig sammenkomst, der var ganske fornøjelig, men »Ydun«
virksomhed i national henseende mærkedes der ikke meget til den-
gang.

St. Knuds Skyttegilde, for hvilket Gustav Johannsen var older-
mand, dyrkede om sommeren skydning på sin bane i gildehuset ude
ved den store mølledam. Jeg overværede engang som referent en
hovedskydning. Gildet bestod mest af småhåndværkere, i hvis lag
Gustav Johannsen som oldermann blev fejret som en lille konge.
Også her var plattysk det fremtrædende sprog, skønt flertallet kunne
dansk. Der blev selvfølgelig ved festen drukket, skålet og sunget godt.
Det var en fornøjelse at se Gustav Johannsen i et sådant lag. Han
blev nemlig ikke beruset; hans stærke natur kunne tåle mange glas.

St. Knuds Skyttegilde var det ældste, men mindste i Flensborg.
Foruden dette var der to andre, St. Nikolaj Skyttelav og Flensborg
Skyttelav. Sidstnævnte var næppe så preussisk-nationalt som Nikolaj-
gildet og havde mange dansksindede medlemmer. Politiet kunne ikke
helt lade være med at lægge Knudsgildet hindringer i vejen. Politi-
mesteren truede engang med at forbyde skydningen på foreningens
bane, fordi skydningen skulle være en fare for dem, der gik på spad-
serestien rundt om Mølledammen, skønt en vold skilte stien fra
banen. Forbudet blev dog afværget, hvorledes mindes jeg ikke, og
det gamle skyttegilde fortsætter den dag i dag sin virksomhed.

Foredragsmøder eller nationale sammenkomster holdtes der i halv-
femserne ikke i Flensborg. Så vidt jeg husker heller ingen politiske
møder i anledning af de forskellige valg. Det danske stemmetal ved
rigsdagsvalgene gik derfor bestandig tilbage. Arbejderne, der før
havde stemt dansk, gik mere og mere over til socialdemokratiet, der
først i halvfemserne begyndte at udfolde en livlig virksomhed. Som

Den folkekære flensborgske rigsdagsmand Gustav Johannsen (1840–1901) ved læsning af Flensborg Avis, som han selv havde begyndt udgivelsen af i 1869.

referent har jeg overværet en del af de socialdemokratiske møder, der dog ikke havde overvældende besøg. Kvinder måtte dengang ikke deltage i politiske møder, og mændene sad omkring bordene og røg tobak og drak øl dertil, mens talerne talte i timevis. Noget ordskifte fandt sjældent sted, da der ingen modstandere mødte. Socialdemokraterne havde dengang ingen repræsentanter, hverken i den ene eller anden institution og førte udadtil en meget ubemærket tilværelse. I øvrigt var de lige så ildesete af myndighederne som danskerne. Ved et stort socialismøde i Flensborg talte engang den nu

afdøde forfatter Erich Schlaikjer fra Åbenrå, der i sin ungdom havde socialdemokratiske idealer.²³

Fra min referent-virksomhed husker jeg også et møde i Fællessynoden for hertugdømmerne i Rendsborg. Det var dengang sprogsagen – kravet fra de nordslesvigske sogne, hvor sproget var dansk, om to timers dansk sprogundervisning i skolerne – var til forhandling i Fællessynoden. Da var både Jessen og jeg med til mødet, der fandt sted i Rendsborg Latinskoles festsal. Fra behandlingen af sprogsagen mindes jeg pastor Claussen, Dybbøl, en af de præster, der havde været med til at formulere og undertegne sprogandragendet til Fællessynoden.²⁴ Han var en mand med danske sympatier og begrundede i en længere tale andragendet på en kraftig måde. Han indledte sit varmhjertede indlæg med de gammeltestamentlige ord: »Jeg står midt iblandt mit folk og kræver dets ret.« Trods pastor Claussens indtrængende tale og andre synodemedlemmers tilslutning blev sprogandragendet forkastet. Flertallet kunne ikke gå med til at anbefale den dansktalende befolknings berettigede og beskedne krav.

Ligesom der i den tid, jeg tilbragte i Flensborg, ikke blev holdt møder eller foredrag for at styrke danskheden på de egne, lige så lidt kan man sige, at tyskerne gjorde noget af den slags for at fremme tyskheden, men de behøvede det heller ikke. De fremmede havde alle midler i hænde til at fremme deres planer. Det store embedsmaskineri, skolen, kirken, de gode tider, der fik folk til at føle sig tilfredse, tilflytningen sydfra, alt styrkede tyskheden. Det var ingen let opgave for Jessen og de andre førere at holde liv i og få vækst i den danskhed, der endnu fandtes i byen, dels forkuet, dels kvalt af materialisme. Og der var, som nævnt, intet sammenhold blandt de danske; dette skyldtes især standsforskellen, der i Flensborg og Mellemslesvig var større end i Nordslesvig.

Presseforhold og nationalpolitik i 1890'erne

I halvfemserne blev også Peter Simonsen medarbejder ved »Flensborg Avis«. Simonsen havde studeret ved tyske universiteter, men havde ikke penge til at fortsætte sine studier. Han blev en god kraft ved bladet, især når redaktør Jessen var hjemme og holdt ham i ånde, for Simonsen havde gode evner, men ikke altid megen arbejdslyst, især når han om aftenen havde været i godt lag. Han overtog først gerningen som referent; senere, da jeg kom til Haderslev, overtog P.

Simonsen ansvaret for de afdelinger af bladet, som jeg hidtil havde redigeret. Som ansvarshavende for disse rubrikker blev Simonsen den journalist i Sønderjylland, der har haft de fleste og længste fængselsstraffe, og det vil sig meget. I de otte år, jeg var ved »Flensborg Avis«, fra maj 1889 til august 1897, var Jessen idømt et år, ti måneder og seks ugers fængsel, Vrang seks måneder og seks uger, Rossen to uger, Skovrøy en måned og jeg to måneder. Desuden faldt der adskillige pengebøder. At straffene haglede sådan ned over medarbejderne ved »Flensborg Avis« hidrørte fra, at den som det sydligste danske blad var særlig ildeset af myndighederne. Desuden anså tyskerne det for et nederlag, at der kunne opstå en dansk avis i Flensborg under preussisk herredømme, mens der ikke havde været noget dansk-skrevet blad under dansk styre. Redaktør Jessen, der var den dygtigste og skarpeste journalist i Sønderjylland, lod ingen lejlighed gå fra sig til at påtale overgreb fra preussernes side, og gennem »Flensborg Avis« blev der gjort et stort arbejde for at holde den hensygnende danskhed i live i Flensborg by og de truede egne mellem Flensborg og Tønder. Det var på høje tid, at Jessen kom til Flensborg i 1882. Gustav Johannsen var ikke bladmand i den grad som Jessen og var jo desuden optaget af sin parlamentariske virksomhed.

En tildragelse, som fandt sted, mens jeg var ved bladet, og som var betegnende for visse tyskeres adfærd over for Jessen, skal også fortælles her. Jessen havde på sin skarpe og vittige måde i et par artikler kritiseret både teksten og melodien til den slesvig-holstenske kampsang »Schleswig-Holstein meerumschlungen«. Dette havde irriteret preusserne og slesvig-holstenerne, men da de ikke evnede at give ham svar i byens tyske blade (de havde ingen skribenter, der kunne hamle op med Jessen), så fandt de på noget andet. En formiddag mødte der et orkester på 20 mand ude på pladsen foran »Flensborg Avis«s kontor, og i en hel time spillede de melodien til »Schleswig-Holstein«, kun afbrudt, når de skulle trække vejret. Politiet lod sig ikke se. Denne musik kom ikke ind under begrebet »Grober Unfug«. Det morsomste ved hele begivenheden var imidlertid, at Jessen, hvem »opmærksomheden« var tiltænkt, slet ikke var på kontoret den dag, så han gik glip af »fornøjelsen«.

På den tid var der i Flensborg tre tyske blade: »Flensburger Nachrichten«, det gamle »Flensburger Zeitung«, der ved omvæltningen i 1864 blev købt af den holstenske bogtrykker Maass. Derfor kaldtes

bladet også »Tante Maass«. Det blev redigeret i preussisk-slesvig-holstensk ånd og var meget udbredt på Angel, men regnedes i politisk henseende ikke for noget. Det var et indbringende foretagende, også som annonceorgan.

Embedsmændenes blad var »Flensburger Norddeutsche Zeitung«. Det ejedes af brødrene Funcke. Den ene stod som bladets redaktør, men han overlod arbejdet til den fra Oldenburg indvandrede journalist Strackerjan, der var skør af patriotisme.²⁵ Han blev dog efter nogle års forløb afskediget, fordi hans angreb på danskheden blev for simple og ikke svarede til den tone, der var passende for et blad, der læstes af embedsstanden og det fine borgerskab. Bladet havde ikke mange holdere og havde svært ved at balancere. Man påstod, at det blev statsunderstøttet, og at brødrene Funcke, der var indfødte flensborgere af tysk afstamning, ofrede mange penge på det. Bladet blev, som bekendt, i afstemningstiden købt af danskerne og udkom som »Neue Flensburger Zeitung« på tysk sprog, men i dansk ånd.

Det tredje tyskdrevne blad var »Flensburger Annoncenblatt«, der blev trykt i Thillerups bogtrykkeri på Nørretorv, hvor også »Flensborg Avis« var blevet trykt, før Jessen selv oprettede trykkeri. Thillerup havde også været medejer og medopretter af »Flensborg Avis«. »Flensburger Annoncenblatt« ejedes af Thillerup og annonceagent Lensch jun. Det havde sine fleste holdere i byen. Teksten redigeredes af redaktør Stroh, en tidligere skolelærer. Det var upolitisk og holdtes særlig for annoncerens skyld. Bladet indeholdt ingensinde angreb på danskheden, og dets senere ejere, Møller og Rasmussen, begge indfødte flensborgere, var dansksindede ligesom Thillerup.

Omkring 1890 begyndte H. P. Hanssen at træde frem på den nationale kampplads.²⁶ Mellem ham og Jessen var forholdet aldrig godt. Hvorfor? Ja, overfor sine medarbejdere udtalte Jessen sig aldrig om Hanssen. Kun én gang røbede han sig. Jeg kom fra byen og fortalte, at så vidt jeg kunne skønne, havde jeg mødt Hanssen på gaden på vej nordpå, vistnok ud til Gustav Johannsen. Jessen udbrød da: »Så manden ud som ærgerrigheden selv, så har det været Hanssen!«

Jessens modvilje mod Hanssen havde efter min mening flere grunde. Han så i ham ikke medarbejderen og medkæmperen i den nationale strid, men medbejleren til folkegunst og pladsen som førstemand, når Gustav Johannsen, hvis kræfter allerede var begyndt at svækkes, måtte trække sig tilbage. Og Jessen, der også med rette stræbte efter

at blive de dansksindede nordslesvigeres fører, tålte ikke nogen ved siden af sig eller nogen, der også stræbte efter førerstillingen.

Men det var nu ikke blot smålig skinsyge, der var bevæggrunden til Jessens idelige angreb på Hanssen, det var også deres forskellige syn på måden, nationalitetskampen burde føres på, der skilte dem. Efter nogle artikler, som H. P. Hanssen havde skrevet, havde Jessen fundet, at Hanssen var påvirket af den ånd, der rådede i de kredse, som stod brødrene Brandes og »Politiken« nær. Denne åndsretning var Jessen afgjort modstander af. Han mente, den med tiden ville virke sløvende på den nordslesvigske danskhed. Det skarpe skel mellem dansk og tysk var efter Jessens mening nødvendigt i grænselandet. Han mente, at ved Hanssens fremgangsmåde ville dette skarpe skel blive slettet, og i årenes løb ville det gå Nordslesvig, som det var gået Sydslesvig: danskheden ville vige, tyskheden gå frem. Derfor bekæmpede Jessen ideligt Hanssens standpunkt.

Kampen blev især skarp, da Hanssen købte Åbenrå-bladet »Hejmdal«, der hidtil kun havde været et lille, uanset blad. Nu så Jessen i Hanssen ikke blot en politisk-national modstander, men også i økonomisk henseende begyndte han at frygte Hanssen og hans blad som konkurrent. Jeg mindes endnu en aften, da det første nummer af »Hejmdal« med Hanssen som udgiver og redaktør kom med posten. Jessen greb det med iver, så det hurtigt igennem, udstødte et lettet suk og udbrød med en vis skadefro betoning: »Nå, ikke andet!«

Da Hans Lassens efterfølger som preussisk landdagsmand skulle vælges, brød kampen ud i lys lue. Jessen ville ikke være landdagsmand, da det stred mod hans overbevisning at aflægge eden, som krævedes af en landdagsmand. Her stod Jessen på Krügers og Hør-lücks standpunkt i modsætning til Gustav Johannsen og forhandlingspolitikens mænd.²⁷ Jessen var stærkt imod, at H. P. Hanssen blev landdagsmand, fordi han anså ham for alt for ung og uerfaren og især for at være for forhandlingsvenlig overfor tyskerne. Desuden mente han også, at Hanssen ikke havde tilstrækkeligt kendskab til det tyske sprog. Jessen ville have haft gårdejer C. P. Wolff fra Gammelgab²⁸ til landdagsmand, men da Hanssen trods Jessens modstand blev opstillet og valgt, forfulgte Jessen ham i lang tid gennem artikler i »Flensborg Avis«. Disse artikler røbede desværre, at Jessen i dette forhold kunne være ikke så lidt smålig. Jessen var i den tid meget nervøs og pirrelig på grund af sine mange fængselsstraffe, men han

var lidt langt ude, når han kritiserede Hanssens tyske sprog, når han havde talt i landdagen. Ligeledes ironiserede han over, at Hanssen skrev sit navn med dobbelt s. Jessen mente, at det tydede på forfængelighed og tyskvenlighed. Så vidt jeg mindes, ophørte Jessen først med denne smålige forfølgelse, da Hanssens svigerinde på Nørremølle skrev til ham, at familien Hanssen i mange slægtled havde stavet sit navn således, at det ikke var et udslag af »den unge mands« forfængelighed. Selv var Jessen ikke helt fri for forfængelighed, hvad hans navn angik. Han kunne ikke lide, når nogen, især hans tyske modstandere, kaldte ham for Jens Jessen; hans skrev altid selv J. Jessen.

Afsked med Flensborg

En dag i 1893 kom Axel Sabroe, udgiveren af bladet »Modersmålet« i Haderslev, til mig og foreslog mig at overtage redaktionen af hans blad. Han var den gang meget nedbøjet, fordi hans fader, boghandler Th. Sabroe, der var kasserer ved »Sparekassen for Haderslev Byes Omegn« havde begået et betydeligt underslæb ved sparekassen og var flyttet til Sverige, der dengang ikke havde udleveringspligt.²⁹ Sabroe skildrede med stor veltalenhed, hvilket godt og indbringende foretagende hans blad var, men han var blevet så dybt rystet over skandalen med hans fader, at han ikke så sig i stand til at fortsætte som redaktør. Den plet, hans fader havde kastet på navnet Sabroe, ville være ham en hindring i hans virksomhed for den danske sag. Jeg lovede foreløbig at tale med redaktør Jessen om sagen.

Jessen stillede sig noget tvivlende over for forholdene ved det haderslevske blad og lovede at undersøge sagen. Et par dage senere meddelte han mig, at han havde skrevet til den kendte og ansete fysikus Madvig i Haderslev, der var Jessens gode ven og meningsfælle i den nationale kamp.³⁰ I sit svar havde Madvig absolut frarådet at gå ind på Sabroes forslag, da han var »en upålidelig person i enhver henseende«. Så skrev jeg afbud til Sabroe og blev ved »Flensborg Avis«, hvor arbejdet stedse var blevet mig mere kært, eftersom jeg fik nærmere kendskab til redaktør Jessen. Desuden var jeg blevet noget aflastet i mit arbejde, da redaktør P. Simonsen blev ansat ved bladet. Tilligemed følte jeg mig også stærkt knyttet til Flensborg og følte det som en pligt at blive dernede og støtte danskheden. Fire år senere kom A. Sabroe igen og ville have mig til at overtage redaktio-

nen af »Modersmålet«. Efter mit afslag i 1893 var det lykkedes ham at få den senere frimenighedspræst Jørgensen i Skærbæk til at overtage redaktionen af bladet. Jørgensen havde dog taget det forbehold, at så snart han kunne få et kald som frimenighedspræst i Sønderjylland, ville han fritages for sin gerning som redaktør. I 1897 havde Jørgensen fået opfordring til at blive præst for frimenigheden i Skærbæk og havde taget imod kaldet.³¹

En af de første dage i januar 1897 fik jeg igen besøg af Sabroe, der helst ville have mig til redaktør fra 1. april 1897 og helst ville have, at jeg overtog ledelsen af bladet fra 1. marts af hensyn til kvartalsskiftet. I vor samtale oplyste jeg ham om, at jeg ikke kunne forlade min nuværende stilling uden højere løn end den, han tilbød mig, nemlig 1500 mark, da jeg nu havde den løn ved »Flensborg Avis«. Desuden ville jeg først tale med Jessen om sagen.

Jessen skrev igen til fysikus Madvig, og svaret gik ud på, at der syntes at være indtrådt en forandring til det bedre med Sabroe. Han var nemlig blevet gift, og hans hustru syntes at have en gavnlig indflydelse på ham. Der indledtes så forhandlinger, og i et brev fra A. Sabroe dateret den 16. januar 1897 hedder det, at han af hensyn til gældsforpligtelser – tilbagebetaling af det beløb, som hans fader havde besveget sparekassen for – og en understøttelse til hans syge moder, der opholdt sig på et sygehjem, ikke kunne gå højere end til en fast løn af 1500 mark årligt og en mark for hver tiltagende årsabonnet. »Modersmålet«, som var det mest udbredte blad i Haderslev by og østeramt, ville let kunne vinde større udbredelse i vesteramtet. Stillingen som redaktør af bladet var fast; jeg ville blive den virkelige leder af bladet, da hans tid var optaget af anden virksomhed. I brevet skrev han smigrende – smiger var noget, Sabroe forstod til gavns, når det gjaldt at fremme hans planer:

»Jeg vil åbent tilstå, at der er ingen, jeg hellere ønsker end Dem, da jeg ved tidligere forespørgsler har bragt i erfaring, at De ikke alene er udmærket indøvet i journalistisk virksomhed og overordentlig samvittighedsfuld, og jeg er derfor også overbevist om, at De vil udfylde pladsen«.

Lige i forvejen havde han for at få mig til at bide på krogen skrevet, at to af vore øvrige journalister havde meldt sig til pladsen, hvilket var usandhed, da der ingen var. Den eneste skulle være journalist Hans Petersen, der nogle år i forvejen efter uoverensstemmelser

med Sabroe havde forladt »Modersmålet« og var gået over til »Dannevirke«. ³²

I et senere brev, dateret den 23. januar 1897, fremhævede Sabroe fordelene ved at komme til Haderslev for at få mig til at modtage stillingen. Han mente, det ville blive billigere at bo i Haderslev end i Flensborg; mere end de 1500 mark kunne han ikke give, om end hans forretning var meget indbringende. Det viste sig senere at være sandhed med modifikation, for tjente han jævnt gode penge, så gik disse og flere til, især til hans opfindelser og patenter og de mange urentable forretninger, han indlod sig på. Sabroe var noget af en opfinder, men hans opfindelser bragte ham aldrig den store gevinst, han håbede på, og over disse urentable forretninger forsømte han sit trykkeri og sin boghandel, som var indbringende foretagender.

Mine forhandlinger med Sabroe i vinteren 1897 løb ud i sandet. Jessen holdt på, at jeg ikke skulle modtage stillingen under 1800 mark, og det kunne Sabroe ikke gå ind på. Imidlertid rejste Jørgensen til april, og Sabroe havde ikke fået nogen anden redaktør. Han måtte klare sig med sin mangeårige medhjælper, den gamle Hans Lorentzen, der stod som ansvarshavende. ³³ Det turde Sabroe ikke selv være, fordi han engang havde haft en fængselsstraf på nogle uger, da han selv var redaktør af navn. Andet var han heller ikke i den omtalte periode. Det var Lorentzen og faktoren, der måtte få bladet fyldt, mest med gammelt stof eller anden underholdende læsning. Sabroe var imidlertid klar over, at det kunne ikke gå i længden, og da hans moder imidlertid var død, og han sparede understøttelsen til hende, kom han atter med tilbud til mig. Forhandlingerne endte med, at jeg var villig til at overtage »Modersmålet«s redaktionelle ledelse fra august 1897.

Den 1. august forlod jeg så Flensborg. Aftenen før gjorde Jessen et lille afskedsgilde for mig i »Gnomenkeller«, men jeg var trist i sind over at skulle forlade stedet for min otteårige virksomhed, skønt arbejdet ofte havde været under trange økonomiske og nationale kår. Nu var imidlertid de mørke timer glemt og kun de lyse minder tilbage, og det var, som jeg anede de skuffelser, jeg skulle få i Haderslev.

Med morgentoget tog jeg med min familie fra Flensborg. Jeg havde købt billetter til tredje klasse, og vi var kommet ind i toget, da Jessen og hele kontorpersonalet kom for at sige farvel. Da Jessen så, at vi sad i en tredjeklasses kupé, sendte han Vrang, som var bladets kasserer

og bogholder, hen for at få billetterne byttet med andenklassen. »Vi skulle ikke komme til Haderslev som tredjeklasses passagerer, men komme standsomt«, sagde Jessen. Kort efter gik toget, min journalisttid i Flensborg var endt.

Det var mig en glæde, at jeg i de otte år havde vundet Jessens påskønnelse. I et brev, han sendte mig en fjorten dage senere, dateret Flensborg den 18. august 1897, skriver han blandt andet:

»Så vidt jeg kan skønne, har De begyndt arbejdet ved »Modersmålet« på den mest praktiske måde. Bladet så straks livligere og friskere ud, men De har foreløbig holdt Dem til mest at gøre et godt udvalg. Når De efterhånden bliver mere fast i sadlen, og arbejdet flyder lettere, kan De også skrive noget selvstændigt om emner, som De er fuldt på det rene med. Der er nemlig ved at skrive som ved at tale den hemmelighed, at man skal sige noget, når man har »noget at skulle have sagt«. Der er mange, som taler og skriver, når de intet har på hjerte, og så kommer det tomme væv.

Og nu, min kære hr. Petersen, tak for al den tid, De har været her, og tak for al velvilje og hengivenhed for »Flensborg Avis«. De har båret over med, at jeg ikke altid var hensynsfuld, men De ved selv godt, at ens velvære og godmodighed ikke tager til, når man sidder i fængsel, og det har De vel også taget som undskyldning. Nu vil jeg håbe, at det må gå Dem og Deres familie rigtig godt, at De må tage tingene så let som muligt, hvad der også vil være gavnligt for Deres helbred, og at De må have glæde af Deres gerning«.

Brevet slutter med hilsen fra fru Jessen, Jessen og fra »alle på kontoret«.

At Jessen påskønnede mit arbejde ved »Flensborg Avis« viste han også ved til julen 1897 at sende mig en vinkande af krystal med sølvlæg og en venlig julehilsen.

NOTER

1. Om redaktør Nis Petersen se Sprogforeningens Almanak 1939 s. 53 ff, A. Svensson: Redaktør J. Jessen bd. II–III (Tønder 1958–60), især II s. 102 ff, Bladet Dannevirke 100 år 1838 – 15. juni – 1938 (Haderslev 1938) s. 328 f, passim, Nicolai Svendsen: Sønderjydsk Skæbne II (Haderslev 1938) s. 205, fødselsdagsinterview i Modersmålet 31. januar 1919.

Manuskript til erindringerne findes i Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, Åbenrå, og i Haderslev byhistoriske arkiv.

2. Claus Heinrich Christian Stegelmann (1842–1928), kredsskoleinspektør i Haderslev kreds 1879–94.

3. Wilh. Theodor Tiedje (1840–1917), præst i Nordslesvig 1867–1910, bl. a. i Oksenvad-Jels 1880–89, skønt tysk præst sympatisk indstillet over for de dansksindede.
I et brev til kredsskoleinspektionen i Haderslev 15. august 1884 karakteriserer Tiedje Nis Petersen som »pålidelig, flittig og samvittighedsfuld« (treu, fleissig und gewissenhaft), Haderslev kredsskoleinspektørs arkiv, I. Skolesager, Jels (Landsarkivet, Åbenrå).
4. Jens Jessen (1854–1906), redaktør af »Flensborg Avis« 1882–1906 (fra 1883 også udgiver), medlem af rigsdagen 1901–06.
5. Gustav Johannsen (1840–1901), lærer 1861–67, derefter boghandler i Flensborg til 1874, overtog 1869 udgivelsen af den danske avis »Flensburger Anzeiger«, som han omdannede til et dansksproget blad med navnet »Flensborg Avis«. I nogle år var han også selv redaktør heraf. Medlem af rigsdagen 1881–84 og 1886–1901.
6. R. P. Rossen (1858–1928), redaktionssekretær ved »Flensborg Avis« 1884–1901, derefter direktør for Tønder Landmandsbank, gift med Jens Jessens søster Ellen.
7. Jørgen Vrang (1858–1922), forretningsfører ved »Flensborg Avis« 1888–1922.
8. P. Skovrøy (1851–1934) grundlagde 1882 den danske avis »Vestslesvigs Tidende« i Tønder. Den overtoges i 1885 af »Flensborg Avis«, som derefter udgav den som sin lokaludgave i Tønder, stadig med Skovrøy som redaktør.
9. Jessen optrådte som sin egen forsvarer i denne retssag. De andre anklagede Vrang og redaktøren af »Dannevirke« og »Dybbølposten« forsvarede af advokat Emil Ebsen (død 1905), der gennem årene forsvarede mange danske anklagede i politiske retssager. Anklageren i denne sag var overstatsadvokat Schwarz, ikke Prahl, se iøvrigt om retssagen i A. Svensson: Redaktør J. Jessen II, s. 27 ff.
10. Nikolaj Andersen (1862–1919), cand. math., tilknyttet »Flensborg Avis« 1888–92, derefter ved forsikringsvæsenet, sekretær for Sprogforeningen 1900–19, især kendt for sine afhandlinger om de sønderjyske dialekter og sine digte på folke-målet.
11. P. Simonsen (1864–1930), journalist ved »Flensborg Avis« 1893–1930.
12. Wilh. Toosbüy (1831–98), overborgmester i Flensborg 1868–98.
13. Hermann Todsen (1864–1946), overborgmester i Flensborg 1898–1930.
14. Christian Johannes Jacobsen (1854–?), præst i Skærbæk 1884–1905, oprettede bl. a. »Creditbank Scherrebeck« 1890 i den hensigt at udvikle den til et centrum for fortyskningsbestræbelserne.
15. En formindsket udgave af »Flensborg Avis« med navnet »Det lille Blad« (senere: »Flensborg Avis, mindre Udgave«) udkom fra 1886 tre dage om ugen, 1888–1917 som dagblad. Tillige udsendtes en ganske billig »Flensborg Avis, mindste Udgave« 1894–1915.
Med ABC'en menes »Flensborg Avis's Stavebog for Hjemmet« fra 1889, der først udkom som tillæg til avisen.
16. »Flensburger Zeitung«, et dansksindet, tysksproget blad, blev udgivet af Jens Jessen 1889–94. »Flensborg Avis«s filialblad i Åbenrå hed »Aabenraa Avis« og udkom fra 1888.
Om Nikolaj Andersen se ovenfor note 10.
17. Jacob Plaetner (1823–93), garveriejer, meget aktiv i det danske arbejde i Flensborg.

18. C. K. Thillerup (1826–1916), bogtrykker, udgav 1867–69 den danske avis »Flensburger Anzeiger«, der 1869 omdannedes til »Flensborg Avis«. Fra 1872 udgav han det upolitiske »Flensburger Annoncenblatt«.
19. H. J. Carstens (1825–1903), andenpræst ved Vor Frue kirke i Flensborg 1864–96, tillige dansk præst ved Helligåndskirken 1869–1900.
20. O. N. H. Peters (1819–1905), andenpræst ved Vor Frue kirke 1849 og 1853–64, førstepræst 1864–96. Det er altså forkert, når Nis Petersen skriver, at Peters først kom til Flensborg 1864.
21. Emil Wacker (1839–1913), rektor for Diakonissestiftelsen i Flensborg 1876–1910, ledende skikkelse indenfor den indremissionske bevægelse.
22. Monrad og Holdt drev ikke en skole i fællesskab, men havde hver sin:
Chr. F. Monrad (1815–89), collaborator (overlærer) ved latinskolen i Flensborg 1851–64, hvor han afskedigedes som dansksindet. Fra 1859 havde han tillige været bestyrer for en dansk pigeskole, som han videreførte efter 1864, indtil den solgtes 1878.
A. C. C. Holdt (1821–90) ledede 1865–75 en drengerealskole i Flensborg. Den blev lukket af myndighederne, fordi Holdt som medlem af den danske borgerforening ikke længere ansås for skikket til at lede en skole.
23. Erich Schlaikjer (1867–1928), lærer 1888–92, en kort tid skuespiller, derefter journalist. Hans oprindelige socialdemokratiske sympatier var i hans sidste år skiftet til sympati for nazismen, jvf. H. P. Hanssen: Et Tilbageblik II (1930) s. 149 ff.
24. Emil Claussen (1832–1902), præst i Dybbøl 1865–1902.
I 1894 indgav 77 af Nordslesvigs ca. 100 præster uden resultat et andragende til kultusministeren om indførelse af to ugentlige danske sprogtimer i skolen.
25. Karl Eginhard Strackerjan (1854–1921), redaktør af den statsunderstøttede »Schleswigsche Grenzpost« (tidligere »Folkebladet«) i Haderslev 1899–1910.
26. H. P. Hanssen (1862–1936), den store organisator af den nationale kamp i Nordslesvig, medlem af landdagen 1896–1908, af rigsdagen 1906–19 m.m. Han købte Åbenråavisen »Hejmdal« 1893.
27. Edsnægterne hævdede, at de danske landdagsmænd ikke skulle aflægge eden på den preussiske forfatning og indtage deres sæde i landdagen – det ville betyde en anerkendelse af uretten. Hans Krüger (1816–81) og A. D. Hørlück (1836–1900) hørte til på denne fløj. Edsflæggerne mente, at det ville være en fordel for de dansksindede at være repræsenteret i landdagen og at få indflydelse på lovgivningen. I 1882 aflagde Hans Lassen (1831–96) som den første danske landdagsmand eden.
28. C. P. Wolff (1842–1913), Gammelgab, havde talrige tillidshverv i landbrugsorganisationer og var kandidat ved rigsdagsvalget 1898.
29. Theodor Sabroe (1819–94), boghandler i Haderslev, fader til Axel Sabroe (1861–1935), der 1882 begyndte udgivelse af »Modersmålet«.
30. P. A. Madvig (1816–99), fysikus i Haderslev østeramt 1854–64, dertefter privatpraktiserende i Haderslev.
31. Jens Jørgensen (1862–1946), redaktør ved »Modersmålet« 1892–97, derefter bosat i Skærbæk, hvor han 1899 blev præst ved frimenigheden.
32. Hans Petersen (1865–1937), journalist ved »Modersmålet« til 1892, ved »Dannevirke« til 1899, udgiver af bladet »Fremad« i Gråsten 1899–1900, derefter forsikringsmand i Flensborg efter en kort tid ved »Flensborg Avis«.
33. Hans Lorentzen (1831–1905), redaktionssekretær ved »Modersmålet«.

Betragtninger over den danske bevægelse i Nordslesvig

Et foredrag

Af G. Japsen

P. Lauridsens grundlæggende værk om den danske bevægelse i Nordslesvig før 1848, »Da Sønderjylland vågnede«, bygger på den opfattelse, at den danske og den tyske bevægelse i Sønderjylland er to sider af samme sag. De er, skriver han, udslag af samme kulturstrøm og kan føres tilbage til samme kilde.

P. Lauridsens opfattelse er skæv. De to bevægelser hvilede oprindeligt på støtte fra helt forskellige befolkningslag, og hvad den danske bevægelse angår, blev den først efter 1880 en fuldlødig nationalbevægelse, der i nogen grad kunne parallelliseres med den tyske. Jeg håber at kunne vise dette i det følgende.

Den slesvigholstenske og tyske bevægelse er let at forstå. Den svarer i sin karakter og tendens til de fleste andre nationale bevægelser i Europa, den italienske, den tjekkiske og den norske, for at nævne et par eksempler. Det bærende element i dem alle var det pågældende lands bourgeoisie med akademikere og embedsmænd. Udtrykket for denne klasses interesser er liberalismen i videste forstand, økonomisk, politisk og kulturelt, og nationalismen – det vil først og fremmest sige bestræbelsen for at danne nationalstater – har sin plads som et afgørende våben i liberalismens arsenal. Hvis man tror, at nationalismen i det 19. århundrede alt efter omstændighederne kunne være knyttet til feudale kræfter, bæres oppe af absolutismen eller udgøre et almue- eller arbejdderrøre, har man ladet sig føre på vildspor af sekundære eller tilfældige træk. Nationalismen havde altid en borgerlig, liberalistisk sjæl.

Indsnævrer man blikket til den danske bevægelses medbejler, til slesvigholstenismen, er det iøjnefaldende, at der ikke, som P. Lauridsen

mente, er tale om en parallellisme, der kan forfølges op gennem alle led. Slesvigholstenismen var altid ufolkelig og udemokratisk. Den var altid betænkt på, hvordan den skulle kunne holde de brede masser under kontrol, og det er ikke mærkeligt, at den allierede sig med adelen og siden bøjede sig for preusserne. I sin propaganda appellerede den derfor heller ikke til folkesjælen, skønt Herder og romantikken havde stillet de bedst tænkelige våben til tyskhedens rådighed, men nøjedes med at hverve i de snævre kredse, hvor retshistoriske deduktioner, middelalderlige adelstraktater og subtile drøftelser af fyrstelige arvegangsregler kunne forstås og gøre indtryk.

Hvis man vil sætte sig ind i den særlige situation, hvori den nordslesvigske befolkning befandt sig før 1848, er det nyttigt at lære af forholdene i det gamle østrig-ungarske monarki. Det var her almindeligt at dele de mange nationaliteter i to kategorier: de historiske og de historieløse. Den første kategori omfattede de nationaliteter, hvor både over- og underklasse talte samme sprog, og som derfor havde en national kultur og en national historie. Af større interesse er den anden kategori: de historieløse nationaliteter eller nationaliteterne uden historie. Det karakteristiske her var, at overklassen var fremmed, og at der følgelig ikke havde kunnet udvikle sig en egen national kultur. Til den første kategori regnedes f. eks. tyskere og ungare, til den anden bl.a. rutenere og tjekker.

Selv om man sikkert skal tage visse forbehold, hvis man vil anvende disse begreber på tilstanden i det danske monarki, så er det min overbevisning, at man først forstår de slesvigske forhold rigtigt, når man ser dem i lyset af de tanker, der ligger til grund for de lige anførte begreber.

Nordslesvig – jeg lader Sydslesvig ligge – havde omkring 1830 i den anførte forstand en befolkning uden historie. Gennem fem hundrede år havde danskerne ikke haft en egen, kulturbærende overklasse. Al øvrighed var tysk ligesom al højere undervisning, i købstæderne også alle folkeskoler. Når der desuagtet fortsat eksisterede et dansk Nordslesvig, skyldtes det især to faktorer: 1) Der fandtes næsten ingen adel, og kun den augustenburgske hertug og hans forpagtere virkede i tysk retning. 2) Den tyske finkulturs udbredelse hæmmedes kraftigt af indflydelsen fra de områder, som i gejstlig henseende hørte til Kongeriget.

En danskorienteret slesvigske historieskrivning var der naturligvis

slet ikke tale om. I en tid, hvor øvrighedens historie regnedes for landets historie, blev der intet tilovers til Nordslesvig. Hvis der var blevet skrevet en Sønderjyllands historie, ville ikke ét ord i afsnittet om den nyere tid have vist læseren, at befolkningens store flertal var dansk. Et dansk-slesvigsk modstykke til slesvigholstenernes stats- og retshistoriske argumentation kunne i virkeligheden ikke opstilles.

De åndelige våben, den danske bevægelse kunne bruge i kampen mod slesvigholstenerne, måtte derfor hentes i folkesproget og almuekulturen. Den tyske romantik kom til at tjene den danske sag. Alle-rede i 1832 skrev Christian Paulsen om Slesvigs »Volkstümlichkeit«, og under det danske styre mellem de to slesvigske krige fik offentligheden ikke en Slesvigs historie, skrevet i dansk ånd, men Allens store anklageskrift om det danske sprogs vanrøgt i Sønderjylland. Her formulerede Allen, hvad de nationalt bevidste mente om de danske slesvigeres fortid: »Fremmedherredømme, folkeundertrykkelse, et godt og dygtigt folk snart sukkende i stilhed over den dybe uret, det måtte lide, snart opløftende klager, som ingen hørte«.

Kærnen i det, som Allen her gav mæle i så velklingende ord, var indeholdt i de nordslesvigske bønders krav om afskaffelse af det tyske øvrighedssprog i 1836.

Dette krav var først og fremmest socialt og ikke nationalt. De bønder, der rejste kravet, ville hævde sig overfor embedsstanden; embedsmændene var til for folkets skyld og ikke omvendt. Under de nordslesvigske forhold måtte bøndernes sociale rejsning nødvendigvis antage en national farve; men dette var ingenlunde tilsigtet.

Hvem deltog i denne bonderejsning? Langt fra alle, og slet ikke småkårsfolkene. Og de velhavende bønder, der førte an, repræsenterede kun nogle få nordslesvigske egne, forrest blandt dem Haderslev østeramt.

Det var ikke så mærkeligt, for i denne del af Nordslesvig var bønderne nået langt i borgerliggørelse, og borgerliggørelse og national bevægelse er to sider af samme sag.

Bøndernes borgerliggørelse var i Nordslesvig begyndt for længe siden, spredt og sporadisk vel allerede i slutningen af det 16. århundrede, begunstiget af feudalismens svaghed i denne landsdel. Den egn, hvor bonden først stod helt fri, rede til en udvikling på lige fod med byernes borgere, var netop Haderslev østeramt. Her havde der i århundreder ikke været nogen adel, og her var landsbyfællesskabet

tidligt forsvundet. Netop på denne egn kunne man dengang, altså i slutningen af det 18. århundrede, spore de første vidnesbyrd om en patriotisk, statsbevidst indstilling. Med krigen mod England og den påfølgende stagnation blev denne udvikling standset eller i hvert fald sinket. Den fornyede økonomiske fremgang efter 1830 bevirkede, at de muligheder for politisk aktivitet, som stænderforordningen gav, øjeblikkelig blev udnyttet, og hele den nordslesvigske landbefolkning sluttede op om de sprogrkrav, som Nis Lorenzen førte frem i stænderne.

Bøndernes danske bevægelse var vendt mod overklassen, mod embedsmændene og deres venner, det velhavende borgerskab; og bønderne fik tilslutning fra småborgere og arbejdere, der stod i et modsætningsforhold til de samme befolkningsgrupper. En senere tids historikere, der anså de nationale modsætninger for de fundamentale, var tilbøjelige til at betragte bønderne som danske og embedsmændene som tyske. Man mente f. eks., at den konservative amtmand Johannsen i Haderslev nødvendigvis måtte være tysk, fordi han var Nis Lorenzens modstander, og Nis Lorenzen opfattedes som national foregangsmand, fordi han havde rejst sprogsagen.

I virkeligheden var der kun én sikker spire til en national holdning i den danske bevægelses første periode, og det var den næsten grænseløse hengivenhed for den enevældige konge i København og dermed en levende uvilje mod alt, hvad der ville afbryde denne forbindelse til fordel for en nærmere tilknytning til Tyskland.

Dette almueagtige og i virkeligheden førnationalt træk: kongen som værner om de små i samfundet, bevarede meget længe. Ikke blot Frederik VI og Christian VIII, men også Frederik VII modtoges overalt med veneration (det gjaldt også Sydslesvig), og når værftsarbejderne i Åbenrå med økser på skuldrene havde fulgt monarken til bygrænsen, og han havde takket dem med et »Hils jeres koner og børn«, var det en begivenhed, hvis betydning blev indprentet både børn og børnebørn. Og for Christian IX, der havde været slesvigernes konge i mindre end et år, brændte man i mange år fødselsdagsblus i de vestslesvigske egne.

Det politiske betydningsfulde var, at der på grundlag af denne kongetroskab kunne opbygges en stærk patriotisk følelse for den danske stat, men vel at bemærke for den danske helstat lige til Elben. De danske blade i Haderslev, Åbenrå og Flensborg var af hjertet

unitariske, og det kunne derfor godt være svært at kende forskel på de to Haderslev-blade: den danske »Dannevirke« og det slesvig-holstenske »Lyna«. De senere amputationer, der flyttede grænsen først til Ejderen og siden til Skelbækken, accepteredes kun af hård nødvendighed af den ældre slægt.

Hvis man ved dansk nationalfølelse forstår en følelse, der omfatter mere end troskab mod det danske sprog, den danske konge og den danske stat, og sætter tilhørighed til det danske folk i centrum, så må det indrømmes, at nordslesvigernes nationalfølelse før 1848 langt fra var fuldt udviklet. Den udbredte vrede over Hiort Lorenzens nationale aktion i stænderne i 1842 og det såkaldte sognefogedoprør i Haderslev østeramt et par år senere er vidnesbyrd herom. På Rødding højskole syntes både den utrolige Johan Wegener og hans efterfølger, den højspændte Christian Flor, at de gårdmandssønner, der var skolens elever, langt fra stod mål med deres forventninger til en nationalt vågen dansk ungdom. Det var ingenlunde sådan, som Flor mente, at nordslesvigerne blev danske, fordi deres sjæl var dansk, og de derfor ikke kunne blive til andet. Han forstod ikke, at de havde lige så lidt tilovers for det kongerigske som for det slesvigholstenske bourgeois nationalliberale programmer.

Det, der afgjorde problemet for dem, var, at slesvigholstenerne kastede sig i armene på den tyske enhedsbevægelse og således gjorde et brud med Danmark uundgåeligt. Men dermed havde Kongerigets nationalliberale på ingen måde vundet nordslesvigerne for sig, og i krigen mod slesvigholstenerne og tyskerne spillede tanken om kongens sag en lige så stor og til at begynde med sikkert en større rolle end hensynet til den danske nations sag.

Det er værd at huske på, at Dannevirkes redaktør P. C. Koch i januar 1848 skrev til Flor: »Når jeg fortæller folk fra landet, at vi nu får en art konstitution, så bliver de alle ængstelige, som om der hændtes landet en ulykke. I dag hørte jeg, at bønderne i Fjelstrup erklærer at ville vove liv og blod for kongen, dersom nogen vil prøve på at indskrænke hans autoritet; thi noget fler-herskab vil de ikke vide om at sige. Denne idé er fremherskende overalt på landet, og jeg tror, den gennemtrænger hele den danske bondestand. Den danske bonde ser skævt til enhver uden for hans stand, og det er ham en satisfaktion, at der er en mand over dem, de må respektere lige så meget, som han gør det.« Og senere i samme brev: »Vi har aldrig

villet gøre os nogen klar forestilling om, hvor dybt rodfæstet den kongelige enevoldsmagt er her i Danmark, men den er virkelig *frygtelig* grundfæstet, ingen magt på jorden kan rokke den, undtagen man ville mishandle bonden og borgerne eller af fri vilje nedlægge den. Christian VIII var meget yndet af bonden, men sønnen er næsten mere, og han behøver blot at vinke, så knuser bonden, hvad det skal være.«

Der er endnu et stykke af et brev fra denne tid, som jeg gerne vil have lov at citere. Det er skrevet af Hans Krüger, som i 1847 var blevet valgt til stænderdeputeret som førende i en dansksindet, men tillige særlesvigsk gruppe. Denne politiske tendens må selvfølgelig have in mente ved læsningen af det brev, som han 5. april 1848 sendte til krigsminister Tscherning, men ikke mindre må det huskes, at han i den uge, der gik forud for brevets affattelse, havde organiseret en efterretningstjeneste i Nordslesvig til fordel for den danske hær. I brevet skriver han bl. a., efter først at have beklaget, at der ikke er arresteret én person af adelstanden:

»Endvidere anser vi det som en fædrelandsk pligt at gøre opmærksom på, at ligesom slesvigholstenerne har stukket sig bag den tyske nationalitets fane, dels for at vække sympatier hos det tyske folk for opnåelsen af deres forræderiske hensigter, dels for at skjule deres aristokratiske tendenser, ligeledes det nationale parti i Danmark og dets få tilhængere i Slesvig ikke har bidraget lidet til meningernes forvirring blandt folket. Det bør aldrig tabes af sigte, at Slesvigs ejendommelighed især består deri, at det danner broen mellem to nationaliteter og at det, som følge heraf, ej alene indeslutter to nationaliteter, men også så at sige en tredje, der består i en national farveløshed, ja, endmere, at denne nationale farveløshed, trods al national opheidsning fra begge sider endnu mere eller mindre udgør slesvigernes særkende.« Han fortsætter, at armeen bør »afholde sig fra spørgsmålet: 'Dansk eller tysk?' og adoptere det mere passende og med hans majestæt kongens proklamation mere overensstemmende: 'Slesviger eller slesvigholstener?', 'Kongen tro eller oprører?'«. Så vil også mellem- og sydslesvigerne modtage armeen som venner.

Dette brev ville Krüger sikkert ikke have skrevet i 1850. Da havde Treårskrigen gjort tilslutningen til Danmark til en indiskutabel sag for nordslesvigerne, og denne holdning blev de yderligere bestyrket i under det påfølgende danske styre frem til 1864.

Men dette danske styre var et reaktionært embedsmandsstyre, som med hård hånd afbrød den frodige folkelige udvikling, der havde præget »den nationale opvågnens tid«, og som forhindrede opfyldelsen af de demokratiske forhåbninger, der var spiret frem før 1848 og i 1848.

Dermed forgreb styret sig på den danske bevægelses kraftkilde. Censur og polititilsyn ramte ikke tyske modsat danske, men alle oppositionelle kræfter, der kunne true den fortsat bestående enevælde. Frederik Fischer i Åbenrå erklærede, at forskellen mellem nu og før kun var den, at redaktøren nu blev angrebet nordfra i stedet for sydfra. Både han og Koch nedlagde deres redaktørposter, og folketaleren Laurids Skau blev pacificeret med et ben som amtsforvalter. Værre var det, at der ikke, som det hedder i visen, var nye for de gamle, som faldt. Befolkningen, og det gjaldt især de egne, hvor det danske røre før 1848 havde været livligst, sank hen i passivitet.

Man skulle derfor have ventet, at den preussiske erobring og den målbevidste og hårdhændede afdanskning, som preusserne straks tog fat på, havde haft store chancer for at gøre det af med nordslesvigerne svækkede modstandskraft. Der var også mange kendsgerninger, som pegede i den retning. Først og fremmest lykkedes det de nye magthavere at gøre folkeskolen halvt tysk, uden at befolkningen gjorde kraftig modstand mod denne indgribende forandring. I de sydlige strøg og i købstæderne blev skolerne med flertallets tilslutning rent tyske. Det danske stemmetal ved valgene gik i løbet af en snes år ned til det halve. I den tyske rigsdag indskrænkede danskerne sig til en protestpolitik, der efterhånden kun appellerede til det ældre slægtled. Nationale organisationer, der søgte at sammenfatte den danske befolkning, fandtes ikke.

Forklaringen på, at det gik så dårligt og samtidig forklaringen på, at den danske sag trods alt holdt sig i live, finder man vel især i Pragfredens § 5, der lovede befolkningen i det nordlige Slesvig, at den ved en folkeafstemning måtte afgøre, om den ville tilhøre Danmark eller Tyskland.

De danske nordslesvigeres politik var indstillet på denne afstemning, hvis udfald ingen var i tvivl om. Protestpolitikken og for en del også den manglende danske aktivitet skal ses på denne baggrund. Den voldsomme udvandring fra Nordslesvig skal i stort omfang forstås ud fra den samme forudsætning. De unge ville ikke være tyske

soldater, når de inden længe kunne regne med at skulle gøre tjeneste i den danske hær. Andre tusinder opterede af samme grund for Danmark.

På den anden side afholdt troen på en snarlig genforening med Danmark mange fra at slutte sig til tyskerne, og det samme perspektiv var ikke egnet til at styrke de tysksindede. Selv om den nordslesvigske danskhed var nok så svækket i slutningen af 1870'erne, ville ingen benægte, at Nordslesvig var dansk.

Spørgsmålet var imidlertid, om danskheden på længere sigt kunne overleve ophævelsen af § 5 og dermed udsigten til en langvarig tilværelse under tysk styre. Landråd von Rosen i Haderslev udtrykte forhåbningerne i tyske kredse, da han i anledning af danskernes protest mod det skete udtalte: »Det er det danske partis sidste suk«.

Værre var det, at man også i nøgterne danske kredse anså situationen for yderst alvorlig. Traktaten om ophævelsen af § 5 fik A. D. Jørgensen til at skrive nogle anonyme artikler om »Den nationale stilling i Nordslesvig«, som i 1880 blev udsendt som særtryk. »Har dette land en fremtid?« spurgte han. »Det er vel umuligt at vide, hvad en kraftig, selvbevidst befolkning kan bære, hvor længe den i inderlig kærlighed til det medfødte og i ædel trods mod det pånødte kan bevare sit eget liv; det er et tidsspørgsmål med et ubestemmeligt svar; men det er dog kun et tidsspørgsmål; selv det ædleste folk består dog kun af mennesker, og det ville være overmenneskeligt her at forudsætte en uudtømmelig modstandskraft.«

Nu kom det som bekendt til at gå ganske anderledes; i stedet for danskhedens undergang fulgte dens uimodståelige fremgang og endelige sejr. Det er i øjeblikket umuligt at give et velfunderet svar på spørgsmålet om, hvorfor det gik således; de alsidige og indtrængende undersøgelser, der skal til, før der kan fremsættes en tilfredsstillende forklaring, har ingen foretaget endnu. Det må imidlertid være tilladt at gå ud fra, at de gængse forklaringer ikke dur. Man kan ikke tro, at det var nok til at vende strømmen, at taktikken blev lagt om ved edsnægteriets opgivelse eller, som Mackeprang skriver, at edskampen havde rusket befolkningen op af dens sløvhed.

Så vidt jeg kan se, skal man søge den dybeste, men naturligvis ikke den eneste forudsætning for det danske opsving, der indledes i løbet af 1880'erne, i de indgribende forandringer, der fandt sted på det økonomiske og sociale område, og som kan betegnes som den tredje

og afgørende etape på gårdmandsstandens vej henimod en fuldt borgerlig eksistens. Den første etape placerer jeg i slutningen af det 18. århundrede, den anden i tiåret før 1848, og hver gang mener jeg at kunne konstatere en tydelig parallellisme mellem borgerliggørelse og national udvikling.

Befolkningsudviklingen efter 1864 styrkede i høj grad gårdmandsstandens i forvejen dominerende stilling i Nordslesvig. Udvandringen fjernede størsteparten af de mange vestslesvigske småkårsfolk, der kunne have udviklet sig til en social urosfaktor, og stagnationen i byerhvervene bevirkede samtidig, at der ikke opstod en socialdemokratisk arbejderklasse af betydning.

Som følge heraf reduceredes de sociale forskelle i Nordslesvig, og da gårdmandsstanden beherskede landsdelens politiske liv, kunne de danske organisationer i vigtige spørgsmål præsentere Nordslesvig som en sluttet blok. Ikke med urette har man i årene før verdenskrigen talt om »Bonderepublikken Nordslesvig«.

Gårdmandsstandens tyngdepunkt lå nu i Sundeved og på Als, dvs. i de egne, hvorfra udvandringen havde været mindst, og som derfor også havde lidt mindst under det store tab af kapital, der havde været en af udvandringens negative følger. Her havde man derfor i ly af den tyske agrarbeskyttelse kunnet gå i spidsen for landbrugets omlægning til kapitalkrævende intensiv drift. Når man samtidig holder sig for øje, at de vestlige egne landbrug kun fulgte langsomt efter i denne modernisering, er det nærliggende at postulere en sammenhæng mellem dette forhold på den ene side og på den anden side den kendsgerning, at edsaflæggerpolitikens forkæmpere, Hans Lassen og H. P. Hanssen, var hjemmehørende i gårdejer kredse i netop Als og Sundeved og havde deres trofasteste tilhængere her.

Med omlægningen af landbruget var forenet en selvstændiggørelse af bønderne, et ønske om at klare de økonomiske problemer selv, uden bistand fra myndighederne eller byernes borgere. Resultatet blev, ligesom i Kongeriget, opbygningen af et net af landbrugsorganisationer og -foretagender: landboforeninger, andelsmejerier osv. Forbilledet var landbruget i Danmark, der nu afløste Holsten og Angel i denne egenskab.

Man kunne måske have tænkt sig, at omlægningen af det nordslesvigske landbrug godt kunne være foregået i nøje tilknytning til forholdene i Tyskland. Det forhindredes imidlertid af en række faktorer,

af hvilke der er grund til at fremhæve, at det tyske styre ikke ville tolerere de nordslesvigske bønders økonomiske selvstændighed, som det med rette betragtede som den klippe, hvorpå danskhedens politiske modstandskraft hvilede. Det varede længe, før danskerne blev klar over denne sammenhæng mellem økonomi og politik, men de tyske myndigheder gjorde fra et tidligt tidspunkt »kampen om jorden« til den tap, hvorom den nationale kamp mere og mere kom til at dreje sig.

Til at begynde med troede de preussiske myndigheder, at de kunne vinde den svækkede danske befolkning gennem et dansk-tysk samarbejde på det økonomiske område. I 1878 skrev regeringspræsident Bötticher i en indberetning til Berlin: »Jo mere den overbevisning vinder indpas, at et samvirke med befolkningens tysksindede elementer og med statens myndigheder på de materielle interessers område er en nødvendighed, og der som følge heraf skabes talrige berøringspunkter mellem partierne, desto mere vil også de fronderende indbyggere i det nordlige blive klar over fordelene ved forbindelsen mellem Deres majestæts stater, og desto utaknemmeligere bliver operationsområdet for den statsfjendtlige agitation«.

National neutralitet på det økonomiske område, altså f. eks. i landboforeninger og sparekasser, kunne imidlertid kun opnås, hvis den preussiske stat fik indrømmet en mæglende eller kontrollerende myndighed, og noget sådant var bønderne selvfølgelig ikke til sinds at tilstå en så fjendtlig magt. Da denne omvej ikke førte til målet, måtte den preussiske stat blotte sin kløer og sætte sine magtmidler direkte ind mod danskernes økonomiske positioner. Det fortjener at fremhæves, at mens den politiske kurs overfor danskerne helt op til verdenskrigen svingede i overensstemmelse med uden- og indenrigspolitiske konjunkturer, så skærpedes det økonomiske angreb mere og mere og nåede et højdepunkt umiddelbart før verdenskrigen, da tyske kolonister blev bosat for statens penge, medens kreditforeningerne af regeringen fik pålæg om at nægte danskerne lån.

Under de givne forhold måtte denne desperate politik nødvendigvis slå fejl. Kampen om jorden styrkede kun sammenholdet i den danske lejr, der var i stadig materiel fremgang, og den øgede ønsket om en adskillelse fra Tyskland. Navnlig ungdommen meldte sig til de danske faner, og *den* ønskede skarpe standpunkter. I tyske embedsmandskredse var man godt klar over, hvor udviklingen bar hen. Landråd

von Tschirschnitz i Sønderborg, der havde dette embede fra 1879 til 1912, skrev i 1908 i en fortløbig indberetning, »dass die deutsche Jugend, das heranwachsende Geschlecht, auf das wir gehofft hatten, männlich und weiblich ins dänische Lager hinüberzieht. Wir haben politisch jahrzehntelange Arbeit unwiderbringlich verloren; das Vertrauen ist verschwunden, der Mut ist weg und die Hoffnung ist verloren.«

Til det moderne, markedsproducerende og kapitalkrævende nordslesvigske landbrug med dets bevidst danske organisationer svarede et net af foreninger til værn for danske politiske og kulturelle interesser. I modsætning til, hvad der havde været tilfældet i de første 25 år efter 1864, havde de en meget stor og en meget aktiv medlemskreds, og ånden i dem var, ligesom i de økonomiske organisationer, ikke blot bevidst dansk, men klart demokratisk. Folkelighed og demokrati var begreber, der var synonyme med danskhed, mens tyskhed blev forbundet med begreber som magtbegær, hovmod over for andre folkeslag og underdanighed over for egne ledere. Det hørte med til den nye nordslesvigske danskheds væsen, at den optog visse internationalistiske træk: den nationale kamp tilsigtede ikke blot en tilbagevenden til Danmark, men rummede tillige et forsvar for de demokratiske værdier, man havde tilegnet sig, i forbund med andre nationale mindretal, der var i samme situation som nordslesvigerne, og med den antiautoritære opposition i Tyskland, navnlig det frisindede parti og socialdemokraterne.

Disse momenter af internationalisme og af vilje til samarbejde med venstrekredse begrænsedes dog af de nordslesvigske gårdejerers horisont. De var ikke i tvivl om, at de var befolkningens kærne, og at danskheden stod og faldt med dem. Udviklingen i byerne opfattede man som noget andenrangs. Man lod sig derfor med god grund ikke gå på af den danske tilbagegang i de nordslesvigske byer, men anvendt på Flensborg førte denne indstilling til et afgørende nederlag. Den joviale Gustav Johannsen kunne ganske vist fastholde de flensborgske småborgere, men de flensborgske arbejderes overgang til socialdemokratiet stod den danske ledelse fuldstændig rådvild over for, og navnlig H. P. Hanssen og hans slægtled synes ikke at have forstået, hvor meget der her stod på spil. Den højreekstremistiske Jens Jessen kunne formodentlig ikke have været dårligere placeret, end han var det i Flensborg, og storbondesønnen H. P. Hanssen har vel på forhånd

anset Flensborg for en tabt by. Ingen af dem havde noget at sige til socialdemokratiske arbejdere.

Mellem H. P. Hanssen og Jens Jessen rådede der som bekendt en dyb modsætning. Jessen nærrede personlig antipati mod H. P. Hanssen, men modsætningen har også en almen interessant side, idet den viser os kløften mellem to generationers danskhedsfølelse. For Jens Jessen var Danmark som det gamle, uforglemmelige fædreland det altafgørende. H. P. Hanssen betonedede derimod i første række den nordslesvigske befolknings danske nationalitet.

I 1888 havde H. P. Hanssen i serien Studentersamfundets småskrifter udsendt pjecen »Sønderjyderne under fremmedherredømmet«. Pjecens hovedstykke udgøres af en historisk redegørelse for udviklingen i Nordslesvig efter 1864. Det unge Nordslesvigs grundsynspunkter kommer til udtryk i indledningen.

Der står her: »Da den franske julirevolutions efterdønninger gik ud over Europa, overalt kaldende friheds- og nationalitetsbevægelser til live, sporedes virkningerne også i Sønderjylland. Der blev slået til lyd for modersmålets ret, og folket rejste sig efter slægtaldres dvale til kamp mod tyskens overgreb... Embedsstanden og godsejerne var tyske, og kun et lille mindretal af borgere turde i førstningen slutte sig til den danske opposition, i hvis rækker bønderne længe stod så godt som ene. Derved fik den et demokratisk præg, og støttet af frihedsbevægelsen i Kongeriget voksede den sig efterhånden sammen med den, mens enevoldskongen og hans regering fremmede udviklingen af slesvigholstenismen, der førte til katastrofen i 1848 og den derpå følgende Treårskrig«. Men efter denne krig, hedder det videre, »kom en ny godsejerstand ind i landet, og borgere og bønder trådte snart i baggrunden.«

Skriftet fremkaldte den voldsomste harme hos Jens Jessen og hans meningsfæller, men først i 1890 tog han heftigt til genmæle mod det. Han imødegik da udførligt H. P. Hanssens negative vurdering af godsejere og embedsmænd og vendte sig forbitret imod, at »hans majestæt betegnes som den danske konge« (og ikke som Christian IX). Den danske bevægelse i Sønderjylland – påstod Jessen – »har aldrig været demokratisk i moderne forstand. Tværtimod har streng loyalitet og kongetroskab været et stærkt moment i den«. Han kunne selvfølgelig heller ikke acceptere, at danskheden i Sønderjylland skulle være, som han skrev, »en affødning af den franske julirevolution«.

Selv i vore dage har Jens Jessen som politiker sine beundrere i Nordslesvig, men jeg tror, at de fleste af dem hører hjemme i de af-sides egne, hvor fortidens nøjsomhed og fortidens selvforsynende landbrug endnu levede i 1914 og var idealet lige til 2. verdenskrig. På disse kanter var de danskbevidstes problem ikke de relativt få tysksindede, men det store antal »blakkede«, dvs. folk, der først og fremmest følte sig knyttet til deres dansktalende hjemstavn med dens danske fortid, mens tilhørighed til det danske folk var et tomt begreb for dem og bibelens ord om at være øvrigheden underdanig et afgørende bud. Sådan var tilstanden i hvert fald i den del af midt-landet, der ikke hørte til Tørninglen. Den indsigtfulde nordslesvig-ske historiker Hans Hejselbjerg Paulsen har sikkert ret, når han siger, at i disse egne gav Jens Jessens tale genlyd i mange sind og rejste en vælgerskare, som ellers næppe var kommet på benene.

Det må imidlertid billigt betvivles, at mændene af den gamle skole kunne have skabt og bevaret et dansk Nordslesvig. Det var kun muligt, fordi den danske bevægelse i sine to store perioder, før 1848 og efter 1880, gav udtryk for tidens progressive bestræbelser og ikke kun var en national bevægelse i snæver forstand.

På det danske årsmøde i 1913 udtrykte H. P. Hanssen noget af den samme tanke med følgende ord: »Vi er i pagt med livets lyse magter, vi har idealer, som vi omfatter med varme og begejstring. Derfor har vi også missionerende evne. Derfor udøver vi tiltrækningskraft. Vi opsuger ikke blot befolkningstilvæksten, men vinder også i stigende grad hjemmetyskerne . . . Mangt og meget i de fremmedes sæd og skik, i den preussiske voldspolitik, frastøder dem«.

Med det, jeg har sagt, håber jeg tilstrækkeligt at have gendrevet den opfattelse, at den danske og den tyske bevægelse i Sønderjylland er to sider af samme sag. Min hypotese: at den danske bevægelse i Nordslesvig i hovedsagen udvikler sig på grundlag af landbrugets gradvise overgang til den borgerlige økonomi, stiller jeg naturligvis til debat.

Vælgerforeningen og de dansksindede nordslesvigeres politik 1906-1910

Af *Inger Svane*

INDLEDNING

Med oprettelsen af Vælgerforeningen for Nordslesvig (herefter blot kaldt Vælgerforeningen) i 1888 fik de dansksindede nordslesvigerere deres første og eneste fælles politiske organisation i tiden 1864-1920. H. P. Hanssen-Nørremølle, som var ophavsmand til planen om Vælgerforeningen og dens sekretær 1888-1896, beskrev kort efter foreningens stiftelse en af dens hovedopgaver således: »den skal kort og godt sammen med vore repræsentanter varetage befolkningens politiske interesser.«¹ Omkring 1910 skrev journalist Andreas Grau, Bro, om Vælgerforeningen: »Dens bestyrelse og tilsynsråd er »Nordslesvigs Rigsdag«. Her fattes alle vigtige politiske beslutninger.«² Og i 1910 betegnede gdr. J. N. H. Skrumsager, Københoved, sig på et bestyrelses- og tilsynsrådsmøde i Vælgerforeningen som »konstitutionel monark«, idet han hermed hentydede til sin stilling som foreningens formand på daværende tidspunkt.³

På baggrund af sådanne udtalelser er det hensigten at undersøge, hvorledes Vælgerforeningen egentlig varetog »befolkningens politiske interesser«. Det skal undersøges, hvilken politisk myndighed Vælgerforeningen var tillagt, og hvilke muligheder den havde for at øve indflydelse på udformningen af de dansksindede nordslesvigeres politik overfor de tyske magthavere. Formålet er, sagt på en anden måde, at undersøge om – og i bekræftende fald hvorledes – Vælgerforeningens funktion berettiger til, at man kalder den »Nordslesvigs Rigsdag«.

Da det her vil blive for omfattende at redegøre for Vælgerforeningens politiske funktion i hele den tid, som foreningen eksisterede (1888–1921), er undersøgelsen koncentreret om perioden 1906–1910. Den første grund til, at disse år er udvalgt, er, at de kildemæssigt set byder på et stort og fyldestgørende materiale til dokumentation af begivenheder, som belyser Vælgerforeningens politiske funktion.

I 1880'erne udkæmpedes den såkaldte edsstrid blandt de dansksindede i Nordslesvig. Den drejede sig om, hvorvidt de nordslesvigske landdagsmænd skulle aflægge den ed på den prøjsiske forfatning, som krævedes, for at de kunne indtage deres plads i Landdagen. Denne strids parter benævnes edsnægttere og edsaflæggere. De sidstnævnte »sejrede« endeligt i 1888, da begge de daværende landdagsmænd, Hans Lassen, Lysabild og Gustav Johannsen, Flensborg aflagde eden.

I hvert fald siden edsstriden havde der i Nordslesvig hersket to divergerende opfattelser af, hvilken politisk taktik, der skulle ligge til grund for den nationale kamp mod de tyske magthavere.

Divergenserne mellem de to retninger, der normalt betegnes som henholdsvis protest- og forhandlingsfløjen, fremtrådte ved flere lejligheder særdeles skarpt, efter at forhandlingstilhængerens mest fremtrædende mand, H. P. Hanssen, i 1906 havde efterfulgt redaktør Jens Jessen, Flensborg, som nordslesvigernes repræsentant i Den tyske Rigsdag. Jens Jessen havde stået som eksponent for proteststandpunktet. Debatterne om H. P. Hanssens politik foregik både i og uden for Vælgerforeningen. De har sat sig spor i et omfattende kildemateriale og belyser ofte, hvilken politisk stilling Vælgerforeningen indtog.

Den anden hovedbegrundelse for at koncentrere undersøgelsen om årene 1906–1910 er, at de interne brydninger i Nordslesvig netop da i højere grad end tidligere kom til udtryk inden for Vælgerforeningen. Efter at valgmanden til Vælgerforeningens tilsynsråd i 1907 var blevet ændret, var de to retninger næsten jævnbyrdigt repræsenteret i rådet, og striden mellem protest- og forhandlingstilhængerne blev derefter tillige en strid om magten indenfor Vælgerforeningens ledelse.

I det følgende gives der først en relativ kortfattet redegørelse for Vælgerforeningens oprettelse, organisation og funktion. Derefter behandles en række væsentlige konfliktsituationer i tiden 1906–1910, hvori Vælgerforeningen på en eller anden måde tog del. På denne måde skulle Vælgerforeningens rolle i nordslesvigernes politik i disse år kunne belyses.

DEN NORDSLESVIGSKE VÆLGERFORENING

Vælgerforeningens oprettelse

Indtil 1888 blev de dansksindede nordslesvigeres politiske ledelse varetaget af ansete mænd fra landsdelens forskellige egne. Disse mænd dannede en art »øverste råd«, som trådte sammen, når vigtige politiske beslutninger skulle træffes.¹ Det havde dog flere gange vist sig, at denne ledelsesform var uhensigtsmæssig og utilstrækkelig. Der var i Nordslesvig behov for et fast organ, der kunne koordinere de dansksindedes politiske bestræbelser og varetage den nødvendige administration i forbindelse hermed.²

Fremtrædende dansksindede mænd havde flere gange efter Nordslesvigs indlemmelse i Prøjsen fremsat forslag om oprettelse af et bredt politisk samlingsorgan, som kunne varetage disse funktioner. Der var også gjort forsøg på at etablere et sådant organ, men de var imidlertid alle strandet, enten fordi ydre faktorer spillede ind, som da oprettelsen af Dansk Folke- og Vælgerforening for Nordslesvig i 1870 blev bremset ved den fransk-tyske krigs udbrud, eller på grund af intern uenighed om, hvilken struktur en eventuel organisation skulle have.³ Under edsstriden i 1880'erne hvilede bestræbelserne på at skabe en fast organiseret politisk ledelse, men da striden i slutningen af samme årti tog af, blev der basis for at fremsætte tanken påny. Det var den unge H. P. Hanssen-Nørremølle, der tog initiativet til oprettelsen af en Vælgerforening for Nordslesvig. H. P. Hanssen uddannede sig bevidst til en virksomhed i den danske sags tjeneste.⁴ Han havde opholdt sig i Leipzig under det såkaldte Septenatsvalg i 1887 og der fået ideen til Vælgerforeningen ved at studere de tyske partiers, især Socialdemokratiets, organisation.⁵ H. P. Hanssen forelagde i vinteren 1887–88 sin plan for Nordslesvigs parlamentariske repræsentanter i Berlin, rigsdagsmand Gustav Johannsen og landdagsmand Hans Lassen. Begge bifaldt planen og lovede at undersøge mulighederne for dens virkeliggørelse.⁶

H. P. Hanssen beretter i sine erindringer, at forslaget om at oprette en vælgerforening blev »prøvet« ved et møde i Flensborg i begyndelsen af marts 1888. Til dette møde blev tillidsmænd fra hele Nordslesvig indbudt. Tilsyneladende var Hanssen dog ikke selv til stede.⁷ Gustav Johannsen og Hans Lassen motiverede forslaget om foreningen, som »vandt almindelig tilslutning«. Det vedtoges, at H. P. Hans-

sen skulle udpeges til sekretær for foreningen, og at denne skulle oprettes om sommeren på et møde i Vojens.⁸

Forslaget om at oprette en vælgerforening blev ikke mødt med udelt sympati i Nordslesvig. Især i Haderslev kreds rejstes en del modstand mod planen. Her havde fremtrædende personer året før dannet en »hemmelig organisation«, som fordelte og koordinerede det politiske arbejde i kredsen, og man var tilsyneladende udmærket tilfreds med denne ordning.⁹ Således var en af østeramtets ledende personligheder, gdr. P. Skau, Bukshave, oprindelig imod H. P. Hanssens forslag. Skau skiftede dog standpunkt og var på stiftelsesmødet i Vojens blandt fortalere for Vælgerforeningens oprettelse.¹⁰ Inden mødet i Vojens havde Gustav Johannsen været i Haderslev, hvor han drøftede sagen med P. Skau, Dr. Madvig og redaktør Axel Sabroe. Dette kan måske have medvirket til, at Skau ændrede opfattelse.¹¹ Den hårdeste kritik af Vælgerforeningens oprettelse fremkom imidlertid først efter, at foreningen var blevet stiftet. Denne kritik fremførtes af redaktør Jens Jessen i Flensborg Avis og var primært rettet mod den måde, hvorpå initiativtagerne havde gennemført deres forslag.

Om Vælgerforeningens stiftelse beretter dens forhandlingsprotokol for generalforsamlinger: »Den 10. juli 1888 blev der afholdt et vælgermøde i Vojens, på hvilket indbyderen, rigsdagsmand Gustav Johannsen foreslog oprettelsen af en Vælgerforening for Nordslesvig. Landdagsmand Hans Lassen, kredsmandene P. Skau, Bukshave, og J. N. H. Skrumsager, Københoved, sluttede sig straks til Johannsens forslag, som i det hele mødte tilslutning hos forsamlingen. Enkelte talere ytrede ganske vist tvivl om, hvorvidt en sådan forening ville møde almindelig tilslutning hos befolkningen, og andre ønskede først foreningen oprettet på et senere møde. Før den almindelige diskussion sluttedes, konstaterede forslagsstilleren imidlertid, at ikke én eneste taler havde talt imod foreningens oprettelse, og at der var overvejende stemning for at handle straks. Da forslaget derefter sattes under afstemning, vedtog forsamlingen med alle stemmer mod 3 at oprette en »Vælgerforening for Nordslesvig«.¹²

Den 20. juli fremkom redaktør Jessen i en ledende artikel i Flensborg Avis med sine indvendinger mod oprettelsen af Vælgerforeningen. Han motiverede sin modstand mod foreningen med, at der i Vojens ikke havde været ublandet enighed blandt mødedeltagerne

om det berettigede i straks at stifte Vælgerforeningen. Desuden ankede Jessen over, at den konstituerende forsamling ikke ligeligt havde repræsenteret Nordslesvigs forskellige kredse. Han påpegede, at der kun havde været én repræsentant fra Tønder kreds og én fra Åbenrå kreds, og at disse begge havde talt imod at oprette foreningen på dette tidspunkt.¹³

Blandt dem, der i Vojens havde foreslået en udsættelse af Vælgerforeningens stiftelse, var redaktør Axel Sabroe, Haderslev. Sabroe mente, at »det var ikke godt, når en så betydningsfuld foranstaltning som oprettelsen af en stor politisk forening for hele Nordslesvig skulle gennemføres ved et lokalt vælgermøde og som hastværksarbejde.«¹⁴ Også P. Skaus beretning om mødet den 10. juli 1888 anfægter forhandlingsprotokollens referat om, at »forslaget i det hele mødte tilslutning hos forsamlingen«. P. Skau skriver, at forslaget »langt fra fandt udelt bifald hos forsamlingen«, men at det dog lykkedes Gustav Johannsen at vinde flertallet for det.¹⁵

Redaktør Jessens kritik af den konstituerende forsamplings geografiske sammensætning har sandsynligvis været berettiget. Den 3. juli 1888 skrev Gustav Johannsen til J. N. H. Skrumsager: »— — — Jeg indbyder mine vælgere, som du vil se i aviserne, om stiftelsen af en vælgerforening ved udenforstående ikke det ringeste inden mødet.« Man udsendte altså ikke en specificeret dagsorden for mødet, men indkaldte blot til et almindeligt lokalt vælgermøde. Kun de, der havde deltaget i mødet i Flensborg i marts samme år, og de, som under hånden var blevet indviet i planen, kunne vide, at man agtede at oprette en politisk forening netop ved mødet i Vojens.¹⁶ Som et yderligere udtryk for den dårlige forhåndsinformation kan det nævnes, at flere af de personer, der på det konstituerende møde blev foreslået som medlemmer af Vælgerforeningens 21-mands bestyrelse, ikke deltog i mødet og ikke vidste, at de var tiltænkt en bestyrelsespost, skønt det forslag til den samlede bestyrelse, som blev vedtaget i Vojens, var udarbejdet i forvejen.¹⁷ F. eks. skrev gdr. F. C. Hansen, Løjtertoft, der blev valgt som næstformand, til Vælgerforeningens sekretær H. P. Hanssen: »I hvert tilfælde er der noget misligt ved at vælge en mand i bestyrelsen af en forening uden sammes vidende og samtykke, så længe vedkommende ikke engang er medlem; i det hele taget ligger det således efter mig, at det hele er gået nogenlunde hovedkulds frem.«¹⁸

En del tyder således på, at hovedmændene bag Vælgerforeningen, H. P. Hanssen og Gustav Johannsen, har haft ret så travlt med at få virkeliggjort deres plan. På grundlag af det benyttede materiale har det dog ikke været muligt at trænge helt til bunds i begivenhederne før og under foreningens oprettelse. Det vides f. eks. ikke hvem og hvor mange, der deltog i møderne henholdsvis i Flensborg og Vojens. Kendskab hertil ville kunne af- eller bekræfte Jessens kritik. Ligeledes er den modstand, som fremkom mod Vælgerforeningen før stiftelsen, kun vagt motiveret. Et nærmere kendskab hertil ville måske kunne forklare initiativtagernes hastværk med at gennemføre deres forslag.¹⁹

Det skal til slut påpeges, at redaktør Jessen følte sig personligt forbigået ved Vælgerforeningens oprettelse. Jessen var blevet holdt uvidende om planen, og han blev ikke valgt ind i bestyrelsen. Han var desuden utilfreds med, at H. P. Hanssen fik den meget centrale position som Vælgerforeningens sekretær.²⁰ Hanssen mente, at Jessens modstand mod Vælgerforeningen og senere også mod Skoleforeningen var betinget af en frygt for, at pressen skulle miste den magtstilling i nordslesvigsk politik, den havde haft i 1880'erne.²¹ Dette må siges at være en ret sandsynlig teori. Samspeilet mellem denne frygt, den personlige krænkelse og utilfredsheden med, at H. P. Hanssen fik den centrale sekretærpost, har nok i mindst lige så høj grad som stiftelsesmødets forløb dannet baggrund for Jens Jessens kritik af Vælgerforeningen.

Det må dog også anføres, at dersom H. P. Hanssen med Vælgerforeningen bl. a. tilsigtede at genoprette enhedsfronten efter edsstriden, således som han skriver i »Et Tilbageblik«, så var det ret besynderligt, at han ikke fra starten sørgede for at få Jessen inddraget i foreningen eller i det mindste indbød ham til mødet i Flensborg.²²

Formodentlig har såvel det politiske som det personlige modsætningsforhold mellem Jessen og Hanssen her spillet ind.

De divergerende opfattelser af det betimelige i at oprette Vælgerforeningen til trods, kan der dog ikke være tvivl om, at det var et gode for danskheden i Nordslesvig, at den fik en fast politisk organisation. Efter edsstriden var der stærkt brug for et organ, hvor politikken overfor de tyske magthavere kunne diskuteres og planlægges.

*Vælgerforeningens organisation 1888–1914*²³*Lovene af 1888*

Ved det konstituerende møde i Vojens fremlagde Gustav Johannsen et forslag til love for Vælgerforeningen. Forslaget var udarbejdet af H. P. Hanssen i samarbejde med Johannsen og Hans Lassen.²⁴ Det vedtoges, dog med visse ændringer, efter en længere diskussion på mødet.²⁵ Vælgerforeningen skulle herefter ledes af en bestyrelse på 21 medlemmer, af hvilke 6 skulle være fra Sønderborg kreds, 2 fra Flensborg by og landkreds, 3 fra Tønder, 3 fra Åbenrå og 7 fra Haderslev kredse. Beregningsgrundlaget for denne fordeling var antallet af stemmer, afgivet på dansksindede kandidater i kredsene.²⁶

Gdr. P. Skau, Bukshave og gdr. J. N. H. Skrumsager, Københoved, fremlagde på mødet et forslag til en bestyrelse, som vedtoges. Dette forslag var ligesom forslaget til lovene udarbejdet af initiativtagerne før mødet.²⁷ Bestyrelsen valgtes for 3 år, således at $\frac{1}{3}$ afgik hvert år. 1888-lovene omtaler ikke, hvem der skulle vælge bestyrelsen, men ved den første statutændring i 1889 indføjedes i vedtægterne, at valg af bestyrelse skulle foregå på den årlige generalforsamling. Bestyrelsen skulle af sin midte vælge en formand, en næstformand, en kasserer og en sekretær. Foreningen fik sæde, hvor formanden og kassereren boede, og disse skulle bo i enten Haderslev, Åbenrå, Sønderborg eller Flensborg.

Straks efter Vælgerforeningens oprettelse trådte bestyrelsen sammen og udpegede forretningsudvalget. Slagtermester P. Reimers, Sønderborg, blev formand, redaktør for »Dybbøl-Posten« Johs. Moldt, Sønderborg, blev kasserer og H. P. Hanssen, Sønderborg, blev sekretær. Vælgerforeningen fik således sæde i Sønderborg. Disse topposters fordeling var også aftalt på forhånd af initiativtagerne til foreningens oprettelse.²⁸ Som næstformand udpegedes først gdr. F. C. Hansen, Løjtertoft, der dog ikke ønskede at modtage valget. I stedet valgtes farver A. P. Jürgensen, Gråsten.²⁹

Bestyrelsen skulle udpege tillidsmænd i alle egne af Nordslesvig. De skulle støtte bestyrelsen ved at varetage praktiske funktioner på lokalt plan, såsom opkræve medlemsbidrag, modtage ind- og udmeldinger m. m. Medlemsskab af foreningen kunne kun erhverves med en tillidsmands anbefaling. Kun mænd kunne optages som medlemmer af Vælgerforeningen, da kvinder ifølge den prøjsiske forenings-

*H. P. Hanssen-Nørremølle (1862–1936) fik ideen til Vælgerforeningens oprettelse. Han var foreningens sekretær 1888–96, og både i den periode og i sin tid som land- og rigsdagsmand 1896–1919 gjorde han et stort arbejde for foreningen. Det var i høj grad Hanssens fortjeneste, at Vælgerforeningen fik betydning på så mange områder, som tilfældet var.
(Historiske samlinger for Sønderjylland)*

lov, som gjaldt i Nordslesvig indtil 1908, var forment adgang til foreninger, som drøftede offentlige anliggender.³⁰

Redaktør Jessens kritik i Flensborg Avis den 20. juli 1888 af Vælgerforeningens oprettelse var bl. a. rettet mod bestyrelsens sam-

mensætning. Han mente, at mandatfordelingen mellem 1. rigsdagsvalgkreds, der bestod af Haderslev og Sønderborg kredse, og 2. rigsdagsvalgkreds, der bestod af Åbenrå og Flensborg kredse, med henholdsvis 13 og 5 repræsentanter var »en dårlig tak, fordi den (2. valgkreds) for nogle år siden satte den danske kandidats valg igennem«. ³¹ På Vælgerforeningens første generalforsamling den 2. juli 1889 i Åbenrå vedtoges en statutændring, der bødede lidt på dette forhold.

Statutændringer i 1889

På denne første ordinære generalforsamling blev bestyrelsen udvidet, så den kom til at bestå af 21 medlemmer plus de parlamentariske repræsentanter – såfremt disse var medlemmer af foreningen. Dette medførte bl. a., at Gustav Johannsen nu som rigsdagsmand blev født medlem af bestyrelsen, mens redaktør Jessen nyvalgtes som repræsentant for Flensborg. Samtidig ændredes den geografiske mandatfordeling ved, at Sønderborg kreds afgav sin sjette bestyrelsespost til Åbenrå kreds, som herefter besatte fire. Det ledige mandat efter landdagsmand Hans Lassen, Lysabild, som nu blev født medlem, overgik derfor til Åbenrå kreds, som nyvalgte købmand P. H. Callesen, Åbenrå.

Det kan ikke med bestemthed siges, om disse ændringer i bestyrelsens sammensætning blev foretaget for at imødekomme redaktør Jessens kritik. Motiveringen for forandringen ses ikke i bestyrelsens forhandlingsprotokol. ³² Det er dog vanskeligt at se nogen anden begrundelse for at udvide bestyrelsen med de fødte medlemmer end et ønske om at få Jessen ind i Vælgerforeningens ledelse. Dels var det urimeligt, at en så indflydelsesrig mand skulle stå udenfor, dels håbede man vel på, at Jessen som bestyrelsesmedlem ville lade sin kritik blive et internt anliggende i Vælgerforeningen.

Mandatforskydningen fra Sønderborg til Åbenrå kreds må være foretaget for at imødekomme blandt andre Jessens ønske om en større repræsentation fra de sydlige amter. Mandatfordelingen var nemlig forholdsmæssigt mere korrekt i 1888 end efter ændringen i 1889. ³³ Ved 1888-fordelingen kostede 1. rigsdagsvalgkreds 13 bestyrelsesposter 655 danske stemmer i gennemsnit, mens 2. rigsdagsvalgkreds betalte gennemsnitlig 692 for sine 5. I 1889 forelå der in-

gen nyere vælgertilkendegivelse end rigsdagsvalget i 1887, så beregningsgrundlaget kan ikke have været ændret. Nu betalte 1. og 2. rigsdagsvalgkreds henholdsvis 710 og 595 stemmer pr. mandat i bestyrelsen.

Dette skal blot vise, at Jessen i 1888 med urette anvendte argumentet om valgkredsfordelingen i sin kritik. Havde han derimod holdt sig til Sønderborg og Åbenrå kredse, havde det været rimeligere. I 1888 gav disse kredse henholdsvis 560 og 752 stemmer pr. mandat, i 1889 bliver gennemsnittet 672 og 564 stemmer.

Statutændringer i 1900

Efter 1889 skete der i den næste halve snes år ingen betydende forandringer i Vælgerforeningens organisation. Men med Ernst Mathias von Köllers overtagelse af embedet som overpræsident for Slesvig-Holsten i 1898 skærpedes de prøjsiske myndigheders holdning over for Nordslesvigs dansksindede. »Köllerpolitikken« ramte ikke mindst de dansksindedes foreninger, som bl. a. gennem statutændringer søgte at indskrænke angrebsfladen.³⁴

Tidligere var Vælgerforeningen kun én gang blevet anklaget for overtrædelse af Foreningslovens bestemmelser. Foreningens protokoller var da blevet beslaglagt og sekretæren stævnet, men tiltalen blev frafaldet.³⁵ Efter 1898 rettedes der gang på gang anklager mod Vælgerforeningen. Sagerne endte flere gange med domsfældelse, som inderbar pengebøder til hvert enkelt af bestyrelsens 23 medlemmer. Myndighederne baserede som oftest anklagerne på Foreningslovens bestemmelse om, at »et medlems optagelse i, henholdsvis udtrædelse af en forening, som drøfter offentlige anliggender eller behandler politiske genstande, skal meldes til politiet, senest 3 dage efter at handlingen er foretaget.«³⁶ Det var vanskeligt for de store foreninger at overholde denne bestemmelse, ikke mindst fordi myndighederne krævede den anvendt også på afdøde medlemmer og anså dødsdagen som udtrædelsesdag.³⁷

For at omgå denne lov og for at hindre, at alle 23 bestyrelsesmedlemmer blev anklaget i eventuelle nye retssager, ændrede man på generalforsamlingen den 12. juli 1900 Vælgerforeningens organisatoriske opbygning. Den over for Foreningsloven ansvarlige bestyrelse kom herefter til at bestå af kun tre personer, en formand, en kas-

serer, som tillige var næstformand, og en sekretær. Ved valget til disse poster genvalgtes Reimers, Moldt og Nis Nissen (Gdr. Nis Nissen, Nordborg efterfulgte H. P. Hanssen som Vælgerforeningens sekretær, da Hanssen i 1896 blev landdagsmand).³⁸

Bestyrelsens forretningsførelse skulle kontrolleres af et tilsynsråd, som dannedes af 18 på generalforsamlingen valgte medlemmer plus de – på dette tidspunkt – to parlamentariske repræsentanter. De 18 skulle helst repræsentere alle egne af Nordslesvig.³⁹

Som modtræk mod Foreningslovens 3-dages bestemmelse ændredes proceduren ved ind- og udmeldelser af Vælgerforeningen. Disse blev nu først gyldige, når sekretæren havde modtaget og accepteret dem. Ved ændringen vandtes den tid, det tog de lokale tillidsmænd at viderebringe meddelelser om forandringer i medlemslisterne. Proceduren forenkledes yderligere ved en bestemmelse om, at udmeldelse af foreningen kun kunne ske én gang årligt, nemlig i november måned. De i 1900 trufne foranstaltninger mod myndighedernes indgreb var åbenbart ikke helt tilstrækkelige. Det følgende år ændredes efter sekretærens ønske bestemmelsen om, at Vælgerforeningen havde sæde, hvor formanden og kassereren boede. Fremover skulle sekretærens bopæl være Vælgerforeningens hjemsted. Begrundelsen herfor var, at Nis Nissen kunne vinde en halv dag ved ind- og udmeldelser, hvis foreningen fik sæde i Nordborg i stedet for Sønderborg.⁴⁰ Efter disse ændringer rejstes der kun meget få sager mod Vælgerforeningen.⁴¹

Reorganisering af Vælgerforeningens ledelse i 1907

Ved et bestyrelses- og tilsynsrådsmøde den 23. maj 1907 vedtoges et forslag til nye love for Vælgerforeningen.⁴² Forslaget blev med enkelte ændringer vedtaget på generalforsamlingen i Åbenrå den 9. juli samme år. De hidtil gældende bestemmelser om foreningens formål, sæde, medlemsbidrag, regnskab, medlemmer og tillidsmænd forblev uændrede. Derimod skulle bestyrelsen fremover kun bestå af 2 mand, en formand og en sekretær, der også var kasserer. Bestyrelsen valgtes på generalforsamlingen for en periode af fire år. Den kunne med tilsynsrådets samtykke ansætte en lønnet hjælpesekretær, hvis virksomhed blev fastsat i en arbejdsplan, som skulle godkendes af tilsynsrådet. Bestyrelsen blev altså formindsket, og dens funktionstid udvidet med et år. Det sidste var dog kun formelt en ændring. I

praksis genvalgte bestyrelsesmedlemmerne nu som før så ofte, de ønskede det.

Tilsynsrådet skulle efter de nye love sammensættes af dels de rigsdags- og landdagsmænd, der var medlemmer af foreningen (i 1907 to), dels af 25 valgte medlemmer, hvoraf 5 skulle være bosatte i Haderslev østeramt, 5 i Haderslev vesteramt, 6 i Sønderborg amt, 4 i Åbenrå amt, 3 i Tønder amt og 2 i Flensborg amt.⁴³ For disse medlemmer skulle der efter samme geografiske fordeling vælges 25 stedfortrædere, som indkaldtes enkeltvis, når faste medlemmer var forhindrede i at møde, og samlet, når der skulle tages beslutning om opstilling af valgkandidater. Stedfortræderne havde da lige stemmeret med tilsynsrådets faste medlemmer.

Man havde tidligere forsøgt at bøde på den lave mødeprocent ved bestyrelsesmøderne ved at oprette en stedfortræder-institution. Dette var sket i 1899, men ved valgene til det nyoprettede tilsynsråd i 1900 havde man ikke gentaget forsøget. Grunden til, at man nu i 1907 fik bestemmelsen om valg af stedfortrædere, var sandsynligvis, dels at mødeprocenten stadig var meget lav, dels at man ønskede at få så stort et organ som muligt til at træffe afgørelsen om opstilling af kandidater til rigsdags- og landdagsvalgene. Dette må ses på baggrund af den politiske udvikling siden H. P. Hanssens opstilling som rigsdagskandidat i sommeren 1906.

Den geografiske fordeling af posterne i tilsynsrådet blev stort set den samme som i 1888. Loven var ændret ved, at medlemmerne nu skulle »være bosatte i« mod tidligere »være fra« de pågældende amter. Bestemmelsen håndhævedes dog ikke ganske, og senere ændredes den, så medlemmerne blot skulle vælges i de pågældende amter.

1907-lovenes vigtigste fornyelse var imidlertid ændringen i valg-måden til tilsynsrådet. Valgene skulle ikke længere finde sted på generalforsamlingen, men lokalt i amterne. Disse skulle opdeles i lige så mange distrikter, som amterne skulle vælge repræsentanter, og hvert distrikt valgte et medlem og en stedfortræder ved almindelige flertalsvalg. De valgte behøvede ikke at bo i selve distriktet.

Med denne mere demokratiske valg måde undgik man, at generalforsamlingerne, som dårligt kunne være repræsentative, hverken for de menige medlemmers geografiske fordeling eller for deres politiske synspunkter, kom til at sammensætte Vælgerforeningens ledelse. Bestyrelsen mistede også herved den altafgørende indflydelse, som den

de facto havde haft på tilsynsrådets sammensætning. Når der skulle vælges et nyt medlem, havde bestyrelsen på generalforsamlingen foreslået en kandidat. Valgene skete ved håndsoprækning, og der foreligger kun ét eksempel på, at bestyrelsens kandidat blev forkastet.⁴⁴ Bestyrelsen havde således reelt bestemt, hvem der skulle vælges ind i tilsynsrådet, og havde ladet posterne være livsvarige ved at lade genvalg være almindeligt.⁴⁵

Ved lovændringen fik pressen adgang til tilsynsrådets møder. Der måtte ved møderne være én repræsentant til stede for hvert af de danske blade, hvis redaktører var medlemmer af Vælgerforeningen. Pressens repræsentanter kunne deltage i forhandlingerne, men havde ingen stemmeret.

I 1907 på denne »stærkt bevægede generalforsamling« valgtes også en ny formand for Vælgerforeningen.⁴⁶ Slagtermester Reimers trak sig tilbage på grund af alder. Han udnævntes af generalforsamlingen til æresmedlem. 1907-lovene omhandler ikke æresmedlemmers status, men ved en lovrevision i 1909 blev de ligestillet med de faste medlemmer af tilsynsrådet. Som ny formand valgtes gdr. J. N. H. Skrumsager, Københoved, som opnåede 332 stemmer. Gdr. P. Grau, Pøl, fik 220 stemmer. Denne afstemning var også et led i den standende strid mellem de to retninger i nordslesvigsk politik og vil senere blive behandlet nærmere.

Det blev på generalforsamlingen besluttet, at der skulle udarbejdes en forretningsorden for bestyrelsen og tilsynsrådet. Denne vedtoges i november 1907, efter at det nye tilsynsråd var trådt sammen. Den fastsatte proceduren for bestyrelsens og tilsynsrådets møder og specificerede deres virksomhedsområde nærmere, end lovene gjorde. Også vedtagelsen af forretningsordenen gav anledning til en voldsom debat inden for Vælgerforeningen. Denne behandles nærmere i et senere afsnit.

Statutændringer 1907–1914

Vælgerforeningens organisation forblev i hovedsagen uændret i perioden fra 1907 til 1914, bortset fra enkelte mindre vedtægtsændringer, som her kort skal omtales.

På generalforsamlingen i 1908 åbnedes der adgang for kvinder over 18 år til at opnå medlemskab af foreningen. Dette var blevet

muligt, fordi den nye tyske Rigsforeningslov netop havde afløst den i Nordslesvig hidtil gældende prøjsiske Foreningslov. Rigsforeningsloven tillod kvinder at være medlemmer af politiske foreninger.⁴⁷ Samtidig slettedes som nævnt kravet om, at tilsynsrådets medlemmer skulle være bosat i det amt, som valgte dem. Valgene blev fastlagt til september måned. Valgtidspunktet blev dog senere flyttet flere gange.⁴⁸

I 1909 udvidedes bestyrelsen med en næstformand, så den igen kom til at bestå af tre medlemmer. Den skulle ikke længere vælges af generalforsamlingen, men af tilsynsrådet og dets stedfortrædere på det første møde efter årsskiftet. Valget var frit blandt samtlige foreningens medlemmer og gjaldt for seks år mod tidligere fire år.

Den 22. januar 1910 valgtes gdr. P. Grau, Pøl, til næstformand. Formanden, J. N. H. Skrumsager og sekretæren Nis Nissen var i 1907 blevet valgt for fire år. Sekretæren skulle afgå først, nemlig efter to år. Han genvalgtes i 1909, men nedlagde sit mandat året efter. I stedet valgtes gdr. Martin Simonsen, Flovt.⁴⁹ Simonsen beholdt sekretærposten, indtil Vælgerforeningen blev opløst i 1921. Skrumsager fortsatte som formand til 1919, da H. P. Hanssen efterfulgte ham. Ved Hanssens udnævnelse til minister i juni samme år nedlagde han formandsposten, som grev O. D. Schack herefter bestred de sidste år.

Ved revisionen af lovene i 1909 blev æresmedlemmer fødte medlemmer af tilsynsrådet. Samtidig blev foreningens to konsulenter, redaktør Kr. Refslund Thomsen, der var leder af »Nordslesvigsk Arbejdersekretariat«, og tandlæge Jonathan Smith, der var konsulent i kommunale anliggender, ligestillet med pressens repræsentanter. De fik taleret, men ikke stemmeret ved ledelsens møder.

I 1913 skete endnu en ændring af lovene vedrørende tilsynsrådets sammensætning. Herefter blev også *kandidater* til rigsdags- og landdagsvalg fødte medlemmer, såfremt de var medlemmer af foreningen og ikke i forvejen havde sæde i tilsynsrådet. Forslaget til denne udvidelse var stillet af gdr. N. J. Gotthardsen, Nørmark, på et bestyrelses- og tilsynsrådsmøde den 26. marts samme år. Gotthardsen var på samme møde blevet opstillet som rigsdagskandidat i 4. valgkreds, efter at den tidligere kandidat, fhv. lærer P. Jessen var død. I Gotthardsens forslag indgik imidlertid ikke tilføjjelsen »såfremt kandidaterne ikke i forvejen havde sæde i rådet«, så hans tanke med det har

formodentlig været, at det ville medføre valget af endnu en protesttilhænger fra Tønder amt i hans sted. Men med den vedtagne tilføjelse fik ændringen ingen reel betydning, da Gotthardsen allerede var medlem af tilsynsrådet.

I perioden 1918–1920 skete en del forandringer inden for Vælgerforeningens organisation, men da de er uden særlig relevans i denne sammenhæng, vil det blive for omfattende at komme nærmere ind på dem.

Organisatorisk set kan tiden 1888–1914 i Vælgerforeningens historie tredeles i perioderne 1888–1900, 1900–1907 og 1907–1914. De to første perioder adskilte sig reelt ikke fra hinanden. Statutændringerne i 1900 var kun af taktisk-nominal karakter, bestemt af Köllerpolitikken. I personsammensætningen skete der ingen ændringer, idet alle medlemmer af den gamle bestyrelse blev valgt ind i det nye tilsynsråd i 1900. Kun købmand Nis Jensen, Branderup, blev nyvalgt, og han trådte i stedet for afdøde fysikus P. A. Madvig, Haderslev. Det vigtigste skel blev derfor sat med reformen i 1907. Valgene til tilsynsrådet skete nu på en bredere, mere demokratisk basis. Ved nyvalgene i 1907 indvalgtes således kun 10 af 1906-styrelsens 23 medlemmer blandt det nye tilsynsråds 27 medlemmer. Den nye valg måde måtte afgjort formodes at give en mere korrekt afspejling af de ledende personers og holdningers styrke i den nordslesvigske befolkning.

Reformen i 1907 var en følge af den interne politiske debat blandt Nordslesvigs dansksindede befolkning efter rigsdagsmand Jens Jessens død i 1906. Det synes ellers at være karakteristisk, at de organisatoriske ændringer, som Vælgerforeningen undergik i den her behandlede periode, som oftest var foranlediget af ydre omstændigheder. Det gjaldt f. eks. statutændringerne i 1900, flytningen af foreningens hjemsted i 1901, samt lovændringen i 1908, hvorved kvinder fik adgang til medlemskab.

Vælgerforeningens målsætning og funktion

Ifølge de love, som den konstituerende forsamling vedtog i Vojens i 1888, var Vælgerforeningens erklærede formål »at vække, vedligeholde og styrke interessen for vore politiske forhold, og særlig at formå vælgerne til forskellige lovgivende forsamlinger til at møde

ved valgurnen og udøve den ret, der er givet enhver statsborger til at afgive sin stemme på den kandidat, han med hensyn på bestræbelserne for landets og folkets tarv føler sig i overensstemmelse med.«⁵⁰

I betragtning af tilbagegangen i antallet af afgivne stemmer på dansksindede kandidater ved de politiske valg i Nordslesvig i 1870'erne og -80'erne var det naturligt, at man oprettede en forening, hvis hovedformål var at arbejde hen imod en større dansk tilslutning ved valgene fremover.⁵¹

Initiativtagerne til Vælgerforeningen havde dog et bredere politisk sigte med den, hvilket formålsparagraffens indledning også viser. Det kan ikke være korrekt, når Martin Simonsen anfører, at man oprindelig kun havde planlagt en valgforening. Simonsen skriver, at det først under forhandlingerne om foreningens vedtægter blev fremført, at en valgforening havde for snæver en målsætning.⁵² Men allerede da H. P. Hanssen i Berlin fremsatte sit forslag om en vælgerforening overfor de parlamentariske repræsentanter, havde han påpeget, at det, danskheden i Nordslesvig manglede, var en politisk organisation, som foruden valgarbejdet kunne lede det politiske arbejde i almindelighed. En sådan forening skulle også danne det økonomiske grundlag for valgagitationen og for rigsdagsmandens arbejde. Desuden manglede man i Nordslesvig i høj grad et samlingsorgan for edsstridens to retninger.⁵³

Det kunne skyldes en erindringsforskydning, når H. P. Hanssen i »Et Tilbageblik« skriver, at han allerede før oprettelsen havde tiltænkt Vælgerforeningen de ovennævnte funktioner, men det er det næppe. Det forekommer usandsynligt, at man i 1888 skulle have planlagt en forening med valgarbejde som eneste målsætning. Dels havde de tidligere bestræbelser på at oprette et koordinerende organ haft bredere politisk sigte, dels må det simpelt hen på dette tidspunkt have været utænkeligt at planlægge en politisk forening uden at drage de problemer, som edsstriden havde rejst, ind i overvejelserne. Man havde mange erfaringer, som viste det ønskelige i en fast central ledelse af de dansksindedes politik i almindelighed.⁵⁴

H. P. Hanssen præciserede Vælgerforeningens opgaver i en artikel i Dybbøl-Posten den 18. juli 1888. Han refererede heri de funktioner, som forskellige talsmænd for foreningen ved Vojens-mødet havde påpeget som væsentlige. Vælgerforeningen skulle slutte de dansksindede

nordslesvigere sammen, så de mere energisk og mere enige kunne tilbagevise den voksende tyske agitation. Den skulle sørge for, at alle dansksindede mødte op og stemte ved valgene. Desuden skulle den varetage befolkningens »politiske opdragelse«, blandt andet ved at udbrede kendskabet til de gældende love, så disse kunne udnyttes fuldt ud i den nationale kamp. H. P. Hanssen konkluderede således: »Den skal kort og godt sammen med vore repræsentanter varetage befolkningens politiske interesser.«⁵⁵

Vælgerforeningens formålsparagraf forblev stort set uændret op til 1. verdenskrig. I 1907 forkortedes dens ordlyd til: »Foreningens formål er at vække, vedligeholde og styrke interessen for vore politiske forhold og særlig at formå vælgerne til de forskellige lovgivende forsamlinger til at deltage i valgene.« I 1909 blev valgene præciseret som de »politiske, kommunale og andre valg«. Foreningens erklærede formål var altså, bortset fra valgarbejdet, meget vagt formuleret. De øvrige politiske funktioner, som Vælgerforeningen skulle varetage, blev aldrig nærmere specificeret i vedtægterne. Derimod blev bestemmelse om valgarbejdet udbygget og systematiseret i den foretningsorden og arbejdsplan for bestyrelsen og tilsynsrådet, som blev vedtaget i efteråret 1907.⁵⁶

Det skal her bemærkes, at Vælgerforeningen rent formelt ikke påtog sig nogen myndighed til at være de dansksindede nordslesvigeres »parlament«, som kunne udtrykke befolkningens politiske overbevisning eller bestemme dens politiske taktik. Heller ikke opstillingen af de parlamentariske kandidater, der blev en af dens vigtigste funktioner, var stadfæstet i foreningens vedtægter.

I december 1888 udstedtes den bekendte skoleinstruks, som begrænsede den dansksprogede undervisning i de nordslesvigske skoler til fire ugentlige religionstimer og afskaffede dansk som undervisningsfag.⁵⁷ Det blev Vælgerforeningens første store opgave at søge denne instruks ændret. Den iværksatte en underskriftsindsamling blandt skoleinteressenterne på et andragende til regeringen i Slesvig om, at dansk måtte bevares som undervisningsgenstand i samme omfang som hidtil. Samtidig opfordrede Vælgerforeningen kirkeforstanderskaberne til at indgive andragender til konsistoriet i Kiel om, at børnene måtte få så megen danskundervisning i skolen, at de kunne læse og forstå de danske lærebøger i religion.⁵⁸ Henvendelserne var dog resultatløse.

Bortset fra dette emne behandlede bestyrelsen i 1890'erne især tri-
vielle spørgsmål som budgetlægning, herunder spørgsmålet om øko-
nomisk bistand til rigsdagsmanden, og den godkendte sekretærens års-
beretninger. Omkring valgene planlagdes valgmoder og valgopråb.⁵⁹

Indtil 1906 afholdt bestyrelsen kun 2–3 møder årligt. I perioderne
1894–96 og 1904–06 ses der ikke at være afholdt møder overhovedet.
Tilsyneladende var Vælgerforeningens sekretær, i det mindste så længe
H. P. Hanssen bestred embedet, bemyndiget til at træffe ret vidt-
gående foranstaltninger på egen hånd, og han aflagde så ved mø-
derne beretning om sin, d. v. s. foreningens virksomhed.⁶⁰

I bestyrelsens forhandlingsprotokol er der ikke spor efter de »store
beslutninger«, som Vælgerforeningen ifølge Anders Lebeck traf, bl. a.
under Köller-tiden.⁶¹ Grunden hertil kan være, at protokollen blev
ført således, at det ikke ville skade foreningen, hvis myndighederne
igen beslaglagde dens papirer.⁶² Det kan dog ligesåvel skyldes, at den
samlede bestyrelse faktisk ikke traf så mange vigtige afgørelser. H. P.
Hanssen udførte det største arbejde selv og traf også selv en del
større afgørelser.

En af de »store beslutninger«, Lebeck omtaler, var modtrækket
mod landråden i Sønderborg. Denne havde i 1898 truet med at ud-
vise alle danske undersåtter i kommuner i Sønderborg kreds, med
mindre de forældre med tysk statsborgerskab, som havde børn på sko-
ler i Danmark, inden jul kaldte børnene hjem. H. P. Hanssen be-
sluttede at meddele forældrene, at de skulle ignorere truslen, og først
efter at have udsendt denne meddelelse indkaldte han Vælgerfore-
ningens bestyrelse. Bestyrelsen godkendte hans handlemåde og ud-
sendte et opråb med samme indhold.⁶³ Denne situation, som ganske
vist krævede hurtig handling, viser Hanssens stærke position inden
for Vælgerforeningen.

H. P. Hanssen havde udtrykt en af Vælgerforeningens vigtige
funktioner som befolkningens »politiske opdragelse«, en opgave han
egenhændigt tog op, da han i årene 1891–98 udsendte »Vore Rettig-
heder« I–III. Disse pjecer redegjorde for henholdsvis forenings- og
forsamlingsretten, rigsdagsvalgene og landdagsvalgene (i 1909 udkom
fjerde pjece om den nye rigsforeningslov).⁶⁴ Desuden førte han en
udstrakt rådgivningsvirksomhed om allehånde politiske, økonomiske
og kulturelle spørgsmål.⁶⁵

Det kan således med megen ret hævdes, at H. P. Hanssen, i hvert

fald indtil han fratrådte som sekretær i 1896, men reelt også derefter, tegnede Vælgerforeningen og var dens vigtigste drivkraft. De eneste vigtige politiske afgørelser, som bestyrelsen som helhed traf i perioden frem til 1906, var faktisk bestemmelse om kandidatopstilling til rigsdags- og landdagsvalgene.⁶⁶

Ligesom det blev Vælgerforeningens opgave at opstille kandidater til parlamenterne i Berlin, blev den også det forum, hvori interne uoverensstemmelser i de dansksindede nordslesvigeres politiske ledelse søgtes bilagt. Første gang Vælgerforeningen fungerede som mægler var i 1899. H. P. Hanssen var da blevet angrebet hårdt i Flensborg Avis på grund af sin deltagelse i afsendelsen af et telegram til digteren Claus Groth på dennes 80-års dag. Hanssen indankede sagen for Vælgerforeningens bestyrelse. Han gjorde rede for sine grunde til at deltage i lykønskningen og fik derefter et tillidsvotum fra den samlede bestyrelse på ét medlem nær (sandsynligvis redaktør Jessen).⁶⁷

Vælgerforeningen, og først og fremmest H. P. Hanssen, kom efterhånden til at lede et stort og mangesidet arbejde i Nordslesvig. Især efter 1907 blev dette dog systematiseret i ret høj grad og fordelt på forskellige organer, mere eller mindre uafhængige af Vælgerforeningen. Det første skridt hen imod denne »decentralisering« blev taget i 1902, da »Jernfondet« blev oprettet. På privat basis indsamledes en kapital, hvis renter skulle danne økonomisk baggrund for Vælgerforeningens oplysende virksomhed. »Jernfondet« fik en selvstændig bestyrelse, som indtil 1907 valgtes på Vælgerforeningens generalforsamling, derefter valgtes den af foreningens bestyrelse og udvidede tilsynsråd. Landdagsmand Julius Nielsen blev formand for bestyrelsen.⁶⁸

I efteråret 1907 blev tandlæge Jonathan Smith, Haderslev, tilknyttet Vælgerforeningen som konsulent i kommunale anliggender.⁶⁹ Fra første oktober 1908 oprettedes »Nordslesvigsk Arbejdersekretariat« (Vælgerforeningens oplysningskontor), der blev ledet af en arbejdersekretær, som tillige fungerede som foreningens hjælpesekretær. Hertil udnævntes cand. polit. Kr. Refslund Thomsen, som først og fremmest kom til at beskæftige sig med rådgivning vedrørende Arbejderforsikringsloven.⁷⁰ Befolkningens »politiske opdragelse« blev yderligere fra 1909 varetaget på årlige social-politiske kurser, der afholdtes på »Folkehjem« i Åbenrå. På disse én uge lange kurser foretoges om aktuelle sociale, økonomiske og politiske emner.⁷¹

Vælgerforeningen var også medvirkende både ved oprettelsen af

»Nordslesvigsk Kreditforening« i 1909 og af »Landeværnet« i 1913. Disse institutioner blev skabt som modtræk mod den økonomiske bistand, som fra officiel tysk side ydedes til tyskhedens fremme i Nordslesvig, og skulle sikre, at dansk-ejede landbrugsejendomme forblev i dansksindedes besiddelse.⁷² Vælgerforeningens virksomhed omfattede i årene op mod 1. Verdenskrig endnu flere områder, men de væsentligste skulle være nævnt.

Bortset fra det arbejde, som »Jernfondet« varetog, var det som nævnt H. P. Hanssen, der indtil 1907 var den energiske og centrale figur i Vælgerforeningens oplysende og rådgivende virksomhed. Her ved sikrede han – samtidig med at han skabte sig selv en meget fremtrædende position i Nordslesvig – at Vælgerforeningen kom til at fungere på alle de områder, som man ved dens oprettelse påtænkte. Det var også H. P. Hanssen, der tog initiativ til oprettelsen af de fleste af ovennævnte organer under Vælgerforeningen.⁷³ Efter reorganiseringen i 1907 afholdtes flere bestyrelses- og tilsynsrådsmøder end tidligere. Dette skyldtes dels, at Vælgerforeningens virksomhedsområde voksede og dels, at flere af de politiske problemer blev drøftet inden for Vælgerforeningen, efter at protest- og forhandlingstilhængerne var blevet mere jævnbyrdigt repræsenteret i dens ledelse.

Det fremgår ikke af sagerne i Vælgerforeningens arkiv, i hvor høj grad bestyrelsen havde kontakt med foreningens menige medlemmer. Tillidsmændene skulle fungere som kontaktled til bestyrelsen, men i arkivet ses kun henvendelser fra tillidsmænd om rent praktiske spørgsmål vedrørende deres funktion.

Det har dog ikke skortet på henvendelser fra de nordslesvigske vælgere. De var blot ikke rettet til Vælgerforeningen som institution. H. P. Hanssen havde via sin rådgivningsvirksomhed en udstrakt kontakt med befolkningen, og det samme gjaldt senere de forskellige »kontorer« under Vælgerforeningen.⁷⁴ Foreningens ledelse sad ingenlunde i et elfenbenstårn. De politiske forgrundsfigurer var som oftest lokale »sognekonger« eller lignende, der var kendte af og selv kendte deres områdes befolkning og dets politiske synspunkter. De afholdt møder både op mod de politiske valg og valgene til Vælgerforeningens tilsynsråd.⁷⁵ Desuden udøvede de en omfattende virksomhed som foredragsholdere og indledere ved møderne i Nordslesvigs forsamlingshuse.⁷⁶

POLITISKE STRIDSPØRGSMAÅL I NORDSLESVIG 1906–10

*Optantkonventionen og dens forhistorie**H. P. Hanssens og Jens Jessens rolle i forhandlingerne*

Den 11. januar 1907 afsluttedes forhandlingerne mellem den danske og den tyske regering om en konvention, der gav en stor del af de nordslesvigske optantbørn mulighed for at blive naturaliserede. På grund af forestående rigsdagsvalg i Tyskland fandt ratifikationen og offentliggørelsen først sted den 21. januar.¹ Konventionen er bemærkelsesværdig. Den var den første og, bortset fra sprogparagrafferne i Rigsforeningsloven af 1908,² den eneste virkelige indrømmelse, de dansksindede i Nordslesvig opnåede ad politisk vej under hele fremmedherredømmet.

Optantkonventionens forhistorie skal her kort omtales, fordi den var baggrund for den uro, der opstod i Nordslesvig efter H. P. Hanssens afstemning i Den tyske Rigsdag den 13. dec. 1906. Konventionen gav desuden anledning til en principiel debat i Nordslesvig om de dansksindedes politik, som prægede hele det her behandlede tidsrum. Det vil dog blive for omfattende at redegøre for alle faser og aspekter af optantkonventionens forhistorie. Det centrale er her de nordslesvigske synspunkter og forhandlinger. Spørgsmålene om Danmarks og Tysklands indbyrdes forhandlinger og de to landes motiver til at indgå traktaten vil derfor kun blive berørt, for så vidt de er nødvendige for forståelsen af de nordslesvigske parlamentarikers forhandlinger.³

Optantspørgsmålet blev i 1902 inddraget i de dansk-tyske tilnærmelsesbestræbelser, da landdagsmand H. P. Hanssen via dr. phil. Aage Friis, København, fik kontakt med den danske konseilspræsident, prof. Deuntzer. Deuntzer ønskede at få klarhed over, hvorledes den danske regering eventuelt kunne yde støtte til de dansksindede i Nordslesvig under sine forhandlinger med Tyskland.⁴ H. P. Hanssen udarbejdede i denne anledning en betænkning om optantspørgsmålet. Denne betænkning anvendtes af den danske regering, da forhandlingerne med Tyskland blev taget op efter kronprins Frederiks besøg i Berlin i efteråret 1902. Resultatet heraf blev, at den tyske regering ad administrativ vej beordrede en mildning i den lokale nordslesvigske forvaltnings kurs overfor optanterne.⁵

Også grev Raben-Levetzau, der ved regeringsskiftet i 1905 blev udenrigsminister i ministeriet J. C. Christensen, optog kontakt med H. P. Hanssen og fortsatte forhandlingerne med Tyskland om optantspørgsmålet.⁶ Den tyske regering var af hensyn til forholdet til Danmark velvilligt indstillet. Det var oprindeligt meningen, at den ville søge optantspørgsmålet løst ved interne forholdsregler, men de præj-siske embedsmænd i Nordslesvig obstruerede bestræbelserne herpå.⁷

Alle forhandlingerne var naturligvis strengt hemmelige, og selv den nordslesvigske rigsdagsmand, redaktør Jessen, blev holdt uvidende om deres eksistens. Under en samtale i Berlin i begyndelsen af 1906 kom H. P. Hanssen til at antyde overfor Jessen, at der faktisk var forhandlinger om optantspørgsmålet i gang mellem den danske og den tyske regering. Jessen benægtede da kraftigt, at dette kunne være korrekt, for han havde selv skriftligt bevis på det modsatte fra Raben-Levetzau.⁸ Først i april samme år blev Jessen informeret om, at H. P. Hanssens udtalelse havde været sand – at der faktisk foregik realitetsdrøftelser om en bedring af forholdene i Nordslesvig, herunder om optanternes stilling.⁹

Grunden til, at man overhovedet oplyste Jessen om forhandlingerne, var, at han i sin uvidenhed kom på tværs af dem. Jessen havde i dec. 1905 anmeldt en interpellation om optantspørgsmålet, og da den i foråret 1906 skulle for i Rigsdagen, blev Jessen af det tyske rigskancelli anmodet om at trække den tilbage. Man var da nødt til at forklare ham grunden hertil. Jessen fulgte henstillingen, men begyndte derefter selv at arbejde med sagen, idet han stadig intet kendte til H. P. Hanssens parallelle forhandlinger.¹⁰

På et bestyrelsesmøde i Vælgerforeningen den 11. april 1906 meddelte Jessen sit kendskab til optantforhandlingerne, og han fik bestyrelsens tilslutning til, at han skulle tale med overpræsident Wilkowski i Slesvig om sagen. Hverken H. P. Hanssen eller den anden landdagsmand Julius Nielsen, Vojens, var til stede ved dette møde.¹¹ Men Julius Nielsen, der var bekendt med H. P. Hanssens forhandlinger, havde før mødet i Vælgerforeningen forgæves søgt at tale Jessen fra at tage til Slesvig.¹² Jessen opnåede intet ved samtalen med Wilkowski, da overpræsidenten ikke ville give løfter i optantsagen.¹³ Jessen fik dog endnu engang bekræftet, at optantspørgsmålet ville blive løst. Han skrev den 2. maj til Peter Grau, Pøl, at man i indenrigsministeriet i Berlin samme dag helt havde desavoueret Wilmw-

ski.¹⁴ Jessens sygdom (og påfølgende død) hindrede ham i yderligere at forfølge sagen.

H. P. Hanssen skriver, at årsagen til, at Jessen holdtes uden for forhandlingerne om optantspørgsmålet, var, at Hanssen og daværende rigsdagsmand Gustav Johannsen i 1899 havde indgået en aftale om at dele de internationale sager imellem sig, således at optantspørgsmålet blev Hanssens område og problemet omkring salget af De vestindiske Øer Johannsens. Derved risikerede de ikke at måtte røbe vigtige oplysninger til myndighederne, såfremt de blev stævnedes som edsfæstede vidner mod hinanden i eventuelle retssager.¹⁵ A. Svensson har med rette kritiseret dette »mellemspil«, at den fornemste danske repræsentant i Berlin var og blev uvidende om forhandlingerne i en så vigtig sag, indtil han fra den tyske regering blev informeret om dem. H. P. Hanssen burde naturligvis have fornyet aftalen, da Jessen i 1901 efterfulgte Gustav Johannsen som rigsdagsmand.¹⁶

Den egentlige årsag til, at Jessen blev holdt uvidende om optantforhandlingerne, var vel snarere dels det personlige modsætningsforhold, der bestod mellem Jessen og H. P. Hanssen, og dels deres afvigende politiske standpunkter. Hanssen repræsenterede jo forhandlingsfløjen i Nordslesvig, mens Jessen var protesttilhængernes ubestridte fører. Det er derfor muligt, at H. P. Hanssen frygtede, at Jessen ville modarbejde optantforhandlingerne, hvis han fik kendskab til dem. En sådan frygt viste sig altså ubegrundet, men det ses af et brev fra Julius Nielsen til H. P. Hanssen, at den kan have spillet en rolle: »— — — men ganske morsomt er det, at Jessen som den uforsonligste uforsonlige ved første klap er parat til at gå over til vor politik.«¹⁷

Franz von Jessen fremsætter i sine erindringer den påstand, at det modsatte forhold også var gældende, nemlig at H. P. Hanssen var uvidende om Jessens forhandlinger i Berlin og Slesvig, indtil de blev offentliggjort i Flensborg Avis kort efter Jessens død den 22. juli 1906.¹⁸ Dette er ikke rigtigt. H. P. Hanssen sad ganske vist i fængsel, mens Jessens forhandlinger stod på, men han blev alligevel informeret derom fra flere sider. Julius Nielsen gengav overfor H. P. Hanssen Jessens beretning om interpellationen og om hans plan om at tale med Wilmowski i Slesvig.¹⁹ I H. P. Hanssens arkiv ses et brev, som redaktør Jessen den 5. maj skrev til Vælgerforeningens sekretær Nis Nissen. Jessen meddelte heri forløbet af sin samtale med Wilmowski.

*Gårdejer Nis Nissen, Nordborg (1862–1947), Vælgerforeningens sekretær 1896–1910.
(Historiske samlinger for Sønderjylland)*

Nis Nissen har sandsynligvis videresendt det til H. P. Hanssen, netop for at underrette denne om sagen.²⁰ Desuden fik Hanssen via højesteretsadvokat Nellemann og folketingsmand H. L. Møller, København, en beretning om Jessens forhandlinger i Slesvig. Denne beretning var efter Jessens anmodning skrevet af redaktør Ernst Christiansen, Flensborg, og sendt til H. L. Møller.²¹ H. P. Hanssen blev derfor formentlig ikke særlig overrasket, da Flensborg Avis den 24. juli offentliggjorde Jessens forhandlinger om optantspørgsmålet.

H. P. Hanssen fortsatte som rigsdagsmand sin uofficielle deltagelse i de dansk-tyske forhandlinger.²²

Optantkonventionen

Efter Frederik VIII's besøg i Berlin i nov. 1906 gik forhandlingerne om optantspørgsmålet ind i sin sidste fase. Grev Raben kontaktede H. P. Hanssen, for at nordslesvigerne kunne fremføre, hvad de ønskede, traktaten skulle omfatte, og Hanssen fremlagde et udkast, som med enkelte ændringer blev vedtaget. Den tyske regering var ret åben overfor konventionens udstrækning. Den var villig til at acceptere, at alle optantbørn blev naturaliserede. Derimod betingede den sig, at konventionens præambel blev udformet således, at Danmark heri dels anerkendte Wienerfreden og alle senere flermagtsaftaler med bestemmelser vedrørende hertugdømmerne, d. v. s. den tysk-østrigske aftale om § 5's ophævelse i 1878, og dels forpligtede sig til at modarbejde bestræbelser i Danmark på at ændre nordslesvigiske forhold.²³ Grunden til dette var, at den tyske regering ønskede, at traktaten overfor den tyske offentlighed og de prøjsiske embedsmænd i særdeleshed skulle stå som en åbenlys sejr.²⁴ Det var for den danske regering ikke så vanskeligt at acceptere indledningens første del, fordi en tidligere regering allerede i 1879 havde anerkendt den tysk-østrigske overenskomst.²⁵ Den sidste bestemmelse vakte større modstand, fordi den muligvis engang i fremtiden kunne medføre tysk indblanding i danske forhold.²⁶ Efter flere forgæves forsøg på at gennemføre en mere intetsigende formulering af præambelen accepterede man dog fra dansk side den endelige ordlyd: »Efter at grænserne mellem Danmark og Prøjsen er blevne fastsatte ved Wienerfredstraktaten af 30. okt. 1864 og ved de dispositioner, som hans majestæt kongen af Prøjsen og hans majestæt kejseren af Østrig har truffet i medfør af nævnte traktat, har hans majestæt kongen af Danmark og hans majestæt kongen af Prøjsen besjælede af det overensstemmende ønske at se den uro fjernet, som findes i visse befolkningskredse, særlig i henseende til deres statsborgerlige forhold, og i den forventning, at denne af begge parter tilsigtede virkning tilfulde vil blive opnået ved nærværende overenskomst, idet hver af de to regeringer på sit statsområde og inden for rammen af sit lands lovgivning forpligter sig til på enhver måde at virke i dette øjemed, udnævnt som deres befuldmægtigede til at afslutte en overenskomst derom – –.«²⁷

Ved optantkonventionen fik »de på prøjsisk statsområde bosatte nationalitetsløse optantbørn, hvorved forstås de efter faderens optationserklæring, men inden den danske indfødsretslov af 19. marts 1898 trådte i kraft, uden for Danmark fødte børn« ret til at få prøjsisk statsborgerskab, når de almindelige lovbestemte forudsætninger var opfyldt.²⁸

I den tyske presse blev præambelen i vid udstrækning tolket som konventionens vigtigste punkt, mens den danske presse i første omgang især drøftede konventionens øvrige indhold. Der fremkom dog meget hurtigt en dansk kritik af den tyske presses fortolkning, idet enkelte blade erklærede, at Danmark i realiteten ikke havde givet afkald på sin ret i overensstemmelse med § 5 ved at acceptere konventionens indledning. For at modvirke udbredelsen af denne opfattelse, pressede tyske regeringskredse den danske regering til officielt at imødegå denne udlægning af præambelen.²⁹ Dette skete i form af en meddelelse fra udenrigsministeriet til Den danske Rigsdag, hvor det blev understreget, at hensigten med præambelen var at konstatere Prøjsens hjemmel til hertugdømmerne.³⁰

Optantkonventionens virkning og modtagelse i Nordslesvig vil blive behandlet senere. Her skal det blot påpeges, at de forhandlinger, H. P. Hanssen førte forud for optanttraktatens vedtagelse, var ukendte også i de ledende politiske kredse i Nordslesvig. Vælgerforeningen havde ingen indflydelse på de parlamentariske repræsentanters politik i optantsagen, bortset fra godkendelsen af Jessens Slesvigrejse i april.

H. P. Hanssens opstilling som rigsdagskandidat

Protesttilhængernes kritik af H. P. Hanssens politik

Redaktør Jessen døde den 22. juli 1906. Som kandidat til udfyldningsvalget til Rigsdagen opstillede Vælgerforeningens samlede bestyrelse den 28. juli enstemmigt landdagsmand H. P. Hanssen. Han opfordredes samtidig til at fortsætte i Landdagen, indtil næste ordinære valg til denne i 1908.³¹

Allerede før H. P. Hanssen var blevet rigsdagskandidat, var der i Nordslesvig fremkommet en del kritik af hans politiske linie. Efter Köller-politikkens ophør (og fra det tidspunkt H. P. Hanssen fik kontakt med det danske udenrigsministerium) havde Hanssen og den

anden landdagsmand, Julius Nielsen, tilrådet, at nordslesvigerne førte en forsigtig politik overfor de tyske magthavere og ikke agitere for voldsomt for at få § 5 gennemført. De mente, at den lettelse i den officielle kurs, som kunne spores efter von Köllers forflyttelse, kunne befæstes og fremmes gennem en tilbageholdende fremtræden i Nordslesvig. Desuden regnede de med, at optantproblemet muligvis kunne løses gennem de dansk-tyske forhandlinger, såfremt de dansk-sindede nordslesvigerne undlod at fremprovokere en skærpet tysk kurs ved at påberåbe sig genforeningskravet.³² Protesttilhængerne i Nordslesvig var langtfra enige i disse synspunkter. De kritiserede H. P. Hanssens politik så stærkt, at han i begyndelsen af 1906 omtalte muligheden af at trække sig tilbage fra det parlamentariske arbejde, fordi dette blev vanskeliggjort ved modstanden i Nordslesvig.³³

Ved opstillingsmødet i Vælgerforeningen den 28. juli forsøgte en af H. P. Hanssens modstandere, gdr. P. Tønder, Birkelev, at få Hanssen til offentligt at erklære, at han stod fast på § 5, således som Jessen havde gjort. Dette ville H. P. Hanssen ikke acceptere. Han ønskede at være helt frit stillet, hvis han som rigsdagsmand skulle forhandle i Berlin. Hans indstilling til § 5 var, at »den burde sættes uden for diskussion, indtil der var mening i atter at stille den i forgrunden«. P. Tønder fik ingen tilslutning til sit forslag, og bestyrelsen og tilsynsrådet vedtog derefter enstemmigt at opstille H. P. Hanssen som Jessens efterfølger.³⁴ Redaktør Jessen havde før sin død til redaktør Ernst Christiansen udtalt, at Peter Grau, Pøl, var den eneste, der »uden fare« kunne overtage rigsdagsmandatet, når han selv døde. Men Jessen havde tilføjet, at det næppe var muligt at få Graus valg gennemført.³⁵ Der blev heller ikke på opstillingsmødet foreslået andre kandidater end H. P. Hanssen, og sagen var dermed afsluttet i Vælgerforeningen.

I pressen fremkom derimod skarpe angreb på Hanssens politik. Ernst Christiansen, der efter Jessens død blev ledende redaktør af Flensborg Avis, førte an i denne kritik, hvis formål var at fremhæve Jessens politik overfor H. P. Hanssens.³⁶ Christiansen indrømmede i 1911, at angrebene på H. P. Hanssen nok havde været for voldsomme. Grunden hertil var dels »stemningen i tiden« og dels, at han havde reageret på bl. a. Politikens og Heimdals stærke fremhævelse af den nye rigsdagskandidat. Politiken havde bl. a. skrevet, at der nu ville finde en kursændring sted i nordslesvigsk politik, at Jessens poli-

tik var død, og at det nu var H. P. Hanssen og Hejmdal, der skulle give tonen an.³⁷ Artiklerne i Politiken var affattet af Aage Friis, som uofficielt var tilknyttet udenrigsministeriet og derfor kendte H. P. Hanssens forhandlinger i optantsagen.³⁸ Det anvendte materiale har ikke kunnet oplyse, om Friis's artikler i august 1906 stod helt for hans egen regning eller var inspireret fra »højere sted«.

Angrebene i Flensborg Avis blev behandlet på et bestyrelses- og tilsynsrådsmøde i Vælgerforeningen den 19. august. Man vedtog her en henstilling til avisen om at indstille angrebene af hensyn til det forestående rigsdagsvalg.³⁹ Forinden havde der været planer fremme om en privat henvendelse til fru Jessen, der var ejer af Flensborg Avis, for at få hende til at standse angrebene, men denne plan blev tilsyneladende ikke realiseret.⁴⁰

På mødet den 19. august behandlede også et forslag om en »takkeadresse« til redaktør Jessen. Forslaget var stillet af de to protesttilhængere gdr. Fred. Høyberg, Visby, og møller Lydik Jacobsen, Brøns. Forslaget faldt, idet man i stedet på J. N. H. Skrumsagers forslag vedtog at oprette et legat i Jessens navn til støtte for danskheden i de truede egne.⁴¹

Fred. Høyberg havde oplæst et udkast til den foreslåede adresse for landdagsmændene Skrumsager m. fl. ved et møde, der afholdtes i Flensborg den 2. august i anledning af afsløringen af Gustav Johannsens mindesmærke. Adressen udtrykte dels en tak til Jessen for hans store arbejde i den danske sags tjeneste og dels et løfte om, at man ville forblive hans standpunkt tro, hvilket blev udtrykt i vendingen »Gå aldrig på akkord med uretten«. H. P. Hanssen og hans meningsfæller opfattede adressen som en misbilligelse af landdagsmændenes politik og protesterede mod dens offentliggørelse. På vejen fra Flensborg meddelte P. Skau imidlertid Hanssen, at det den foregående aften på Flensborg Avis' kontor allerede var blevet vedtaget at udsende adressen.⁴² J. N. H. Skrumsager, der som H. P. Hanssens nære ven og meningsfælle var imod adressen, henvendte sig til fru Jessen. Han meddelte hende, at adressen både af venner og modstandere ville blive opfattet som et skaktræk mod Hanssen. Han anmodede hende derfor om at henvende sig til Reimers, der var formand for Vælgerforeningen. Hun skulle bede om, at adressen for hendes skyld blev trukket tilbage, dersom den ikke vandt fuld tilslutning i Vælgerforeningen. Herved kunne hun hindre en farlig splittelse.⁴³ Fru Jes-

sens svar på dette brev blev læst op ved mødet i Vælgerforeningen den 19. august, men brevets indhold kendes desværre ikke, og dets eventuelle indvirkning på takkeadressens »skæbne« kan derfor ikke bestemmes.⁴⁴

Høyberg skrev til H. P. Hanssen for at imødegå visse af de udtalelser, der var fremkommet under sagens behandling i Vælgerforeningen.⁴⁵ Han frakendte Skrumsager enhver ret til at tolke adressen som et skaktræk mod H. P. Hanssen. Meningen var ikke at anklage H. P. Hanssen. Høyberg kunne ikke indse, at en anerkendelse af Jessen automatisk indebar en desavouering af Hanssen.⁴⁶ Denne svarede, at han håbede, at Høybergs opfattelse var den rigtige, men det var givet, at adressen overalt var blevet opfattet som et maskeret angreb på Julius Nielsen og H. P. Hanssen selv. At man opfattede adressen således, skyldtes bl. a. den kampagne, der førtes mod ham i pressen.⁴⁷

Peter Grau, der efter Jessens død var den mest fremtrædende blandt protestfolkene, deltog ikke officielt i kritikken af H. P. Hanssen, men sympatiserede sikkert med den. Det fremgår bl. a. af et brev, han skrev til A. Svensson, efter at denne var blevet valgt til Moldts efterfølger som redaktør af Dybbøl-Posten.⁴⁸ Grau skrev: »Jeg personlig ønsker indtrængende, at De ville indtage et standpunkt, der ikke smager alt for meget af forsonlighed og forhandling for enhver pris — —.«⁴⁹

Peter Grau - H. P. Hanssen

Peter Grau var indtil omkring 1902 en af H. P. Hanssens nærmeste venner og meningsfæller. I 1890'erne havde han angrebet Jessens politik og person meget skarpt, og han havde beklaget, at Jessen i 1901 valgtes til rigsdagsmand.⁵⁰ Det er ikke ganske klart, hvad der motiverede Peter Graus tilnærmelse til Jessens politiske standpunkt. K. Edv. Larsens hovedbegrundelse er Graus naturel.⁵¹ Samme synspunkt giver H. P. Hanssen udtryk for, når han skriver, at »vore afvigende standpunkter også her skyldes hans følelsesbestemte, mine forstandsbundne handlinger.« H. P. Hanssen mente dog også, at det var en reel politisk baggrund, idet deres uoverensstemmelser begyndte samtidig med, at han selv fik kontakt med den danske regering og for alvor hævdede forhandlingspolitikken.⁵² Også Peter Grau henviste til deres forskellige naturer, når han begrundede de afvigende poli-

tiske standpunkter mellem dem: »Nej der er hos dig mere endnu af den optimisme, der tit skuffer mig, og som jeg – om det er godt eller ondt har såre meget af. Det er den, jeg er imod. Tro dem og bliv skuffet, vore fjender, tro styrke og godt om vore venner og bliv skuffet. – – Jeg tror enhver, til jeg får *bevis* for det modsatte, og det er vist en stor fejl, og den fejl ser jeg forøget hos dig. Det er nok mest *det*, der bringer skel.«⁵³ P. Grau hentydede dog også til konkrete episoder, der havde været medvirkende til, at der opstod et dårligere forhold mellem dem. Han nævnte rigsdagsvalget i 1903, »sparekasseaffæren anno long ago« og skorstensfejerskandalen ligeledes i 1903.⁵⁴

Grau mente, at han var blevet forbigået ved kandidatopstillingen i 2. kreds i 1903, hvilket H. P. Hanssen benægtede. Spørgsmålet havde dengang ikke været P. Grau kontra M. Andresens kandidatur (Andresen blev opstillet i 2. rigsdagsvalgkreds i 1903), men derimod Andresens kontra Jessens, fordi Jessen havde hævdet, at man burde opstille samme kandidat i alle tre valgkredse. Hanssen mente ikke, at Graus kandidatur overhovedet var blevet foreslået ved Vælgerforeningens opstillingsmøde.⁵⁵ Bestyrelsens forhandlingsprotokol oplyser intet desangående, men det kan konstateres, at der *havde* været planer fremme om at opstille P. Grau.⁵⁶ I sit svar på Peter Graus hentydning til rigsdagsvalget afviste H. P. Hanssen også »sparekasseaffæren«, som må være sagen omkring Nordborg Sparekasses reetablering i 1896.⁵⁷ Hanssen erindrede ikke, at Grau ikke var blevet indbudt til det vigtige møde i Majkro.⁵⁸ Der var således visse eksakte uoverensstemmelser mellem de to, men i det mindste synes der at have bestået et godt forhold mellem dem også efter »sparekasseaffæren«. ⁵⁹

Peter Grau blev i sin ungdom karakteriseret som venstremand i dansk indenrigspolitik,⁶⁰ men efter genforeningen sluttede han sig til Det konservative Folkeparti.⁶¹ Af gode grunde er det vanskeligt at konstatere, hvornår dette skifte fandt sted, men det er vel sandsynligt, at det var betinget af Graus syn på den nordslesvigske politik. En bestemt årsag til, at Grau fjernede sig fra Hanssens politiske linie, lader sig som nævnt vanskeligt udpege. Forklaringen med »gemytternes uoverensstemmelse« kan ikke være den vigtigste, da de to havde været nære venner og politiske meningsfæller en lang årrække. Derimod synes det sandsynligt, at det var H. P. Hanssens politiske kurs efter århundredskiftet, der var for forsigtig og forhandlingsvenlig set ud

*Gårdejer Peter Grau, Pøl (1866–1953), Vælgerforeningens næstformand og kasserer fra 1909. Trods mange opfordringer fra protesttilhængerne afslog han at lade sig opstille som kandidat til landdagen og rigsdagen.
(Udsnit af gruppebillede 1906, Historiske samlinger for Sønderjylland)*

fra Graus synspunkt. I 1906 stod de under alle omstændigheder i spidsen for hver sin retning i Nordslesvig.

Brevvekslingen mellem Hanssen og Grau illustrerer iøvrigt på udmærket vis nogle af uoverensstemmelserne, ikke blot mellem de to, men mellem protest- og forhandlingstilhængere i det hele taget.

P. Grau og H. P. Hanssen diskuterede bl. a., hvilken kurs fra myndighedernes side danskheden i Nordslesvig var bedst tjent med.

Grau skrev den 29. juli 1906: »--- Systemet er ændret og kursen fra oven ny. Til held for vor folkesag – tror jeg med dig. Til styrkelse af vor modstand imod det, der er magthavernes endemål? Jeg ved det ikke.«⁶² H. P. Hanssen svarede den 12. august samme år: »Hvad nu først spørgsmålet, om et mildere eller hårdere system tjener vor sag bedst, angår, da mener jeg: et skiftende system tjener os bedst. --- Men begge systemers stabilitet er farlig. Det mildere, fordi det i længden sløver, det skarpere, fordi det kuer mandsmodet og udvikler trællesindet. Det skarpere system vil vi altid let kunne kalde i live. En Vestjyllandstur som i 1884 – voila tout! At fremkalde et mildere system er en ulige vanskeligere sag. På det har mit arbejde været rettet siden 1901, specielt med optantsagen for øje.«⁶³

Spørgsmålet, om hvilke betingelser, der var de bedste for danskhedens fremme i Nordslesvig, hang naturligvis sammen med spørgsmålet om, hvilket mål nordslesvigernes politik skulle føre henimod. Herom skrev H. P. Hanssen, at han med sin politik havde opnået, at der var kommet forhandlinger i gang om optantspørgsmålet,⁶⁴ at det nationale forsvar var blevet udbygget med foreninger, forsamlingshusbyggeri m. m. Hans standpunkt var, at man gradvis skulle befæste og udvide danskhedens position så meget som muligt, for »det er mig ikke nok at vidne og protestere. Jeg vil samle mine evner om løsningen af den i øjeblikket betydningsfuldeste opgave, som ligger på den parlamentariske vej. Det har for mig været optantsagen, men ligesom i det nationale arbejde herhjemme, arbejder jeg naturligvis i parlamentet med det faste forsæt, at »har til målet jeg nået, sætter straks jeg et nyt.«⁶⁵ P. Grau frygtede derimod, at nordslesvigerne ved at føre forhandlingspolitik skulle miste deres værdighed og ære. Han syntes ikke, resultaterne af H. P. Hanssens politik stod mål med, hvad der måtte betales for dem. Den 29. juli 1906 skrev han: »Gid du må se resultatet af det store arbejde, du har øvet hidtil og gid dit fremtidige arbejde må bære frugt. --- Men det står mig klart, at det ville være en ydmygelse for os, for vor værdighed at takke *på forhånd* for udsigten til *mindre* uretfærdighed, til *færre* prygl. Og det må jeg desværre bebrejde dig, at du hidtil – nej i de senere år – konsekvent har gjort. Hvad nås derved?«⁶⁶

Det var sådanne tanker, der lå bag protestfolkernes kritik af H. P. Hanssens politik, efter at han var blevet opstillet som kandidat til Rigsdagen i 1906. Protesttilhængerne frygtede, at Hanssen som rigs-

dagsmand helt ville skyde § 5 i baggrunden. De samme motiver lå bag en henvendelse, som H. P. Hanssen modtog i begyndelsen af september samme år.

De unges adresse til H. P. Hanssen den 2. september 1906

Efter opstillingsmødet i Vælgerforeningen den 28. juli blev H. P. Hanssen underrettet om, at der i nær fremtid ville blive rettet en henvendelse til ham fra ungdommen på vesteregnet.⁶⁷ Den deputation, der den 2. september i H. P. Hanssens hjem i Åbenrå overrakte ham en adresse, var kun på fem personer, og de repræsenterede ikke blot vesteregnet. De fem var gdr. N. J. Gotthardsen, Nørmark, gdr. H. Jepsen Christensen, Høgsbro, læge H. Lausten-Thomsen, Skærbæk, mejeribestyrer H. Jensen, Christiansfeld, og journalist Andreas Grau, Bro på Als.⁶⁸ Ved mødet hos H. P. Hanssen var desuden tobaksfabrikant M. Andresen, Åbenrå (Sprogforeningens formand) og redaktør ved Hejmdal, Anders Lebeck til stede.⁶⁹

H. Jensen oplæste deres adresse, som bl. a. udtalte, at ingen havde været i tvivl om, at H. P. Hanssen ifølge sin stilling og det arbejde, han allerede havde udført i den danske sags tjeneste, var selvskreven til at være rigsdagsmand efter Jessens død. Alligevel sporede hos mange en vis ængstelse for fremtiden. Dette skyldtes, at der mellem Jessen og Hanssen havde bestået forskellige opfattelser af den måde, hvorpå den nationale kamp skulle føres. Når alt kom til alt, havde forskellen dog nok ikke været så stor, mente de, »alligevel har vi følt en trang og en pligt til at henvende os til Dem, ikke alene på egne vegne, men, hvad vi føler os overbeviste om, også på mange af de unges. Vi håber, at det kun vil være Dem kært, at De her ad direkte vej får syn for, hvorledes mange af de unge ser på vores stilling. Der gives Dem herved lejlighed til at udtale Dem på en måde, der vil berolige sindene og slå al ængstelse til jorden.« De omtalte derefter deres tiltro til, at nordslesvigernes fastholdelse af § 5 til slut ville få prøjserne til at lade retfærdigheden ske fyldest. Prøjserne måtte indse, at det ikke havde nogen værdi for dem kun at være herrer ved den stærkeres ret. Forhandlingspolitikken var uheldig, fordi den krævede noget for noget. Nordslesvigerne krævede deres ret og havde intet at give. Forhandlingspolitikken ville kun forvirre sindene. Adressen sluttede: »Vor bøn til Dem er derfor: at De vil gøre alt, hvad der står i Deres magt, for at vort standpunkt kan holdes

klart, rent og målbevidst; at De i det hele og store vil følge det spor, vore hidtidige rigsdagsmænd har fulgt.«⁷⁰

I den efterfølgende samtale drøftedes protest- og forhandlingspolitikken og især spørgsmålet om § 5.⁷¹ Nogle dage senere skrev H. P. Hanssen til Vælgerforeningens sekretær Nis Nissen: »Jeg klarede mit standpunkt så roligt, som det var mig muligt, men et par gange løb hidsigheden dog af med mig, så tonen blev ret skarp, især da Jensen erklærede, at »det dog var bedst, at vi beholdt fanen ren«. Jeg søgte at klarlægge mit standpunkt, men de forstod det ikke.«⁷²

Gotthardsen beklagede overfor H. P. Hanssen dagen efter mødet, at Hanssen nærmest havde opfattet deres henvendelse som et mistillidsvotum, hvilket slet ikke var hensigten. Underskriverne af adressen havde ønsket at vise, at der var mange, både unge og ældre, der ikke delte H. P. Hanssens syn på forhandlingspolitikken, og som derfor var blevet bange for den kursændring, der især i den kongerigske presse var bebudet ved Hanssens overtagelse af rigsdagsmandatet.⁷³ H. P. Hanssen besvarede ikke dette brev, men sagen blev påny bragt frem, efter at Hanssen på et vælgermøde i Tyrstrup den 14. oktober havde omtalt deputationen på en sådan måde, at de fem planlagde at udsende en redegørelse om sagen til pressen. Der blev udarbejdet en redegørelse, som dog først skulle offentliggøres efter valget den 23. oktober. De erklærede heri, at der ikke lå nogen slagplan bag adressen, som H. P. Hanssen havde sagt i Tyrstrup, men at de havde foretrukket en privat henvendelse til Hanssen fremfor offentlige diskussioner på valg møderne og i pressen.⁷⁴ Tilsyneladende blev denne redegørelse dog slet ikke offentliggjort.⁷⁵

Samtidig henvendte mejeribestyrer Jensen sig igen på deputationens vegne til H. P. Hanssen og bebrejdede ham hans fortolkning af henvendelsen. De bad Hanssen om at offentliggøre adressen og »ved en udførlig udtalelse at retlede den offentlige mening.« Dette nægtede H. P. Hanssen imidlertid.⁷⁶ Gotthardsen skrev så igen til Hanssen, fordi han ønskede at korrigere Hanssens opfattelse af, at der lå en slagplan bag henvendelsen. H. P. Hanssen mente, at adressen var blevet planlagt i Flensborg (d. v. s. Flensborg Avis' kontor) dagen før opstillingsmødet i Vælgerforeningen den 28. juli, og at P. Jessen, Sønderborg (redaktør Jessens broder) og redaktør Christiansen stod bag.⁷⁷ Det var korrekt, skrev Gotthardsen, at beslutningen om henvendelsen var taget på en tur til Flensborg, hvori blandt andre han

selv, Fred. Høyberg og Lydik Jacobsen havde deltaget, men planen var ikke blevet lagt på Flensborg Avis' kontor, »— — — tanken er som sagt kommet fra folket. Vi unge har ikke ladet os bruge i andres hænder.«⁷⁸

Gotthardsens udlægning af sagen støttes af A. Svensson, der hævder, at der består en modsætning mellem på den ene side H. P. Hanssens formodning om, at redaktør Christiansen og måske flere fra Flensborg Avis havde været med til at planlægge henvendelsen og på den anden side Hanssens oplysning om, at redaktør Jessen til Christiansen skulle have sagt, at Peter Grau var den eneste, der uden fare kunne efterfølge ham som rigsdagsmand. Svensson skriver: »Når det i adressen fra de unge, der altså skulle være blevet vedtaget i Flensborg, udtales, at vel var alle enige om, at H. P. Hanssen var selvskreven til mandatet, så kan man ikke i samme åndedræt fra Flensborg have påstået, at P. Grau var den eneste, mandatet kunne betros til.«⁷⁹ Nu er det imidlertid rigtigt, at Jessen havde udtalt sig, som H. P. Hanssen skriver; men Jessen var udmærket klar over, at man ikke kunne komme udenom H. P. Hanssen som rigsdagsmand, når han selv døde, både på grund af Hanssens fremtrædende politiske stilling og på grund af den tilslutning, H. P. Hanssen havde i Vælgerforeningen. Allerede i 1901, da Jessen blev rigsdagsmand, havde H. P. Hanssens kandidatur jo været på tale.⁸⁰

Jessens tilhængere forstod dette lige så godt, som Jessen selv havde gjort. F. eks. skrev Ernst Christiansen, da han meddelte Peter Grau Jessens udtalelse om, at Grau burde være hans efterfølger: »Han (Jessen) var dog på det rene med, at det ikke ville nytte noget over for den kreds, der jo ifølge Deres brev allerede har lagt beslag på arven, inden Jessen var lagt i sin grav. Jeg selv synes næsten, det ville være bedst, også for den afdødes minde, ikke at indlede et felttog, der ser ud til at skulle tabes; det bliver på en måde ham, der lider et nederlag efter sin død.«⁸¹

Det ville være formålsløst at opstille en alternativ kandidat til H. P. Hanssen, og det måtte derfor for Jessens meningsfæller være et naturligt mål i stedet at søge at påvirke H. P. Hanssens politik eller at binde ham ved en officiel erklæring om § 5 i lighed med den, han havde afgivet, da han i 1896 valgtes til landdagsmand.⁸² P. Tønder havde forsøgt dette ved opstillingsmødet i Vælgerforeningen, og de unge tilstræbte det samme med deres adresse. Svensson kan derfor

ikke i sin argumentation stille de to udtalelser op som logiske modsætninger. Ernst Christiansen kunne godt erklære, at H. P. Hanssen var selvskrævet til mandatet og samtidig fremføre, at Grau burde have været opstillet og valgt. Det ene udelukker ikke det andet.

Den 10. august 1906 opfordrede Hans Jensen i et brev A. Grau til at deltage i henvendelsen til H. P. Hanssen, og samtidig forklarede Jensen adressens fremkomst således: »Den er affattet af N. J. Gott-hardsen, men han har sendt den til A. Svensson ved Fl. A., der efter samråd med de øvrige redaktionsmedlemmer har »udeladt noget og rettet lidt her og der«, som N. J. G. skriver. Fl. A. støtter os altså på en måde, men den har hverken givet stødet eller haft noget videre med affattelsen at gøre.«⁸³ H. P. Hanssens formodning om, at »slag-planen« var blevet lagt på Flensborg Avis' kontor, er derfor tilsyneladende ikke korrekt, men redaktionen var dog involveret i tilrettelæggelsen af adressen. Dette fremgår iøvrigt også af et brev, som Ernst Christiansen d. 31. juli skrev til P. Grau: »Der er tale om en deputation af yngre mænd (6–7), som over for H. P. Hanssen på de unges vegne skulle fremsætte ønsket om en fast retlinet politik og om at fastholde forsvaret for de truede egne. Måske De vil tænke lidt på, hvem der fra Als kan være med og så meddele Hr. Svensson de pågældendes navne.«⁸⁴ Grau frarådede deputationen, fordi »Han er stor nu med sin enstemmighed og red. Jessen har altid sagt, at Hanssen bøjer sig ikke for grunde, men kun for magten og tallet. – – – Bliver deputationen til noget, kan De så ikke bruge A. Grau; jeg kender ikke meget til ham, men han er jo ofte fremme i Flensborg Avis. Hvor gamle vil De have folk?«⁸⁵ Christiansen svarede, at netop fordi den nye rigsdagskandidat ikke bøjede sig for grunde, men kun for magten og tallet, syntes han, at planen skulle gennemføres. »Den skal være et led i bestræbelserne for at oplyse ham om, at hans enevælde ikke er så stærkt, som det kunne se ud til.«⁸⁶

P. Graus spørgsmål om, hvor gamle deltagerne i deputationen skulle være samt den omstændighed, at Fred. Høyberg og møller Jacobsen, der havde været med på turen til Flensborg, hvor planen blev lagt, hverken var underskrivere på adressen eller deltagere i deputationen, viser, at man ønskede, at det skulle være ungdommens repræsentanter, der henvendte sig til H. P. Hanssen.⁸⁷ »Oprindeligt var det hensigten, at ældre og yngre i fællesskab skulle stille henvendelsen, men A. Sv. rådede til, at det blev ved de unge«, skriver

H. Jensen i det ovenfor nævnte brev til A. Grau. Der lå sikkert taktiske overvejelser bag dette. Hanssen havde selv været ungdommens repræsentant i den tidligere kamp om edsaflæggelsen. En henvendelse fra en gruppe af unge ville derfor gøre et større indtryk på ham, end man ville kunne opnå ved en henvendelse i almindelighed fra politiske modstandere.

Virkingen udeblev heller ikke, skønt H. P. Hanssen ikke fulgte opfordringen om at afgive en erklæring om § 5. H. D. Kloppenborg-Skrumsager skrev til H. P. Hanssen: »Marten Poulsen fortalte forleden, at du mod sædvane var mindre vel tilpas med tiderne. Ja, vi, dine nære venner, har måske også været for tilbageholdende. Men ved Hejmdals generalforsamling havde jeg det indtryk, at hvad der indtil da var fremstillet, nærmest havde moret dig. Ungdommen i Høybergs og møller Jacobsens skikkelser o. s. v.«⁸⁸

De unges adresse må ligesom kampagnen mod H. P. Hanssen i Flensborg Avis efter opstillingen i Vælgerforeningen vurderes i relation til de muligheder protestfolkene havde for at øve politisk påvirkning. I Vælgerforeningens ledelse udgjorde H. P. Hanssens meningsfæller et stort flertal. Samtlige bestyrelsesmedlemmer (tidligere forretningsudvalgsmedlemmer) indtil 1907 var tilhængere af H. P. Hanssens politik, og som tidligere nævnt havde bestyrelsen gode muligheder for at bestemme, hvem der valgtes ind i tilsynsrådet. I det tilsynsråd, der virkede 1906–07 var således kun gdr. P. Tønder, Birkelev, og bankdirektør R. P. Rossen, Tønder, stærkt artikulerede protesttilhængere.⁸⁹ Enkelte andre, deriblandt godsejer H. A. Knudsen, Trøjborg, og konsul Amorsen, Haderslev, havde nok mest sympati for Jessens politiske linie, men de deltog ikke særligt i den almindelige debat.⁹⁰ Det var derfor nødvendigt for H. P. Hanssens modstandere at fremsætte deres synspunkter og argumenter ad andre kanaler end Vælgerforeningen, hvis de skulle øve nogen indflydelse.

Indtil reorganiseringen af Vælgerforeningen i 1907, hvorved der blev en mere ligelig fordeling af protest- og forhandlingstilhængere i tilsynsrådet, var Flensborg Avis og fra januar 1907 også Dybbøl-Posten centrum for denne modstand. Efter reorganiseringen blev Vælgerforeningen derimod i højere grad forum for de politiske drøftelser. Det må dog understreges, at selvom protestfolkene havde været bedre repræsenteret i Vælgerforeningens ledelse i 1906, havde de ikke haft formel mulighed for at binde H. P. Hanssen til en bestemt

politik. Vælgerforeningen havde ikke myndighed til at fastsætte de parlamentariske repræsentanters politik. Det så man flere eksempler på i de følgende år.

H. P. Hanssens afstemning i Rigsdagen den 13. december 1906

H. P. Hanssen indtog sin plads i Den tyske Rigsdag i begyndelsen af november 1906. Kort tid efter, den 13. december, blev Rigsdagen opløst og nyvalg udskrevet til den 25. januar 1907. Von Bülow's regering faldt på et spørgsmål om efterbevilling af 29 millioner mark til bekæmpelse af en opstand blandt de indfødte i Tysk Sydvestafrika. De nordslesvigske parlamentarikere stemte almindeligvis sammen med oppositionen i både Land- og Rigsdagen, men ved afstemningen den 13. december støttede H. P. Hanssen den tyske regering. Hans motivering herfor, som han af gode grunde ikke kunne offentliggøre, var, at han ikke ville medvirke til at vælte Bülow's regering på dette tidspunkt, hvor optantforhandlingerne netop var ved at nærme sig afslutningen.⁹¹

Hanssens afstemning vakte stor opsigt i Nordslesvig. De fleste stod ganske uforstående overfor rigsdagsmandens stillingtagen i denne situation.⁹² Man forstod ikke, at det havde været nødvendigt for H. P. Hanssen at stemme sammen med regeringen. Man mente, at han, såfremt han havde vægtige grunde til ikke at støtte oppositionen, burde have afholdt sig fra at stemme, så meget mere som hans stemme ikke var udslagsgivende. Regeringen faldt med 168 stemmer mod 178.⁹³ I et indlæg i Flensborg Avis blev afstemningen betegnet som »en strømkæntring og et vendepunkt« i Nordslesvigs politiske historie.⁹⁴

Vælgerforeningens bestyrelse og tilsynsråd blev indkaldt til den 22. december for at tage stilling til kandidatspørgsmålet til rigsdagsvalget.⁹⁵ I forbindelse med spørgsmålet om H. P. Hanssens genopstilling i 1. kreds, drøftedes afstemningen den 13.⁹⁶ Ved dette møde var der givet dispensation fra lovene, så repræsentanter for den danske presse i Nordslesvig fik adgang til at overvære mødet. H. P. Hanssen havde stillet sig positivt overfor en ansøgning herom, fordi han fandt det bedst, at pressen i denne sag var så velinformeret som muligt.⁹⁷

På mødet vedtoges det på Hanssens forslag at nedsætte et udvalg

på fire medlemmer, der skulle drøfte sagen med ham. Mod tavsheds-løfte ville H. P. Hanssen lade de fire få indblik i de dokumenter, der begrundede hans afstemning. Udvalget skulle vurdere, om rigsdagsmandens begrundelse var fyldestgørende. På grundlag af udvalgets vurdering skulle den samlede bestyrelse derefter tage stilling til, om H. P. Hanssen skulle genopstilles. H. P. Hanssen havde både før og under mødet erklæret, at hans betingelse for at modtage genvalg til Rigsdagen var, at Vælgerforeningen fuldt ud godkendte hans motive-ring for afstemningen den 13. december. Hanssen ville kun genopstil-les, hvis han kunne bevare sin fulde handlefrihed som parlamenta-riker.⁹⁸

Ved skriftlig afstemning udpegedes til 4-mandsudvalget gdr. P. Skau, Bukshave, gdr. P. Tønder, Birkelev, gdr. F. C. Hansen, Løjter-toft og kaptajn C. C. Fischer, Åbenrå. Efter forhandlingerne med H. P. Hanssen erklærede P. Skau som udvalgets ordfører: »— — vi har vundet den overbevisning, at rigsdagsmand H. P. Hanssen ikke har kunnet optræde anderledes ved afstemningen i Rigsdagen den 13. december, end han har optrådt, idet han ligeoverfor de forelig-gende forhold ikke turde tage sig ansvaret for at stemme anderledes.« Udvalget henstillede derfor til bestyrelse og tilsynsråd, at man gen-opstillede H. P. Hanssen som rigsdagskandidat i 1. valgkreds, hvilket skete, og H. P. Hanssen modtog kandidaturen.

Som kandidater i 2. og 4. valgkreds opstilledes henholdsvis Peter Grau, Pøl, og fhv. lærer P. Jessen, Daler.⁹⁹

Det er vanskeligt at vurdere, om udvalget godkendte H. P. Hanssens afstemning, fordi det blev overbevist om det rigtige heri af »det aktmæssige materiale«, Hanssen fremlagde, eller om det snarere var, fordi H. P. Hanssen i modsat fald ville trække sin kandidatur tilbage. Det vides ikke nøjagtigt, hvilke dokumenter udvalget så. H. P. Hanssen siger: »Jeg gav dem under fremlægning af aktmæssigt materiale en oversigt over optantsagens standpunkt. Efter at have gjort sig be-kendt dermed og yderligere fået oplysninger om udsigten til optant-traktatens afslutning i en nær fremtid, erklærede de enstemmigt, at de godkendte min afstemning som rigtig under de givne forhold.«¹⁰⁰

Hvis udvalget ikke havde givet H. P. Hanssen sin tilslutning, og han derfor havde nægtet at genopstille, var Vælgerforeningens ledelse kommet i en meget vanskelig situation. Det ville blive svært at finde en anden egnet kandidat, der var villig til at lade sig opstille. Oppo-

sitionens eneste realistiske alternativ til H. P. Hanssen var Peter Grau. Men Hanssen havde før den 22. gennem Nis Nissen, Nordborg, ladet forespørge, om Grau ville lade sig opstille, dersom han selv trak sig tilbage, og dette havde Grau bestemt nægtet.¹⁰¹ H. P. Hanssen stod derfor meget stærkt med sit krav om, at få afstemningen godtaget af Vælgerforeningen.

Bortset fra en ytring af P. Tønder om, at han havde måttet høre meget for sin godkendelse af H. P. Hanssens afstemning, er der ikke set udtalelser herom fra udvalgets side.¹⁰² Et andet udvalgsmedlem, F. C. Hansen, Løjteroft, skrev efter optanttraktatens offentliggørelse til H. P. Hanssen, at det var hans overbevisning, at denne traktat ville være gået i orden, også selvom Hanssen den 13. december havde undladt at stemme.¹⁰³ Det er imidlertid muligt, at F. C. Hansen den 22. december troede, traktaten ville blive mere vidtgående og derfor på dette tidspunkt godkendte H. P. Hanssens handling. Det forekommer dog mest rimeligt at antage, at udvalgets énstemmige godkendelse af rigsdagsmandens begrundelse for afstemningen den 13. december mere var betinget af hensynet til den situation, der ville opstå, hvis det ikke accepterede hans motivering, end af en billigelse af denne.

Selvom den politiske ledelse havde godkendt afstemningen, fortsatte debatten om den i befolkningen. Utilfredsheden kom dels til udtryk gennem pressen i form af læserbreve og dels ved, at der blev fremsat planer om at stemme på andre kandidater end H. P. Hanssen ved valget den 23. januar.¹⁰⁴

Flensborg Avis var H. P. Hanssens vigtigste modstander i den offentlige debat, men efter årsskiftet blev også Dybbøl-Posten ledet af en protesttilhænger. Redaktør A. Svensson, der var tidligere medarbejder ved Flensborg Avis og stærkt præget af Jessens synspunkter, overtog 1. januar 1907 ledelsen af Dybbøl-Posten. Svenssons første artikel som redaktør behandlede det forestående rigsdagsvalg. Under titlen »Politiske Fejlgreb« opfordrede redaktøren vælgerne i 1. kreds til at stemme på H. P. Hanssen, fordi jo flere, der viste ham tillid, jo mere ville han føle sit ansvar og »des mere varligt vil han søge at undgå ethvert lille misgreb, som de mange og store krav, hans vanskelige stilling afføder, måtte forlede ham til.« H. P. Hanssen og hans tilhængere tog denne »vejledning« meget ilde op. Svensson har dog senere udtalt, at artiklen på et enkelt punkt nok var stærkere, end

den ville have været, hvis han selv havde deltaget i Vælgerforeningens møde den 22. december og derved været bedre informeret.¹⁰⁵

I den kongerigske presse fik H. P. Hanssen derimod ret bred tilslutning til sin handling den 13.¹⁰⁶ Dette skyldtes formodentlig, at man i Danmark havde større sans for nødvendigheden af partitaktiske manøvrer. Nordslesvigerne lagde hovedvægten på det principielle i vurderingen af rigsdagsmandens afstemning. For det første havde Hanssen brudt den traditionelle politik og stemt sammen med en regering, der var identisk med alt det, de danske nordslesvigere kæmpede imod, og for det andet havde han støttet et forslag, der var af en sådan karakter, at en mindretalsrepræsentant aldrig burde godkende det. Denne opfattelse afspejles f. eks. i Peter Graus kritik af afstemningen: »Kan vi vente retfærdighed som belønning for meddelagtighed i tyranni og undertrykkelse af andre. Det er mig ufatte- ligt, at du som frisindet mand kan sige ja, hvorledes du som dansk kan gøre det – ja der står min forstand og tanke stille. Det er jo ikke do ut des, det er salg af overbevisning for en mere end usikker grund. – – – Selvom du stod med kanslerens skriftlige notarielt bekræftede garanti for, at optantspørgsmålet blev endelig løst i løbet af 14 dage efter den 13. december, måtte du i kraft af din fortid og din ære havde undladt at stemme *for* forslaget.«¹⁰⁷

H. D. Kloppenborg-Skrumsager var klar over, at nordslesvigerne ville opfatte afstemningen på den måde, Grau her gav udtryk for. Han gav sin opfattelse tilkende overfor H. P. Hanssen i et brev af 21. december 1906: »Jeg har selvfølgelig aldrig tvivlet om, at du havde meget vægtige grunde for det, du gjorde, men jeg tror næppe, at du i dine betragtninger [har] vejet det tilstrækkeligt, hvad det kunne få at betyde ved valget herhjemme. – – – Flensborg Avis' hele anonyme kobbøl, som falder over dig, når du intet gør, får herved lejlighed til påny at løfte krigshylet, og så naturligvis det kreperlige, der ligger i at give en slig regering et tillidsvotum. – – – Jeg håber imidlertid, handelen må blive god, det er sikkert, at f. eks. blot optantbørnenes redning siger så meget for os, at vi derfor kan give meget.«¹⁰⁸ Det lykkedes ikke at få optantkonventionen afsluttet, inden valgkampen forud for rigsdagsvalget begyndte, således som H. P. Hanssen havde håbet.¹⁰⁹ På sit første vælgermøde, der afholdtes i Sønderborg den 6. januar, tog Hanssen derfor til genmæle mod den kritik, der var rejst.¹¹⁰

H. P. Hanssen redegjorde for sit virke i Rigsdagen. Han begrundede sin afstemning den 13. december med, at der ikke var nogen grund for nordslesvigerne til at give rigskansleren et mistillidsvotum på dette tidspunkt. Hanssen beklagede sig over, at man i Nordslesvig kritiserede hans politik, fordi dette gjorde det parlamentariske arbejde i Berlin meget vanskeligt for ham. Han påpegede, at han fandt det inkonsekvent, at man først valgte ham og derefter besværliggjorde hans arbejde. Man måtte have tillid til hans dispositioner eller vælge en anden. Det var et absolut krav fra H. P. Hanssens side, at han kunne handle udelukkende efter sin egen overbevisning, og han ville trække sig tilbage, »hvis den mening skulle brede sig her i Nordslesvig, at en rigsdagsmand er en slags automat, der kun har at aflire en plade i Berlin, som indsættes her i Nordslesvig.« Det var nok både et svar på Svenssons artikel i Dybbøl-Posten og en hentydning til de unges adresse fra september, da H. P. Hanssen videre udtalte: »Er vi først så vidt, at nordslesvigske repræsentanter skal indhente tilladelse hos enhver ung politisk interesseret mand i Nordslesvig, inden de giver deres stemme for eller imod et lovforslag i Berlin, siger jeg for mit vedkommende tak.«

Også ved de følgende vælgermøder var spørgsmålet om rigsdagsmandens afstemning til debat.¹¹¹ Først da konventionen den 21. januar blev offentliggjort, standsede diskussionen om dette emne. Situationen var under afstemningskrisen næsten parallel til den, man havde haft efter H. P. Hanssens opstilling som rigsdagskandidat. Hanssen fik enstemmig tilslutning i Vælgerforeningens ledelse, dels fordi hans meningsfæller udgjorde majoriteten i den samlede bestyrelse, og dels fordi »oppositionen« ikke kunne stille et alternativ til H. P. Hanssens kandidatur. Et andet element i afstemningskrisen, H. P. Hanssens fremsættelse af visse betingelser for at fortsætte som rigsdagsmand, gik igen i flere af de spændte politiske diskussioner i de følgende år.

Vælgerforeningens rolle i disse to kriser var at opstille H. P. Hanssen som rigsdagskandidat og intet andet. Vælgerforeningen havde ikke formel myndighed til at stille betingelser for hans politiske virksomhed, og den havde heller ikke reel mulighed derfor på grund af H. P. Hanssens suveræne position. Endvidere var den her i 1906 nok heller ikke interesseret i noget sådant, da ledelsen helt overvejende bestod af Hanssens meningsfæller.

*Den politiske debat i Nordslesvig i foråret 1907**§ 5's placering i den politiske taktik*

To hovedtemaer prægede den nationalpolitiske debat i Nordslesvig efter optantkonventionens afslutning i januar 1907. Det ene var en fornyet debat om retskrævet i forbindelse med § 5, det andet spørgsmålet om Vælgerforeningens organisation og ledelsens sammensætning. Begge disse emner kom til behandling på Vælgerforeningens generalforsamling ved årsmødet den 9. juni. Skønt generalforsamlingen forløb roligere end ventet, foregik der indirekte en styrkeprøve mellem de to retninger i nordslesvigsk politik, dels omkring valget af ny formand for Vælgerforeningen og dels omkring vedtagelsen af nye statutter.¹¹²

Slagtermester Reimers trak sig på grund af alder tilbage fra formandsposten i Vælgerforeningen. Valget af ny formand blev opfattet som en afgørende styrkeprøve mellem protest- og forhandlingstilhængerne, fordi den principielle politiske debat om § 5 i løbet af foråret havde været ret skarp. De to retninger havde peget på hver sin kandidat til formandsposten. Protestfolkene anbefalede Peter Grau og forhandlingsfolkene J. N. H. Skrumsager som Reimers efterfølger. Skrumsager vandt som tidligere omtalt, d. v. s. at det igen blev en forhandlingstilhænger, der besatte den formelt højeste post i foreningen.¹¹³

Optanttraktaten med Danmarks frasigelse af sin ret til at kræve § 5 gennemført havde i Nordslesvig givet anledning til en fornyet debat om grundlaget for de dansksindedes politik, først og fremmest om betimeligheden af fortsat at påberåbe sig § 5.¹¹⁴ H. P. Hansen og andre af de ledende forhandlingspolitikere mente, at optantkonventionen var indledning til en ny kurs »fra oven« mod danskerne i Nordslesvig.¹¹⁵ H. P. Hanssen så meget optimistisk på muligheden for at nå videre i optantsagen, end konventionen egentlig berettigede til. Ifølge denne fik jo kun optant**born** adgang til naturalisation, de egentlige optanter ikke. Men Hanssen mente, »det var i konventionens ånd«, at også optanterne blev naturaliseret, og han troede, dette kunne gennemføres, såfremt man førte den rigtige politik.¹¹⁶

Den rigtige politik var efter H. P. Hanssens mening en forsigtig politik, hvori man undlod at påberåbe sig § 5 alt for ofte. Dette ville virke provokerende og ville kunne udnyttes af Den tyske Forening

og den lokale administration i Nordslesvig, som havde været imod optantkonventionen. (Den tyske Forening var blevet oprettet i 1890 som et modtræk mod Vælgerforeningen og danskhedens stabilisering i disse år. Dens formål var i lighed med Vælgerforeningen at lede valgagitationen, men desuden søgte den på alle måder at fremme tysk sprog og sindelag. Den talte blandt sine medlemmer en del fremtrædende lokale embedsmænd).¹¹⁷ H. P. Hanssen gav bl. a. udtryk for sin opfattelse i et brev af 24. juni 1907 til Vælgerforeningens sekretær, Nis Nissen: »men den diskussion, P. Grau atter har rejst om § 5, leverer jo foreløbig Dr. Hahn (formanden for Den tyske Forening) og konsorter så gode våben, at tilbageslaget ikke vil udeblive.«¹¹⁸

De lokale tyske myndigheder havde søgt at obstruere gennemførelsen af optanttraktatens bestemmelser bl. a. ved at behandle naturalisationsansøgningerne meget langsomt. På den danske regerings foranledning rettedes der da fra det tyske udenrigsministerium henvendelse til overpræsident Wilmowski i Slesvig om at sørge for, at ansøgningerne blev behandlet som ekspresager.¹¹⁹

I efteråret 1907 var der blevet naturaliseret mellem 4 og 5 tusinde optantbørn,¹²⁰ hvilket måtte siges at være en betydelig gevinst for danskheden i Nordslesvig, men H. P. Hanssens forhåbninger om en fortsat »mild kurs« blev dog ikke indfriet. Da Hanssen under krisen i 1910 omtalte dette forhold, fremførte han protestfolkenes »forbløffende mangel på politisk intelligens« som en af grundene til, at tilbageslaget kom så hurtigt, som tilfældet var.¹²¹ De burde have fulgt hans råd angående § 5 om »altid at tænke på den, aldrig tale om den«, så ville danskerne have opnået betydeligt mere.¹²²

Aage Friis, der jo var kontaktperson mellem H. P. Hanssen og det danske udenrigsministerium, forsøgte i marts 1907 at overtale redaktør Christiansen til at følge Hanssens anvisninger.¹²³ Friis opfordrede Christiansen til at føre en forsigtig politik, fordi »de nærmeste tider kunne blive meget betydningsfulde«. Hvis man i Nordslesvig koncentrerede sig om det nationale arbejde og var tilbageholdende overfor tyskerne, så »ville der ske ting og sager«. Han forsikrede, at der ikke bag den nye tyske kurs lå planer om at drage Danmark ind i alliancer eller lignende. Det vidste han absolut sikkert.¹²⁴ Fra tysk side ønskede man udelukkende at skabe et bedre forhold til Danmark, fordi det var af betydning for Tyskland ikke altid at skulle regne med en fast uvilje i befolkningen, som måske i en kritisk situation kunne

*Ernst Christiansen (1877–1941) blev 1906, kun 29 år gammel, redaktør af Flensborg Avis. Han blev en af protestilhængernes ledere og var fra 1907 stedfortrædende medlem af Vælgerforeningens tilsynsråd.
(Historiske samlinger for Sønderjylland)*

påvirke den danske regerings holdning. Det vides ikke, om Friis' henstilling til Ernst Christiansen var inspireret fra højere sted, men i et senere brev meddelte Friis i forblommede vendinger Christiansen, at han stod i kontakt med det danske udenrigsministerium.¹²⁵

Flensborg Avis havde i begyndelsen stillet sig afventende over for konventionens betydning. Ernst Christiansen motiverede denne holdning med, at han ville søge at se det positive i konventionen og give

optantbørnene tid til at blive naturaliseret, før han kritiserede den for voldsomt. Christiansen var nemlig fra kongerigsk konservativ side blevet angrebet for sin manglende kritik af konventionen.¹²⁶ Ernst Christiansens tilbageholdenhed varede dog kun, indtil de første vanskeligheder med at få optionsansøgninger igennem viste sig.

Som H. P. Hanssen også var klar over, var det konventionens præambel, der gjorde både protestfolkene i Nordslesvig og mange konservative i Danmark mistænksomme.¹²⁷ Danmark havde heri officielt givet afkald på sin ret ifølge § 5 og desuden forpligtet sig til ikke at blande sig i nordslesvigske forhold.

Straks efter optantraktatens fremkomst iværksattes et stort arbejde i København for at dokumentere, at nordslesvigerne stadig besad et retskrav i overensstemmelse med § 5.¹²⁸ Hævdelsen af dette synspunkt var det vigtigste for protestfolkene, og de mente derfor, at det ville være taktisk uklogt netop på dette tidspunkt at »gemme« § 5.¹²⁹ Redaktør Svensson gav i Dybbøl-Posten udtryk for, hvorledes han, som protestmand, opfattede konventionens præambel, når han karakteriserede dens slutsætning som Danmarks godkendelse af Nordslesvigs »eksekution«.¹³⁰ Som H. P. Hanssen skriver, fremkom der i det hele taget efter optantkonventionen tegn på »uro, mistænksomhed og mismodighed« i store dele af den danske presse i Nordslesvig.¹³¹ Man frygtede, at prisen for optantbørnenes naturalisation havde været for høj. I denne pris indregnedes også H. P. Hanssens afstemning, der opfattedes som et nationalt nederlag. Efter konventionens offentliggørelse mente mange protestfolk, at det var et unødvendigt nederlag.¹³² Iblandet mistænksomheden over for, hvad der lå bag konventionen, var der hos nogle også en vis ængstelse for, at en mildere kurs, hvis der virkelig var tale om en sådan, ville virke sløvende på befolkningen og derved skade danskheden.¹³³

Da de første vanskeligheder med at få naturalisationsandragender igennem viste sig, tolkede H. P. Hanssens modstandere dette som et bevis på, at traktaten ikke betød en tysk kursændring, men kun var et led i Tysklands udenrigspolitik. Overretssagfører O. Th. Krarup, København, skrev f. eks. til Grau, da bankbestyrer Jørgen Møller, Skærbæk, havde fået afslag på sin naturalisationsansøgning: »Et sådant tilfælde er mange penge værd nationalt set. Hvis Jeres blade forstår at udnytte det på rette måde – og det gør jo sikkert i hvert fald Flensborg Avis og Dybbøl-Posten, kan sådan en eneste tysk

general dumhed vist afbøde det meste af den forsoningspolitik, som fulgte med optanttraktaten.«¹³⁴

De to retningers forskellige vurdering af Tysklands hensigt med optantkonventionen var altså den væsentligste grund til debatten omkring § 5 i 1907. Som sagt var protestfolkene skeptiske overfor H. P. Hanssens udlægning af optantkonventionen og de konsekvenser, han mente, den skulle have for nordslesvigernes politik. Men H. P. Hansen fastholdt sin overbevisning om, at traktaten var udtryk for et oprigtigt ønske fra den tyske centralregerings side om at føre en mildere kurs overfor de dansksindede i Nordslesvig. Denne opfattelse afspejles bl. a. i et brev, som han i efteråret 1907 skrev til Peter Grau: »Jeg har i årevis sagt, at der var stærke modsætninger mellem Berlin og Slesvig. Og da jeg vidste, at Berlin i længden ville blive stærkest, har jeg allerede i 1903 under megen modsigelse sagt, at Köllerpolitikken var forbi. Andre har udlagt dette, som om jeg mente, at der skulle oprinde en slags guldalder. Jeg er aldrig gået så vidt, præjsisk regimenter er og bliver præjsisk regimenter. – – – Jeg tror, at udviklingen har givet mig ret, og det tilbageslag, der fulgte på Bülow's tale i Haderslev, og som viser kampen mod den politik, der søges fremmet fra Berlin, vil ikke ændre dette i hovedsagen.«¹³⁵

Den nævnte tale afholdt Ditlev von Bülow på Landbrugskammerets årsmøde i Haderslev den 13. juli 1907. Bülow var i februar samme år blevet udnævnt til overpræsident i Slesvig, hvilket havde vakt megen harme hos Den tyske Forenings medlemmer og hos de lokale præjsiske myndigheder, da de mente, at Bülow skulle forcere gennemtruffningen af centralregeringens synspunkter. I sin tale i Haderslev gav Bülow udtryk for, at man, i stedet for at drage skarpe skel mellem dansk og tysk i Nordslesvig, burde lægge vægt på de forhold, befolkningen havde fælles. Dette stemte ikke de tysksindede mildere.¹³⁶ For at støtte overpræsidenten mod Den tyske Forening og den præjsiske administration foranledigede H. P. Hanssen, at Vælgerforeningen udsendte en resolution, der imødegik disse kredses angreb på Bülow.¹³⁷ Dette blev skarpt kritiseret fra protesttilhængernes side bl. a. fra Grau, der den 17. august skrev til Hanssen: »Hvad skulle dog Vælgerforeningens erklæring? Den er efter min mening – under de foreliggende forhold – kun ét: *ydmygende for os*. – – – Måske er det mig, der er idiot, i hvert fald bekender jeg mig ganske uforstående overfor en sådan politik som den, der af *dem* (»central-

regeringen») og os drives på det sidste.«¹³⁸ Grau mente kort sagt, at H. P. Hanssen gik for vidt i sit forsøg på at opnå lempelser i Nordslesvig ved at føre en politik, der passede den tyske regering. Denne sag illustrerer ligeledes de divergerende opfattelser af, hvad der var den rette politiske taktik.

Det er i dag lettere at vurdere optanttraktatens betydning rent udenrigspolitisk, end det var for nordslesvigerne på daværende tidspunkt, bl. a. fordi man nu kender Lütkenforhandlingerne.¹³⁹ H. P. Hanssen forstod vel nok, hvad der var baggrunden for centralregeringens politik, men han var for optimistisk i sine forventninger hertil. Den milde kurs, han regnede med fra 1903, var reelt kun nogle få indgreb fra centralregeringens side mod de lokale myndigheders almindelige politik, f. eks. standsningen af optantlaveriet og påbudet om en hurtigere behandling af naturalisationsandragenderne.¹⁴⁰ Disse indgreb over for lokaladministrationen var betinget af ønsket om at lette de igangværende forhandlinger med Danmark, men da disse forhandlinger gik i stå, mistede centralregeringen jo påny interessen for, hvilken kurs myndighederne i Nordslesvig fulgte. H. P. Hanssen tilskriver personændringer i den tyske regering en del af skylden for »omslaget«, men det forekommer ret usandsynligt, at de dansksindedes egen politik kan have påvirket centralregeringens synspunkter synderligt.¹⁴¹

Den her skitserede debat om § 5 og den politiske taktik var den umiddelbare baggrund for, at formandsvalget i Vælgerforeningen blev betragtet som en slags statusopgørelse over de to retningers styrke i den nordslesvigske befolkning. H. P. Hanssen havde ventet et direkte opgør om § 5 på årsmødet og havde forberedt sig derpå. Det blev imidlertid kun til en relativ kort meningsudveksling om optanttraktaten, hvilket Hanssen senere bebrejdede Peter Grau.¹⁴² Grau mente dog ikke, det nødvendigvis skulle være protestfolkene, der indledte en principdebat om § 5 og syntes i øvrigt, at det var udmærket, at man havde undgået opgøret, der kun ville have medført yderligere splittelse.¹⁴³

Det er karakteristisk, at diskussionen mellem protest- og forhandlingstilhængere på dette tidspunkt især foregik uden for Vælgerforeningens rammer. Den første store debat i Vælgerforeningens ledelse mellem de to retninger forekom i efteråret 1907, da der efter nyvalget til tilsynsrådet var skabt en mere ligelig repræsentation af de

to standpunkter. Først da blev Vælgerforeningen et egentlig »parlamentarisk« forum for nordslesvigernes politik. Dette medførte imidlertid ikke, at det blev Vælgerforeningens samlede ledelse, som fremover fik det største ord at skulle have sagt ved fastlæggelsen af den politiske kurs.

Statutændringerne i Vælgerforeningen 1907

Som tidligere omtalt havde den gældende valgmode til Vælgerforeningens tilsynsråd medført, dels at dets medlemmer faktisk sad for livstid, og dels at bestyrelsen reelt bestemte, hvem der skulle vælges ind i rådet. Efter at H. P. Hanssen var blevet genvalgt som rigsdagsmand i januar 1907, rettede hans modstandere i Nordslesvig en stadig stærkere kritik mod Vælgerforeningens ledelse. Den var for ensidig og gav ikke et sandt udtryk for befolkningens politiske synspunkter, mente de.¹⁴⁴

I foråret 1907 blev der fra privat side udarbejdet et forslag til reorganisering af Vælgerforeningen. Initiativet hertil blev taget ved et møde, som afholdtes efter en generalforsamling i Tønder Landmandsbank omkring den 1. marts.¹⁴⁵ Forslaget gik i korte træk ud på at opdele Vælgerforeningen i underafdelinger, en for hver valgkreds. Underafdelingerne skulle ledes af delegeretforsamlinger, der sammensattes af én delegeret for hvert valgdistrikt, hvor der var afgivet danske stemmer. De delegerede skulle udpege medlemmer til en hovedbestyrelse og udpege valgkandidaterne til parlamenterne i Berlin i de respektive valgkredse. Kandidaterne skulle herefter godkendes af hovedbestyrelsen.¹⁴⁶

Ved dette forslag ville foreningens medlemmer få større mulighed for at give deres mening tilkende, fordi såvel tilsynsrådsvalg som opstilling af kandidater til de parlamentariske forsamlinger skulle foregå i valgkredsene. Årsagen til, at også opstillingen af de parlamentariske repræsentanter blev foreslået lagt i de pågældende valgkredse, må være utilfredsheden med H. P. Hanssens opstilling og Vælgerforeningens godkendelse af hans genopstilling efter afstemningen den 13. december 1906.

Det vides ikke nøjagtigt, hvem der tog initiativ til at fremsætte dette forslag, men efter at planen var udkastet på mødet i Tønder, afholdtes et møde i Tinglev derom. Heri deltog efter Fred. Høybergs

oplysninger blandt andre redaktør Christiansen, direktør L. Christensen, Haderslev, Peter Grau, redaktør Svensson, gdr. N. J. Hørlück, Rurup, Lydik Jacobsen, Brøns, gdr. P. Fuglsang, Magstrup, gdr. P. Philipsen, Nybøl, og Høyberg selv.¹⁴⁷ Der holdtes et lignende møde den 14. april hos redaktør Christiansen om forslaget endelige udformning, for, som Peter Grau udtrykte det, »de (statutterne) skal være nøjagtige, for at ikke de dygtige taktikere skal forkaste dem af formelle grunde.«¹⁴⁸

Det endelige forslag blev udsendt til kendte personer over hele Nordslesvig, og da det indleveredes til Vælgerforeningens bestyrelse, var det underskrevet af 73 mænd foruden de 9, der stod som forslagsstillere. De 9 var Ernst Christiansen, S. Bennetzen, Gramby, P. Grau, Fred. Høyberg, N. J. Hørlück, Lydik Jacobsen, P. Philipsen, A. Svensson og Th. Thomsen, Toghale.¹⁴⁹

H. P. Hanssen blev fra forskellige sider informeret om dette forslag og om hvem, der havde underskrevet det.¹⁵⁰ Han var noget for-tørnet over, at hverken han selv eller Julius Nielsen havde »nydt den ære at blive indviet i sagen«, men han meddelte Nis Nissen, at han i øvrigt selv hele tiden havde haft til hensigt at stille forslag til nye statutter ved dette års generalforsamling.¹⁵¹

Den 14. maj 1907 offentliggjorde Flensborg Avis i en artikel: »Vort eget styre« det private forslag om ændring af Vælgerforeningens love.¹⁵² I artiklen blev forslaget begrundet med, at man ønskede, at Vælgerforeningen skulle danne en ramme, indenfor hvilken alle anskuelser frit kunne gøre sig gældende, så man kunne undgå en skærpelse af de indre modsætninger og i stedet kunne optræde samlet over for modstanderne. Vælgerforeningens ledelse havde lige siden foreningens noget forhastede oprettelse været for ensidig med hensyn til repræsentation af de interne politiske standpunkter, og valgmanen til tilsynsrådet havde cementeret denne ensidighed. Til forsvar for den hidtidige ordening anførtes, at ledelsen var sammensat af ansete danske mænd (»deriblandt grånende stridsmænd i vor forsvarskamp«), og at disse altid, også den 22. december 1906, havde truffet det rette valg. Alligevel var den utilfredshed, der var fremkommet, berettiget, fordi det var forkert, at vigtige politiske beslutninger blev truffet bag lukkede døre i en forsamling, der for det første ikke var valgt ved almindelige valg, og som for det andet var valgt i en ganske anden situation længe før. Der måtte derfor skabes et bredere grundlag,

en mere parlamentarisk form for den politiske ledelse. Det nu fremsatte forslag ville medføre en større interesse for Vælgerforeningen i befolkningen, fordi foreningen blev opbygget fra neden. Ledelsen ville altid have befolkningen bag sig, hvis den nye valg måde blev gennemført, og intern uro kunne derfor undgås. I Modersmålet for 23. maj tilsluttede redaktør Nis Petersen sig fuldt ud det fremsatte forslag, idet han understregede, at man måtte bort fra det nuværende styrelsesvælde i Vælgerforeningen. »Vælgerforeningens styrelse bør bestå af de efter flertallets mening bedst dertil skikkede mænd. — — — Hovedsagen er, at de menige medlemmer får større indflydelse. Bidraget er rigtignok kun 1 mark årligt; men *nu* har man virkelig ikke andet at gøre for foreningen end betale, og så tie stille til, hvad styrelsen sætter i værk, selvom det vækker lidt mishag.«

I sin anbefaling af forslaget havde Flensborg Avis skrevet, at de 82 underskrivere var »kendte mænd fra begge lejre«. Denne påstand er ikke blevet kontrolleret. Derimod var kun tre af underskriverne på daværende tidspunkt medlemmer af Vælgerforeningens ledelse, nemlig gdr. Kresten Jensen, Ballum, gdr. P. Tønder, Birkelev, og grosserer L. Poulsen, Flensborg. I det mindste de to sidstnævnte var protesttilhængere.¹⁵³ Af de øvrige underskrivere blev 18 enten faste eller stedfortrædende medlemmer af tilsynsrådet i de følgende år, heraf 12 ved nyvalget i 1907. Af de 18 vides kun gdr. Jacob Friis, Styding, og gdr. A. L. Skov, Bevtoft, med bestemthed at have sluttet sig til H. P. Hanssens politiske linie.¹⁵⁴ Af de ni forslagsstillere var de seks fremtrædende protestfolk, mens Th. Thomsen nærmest støttede H. P. Hanssen.¹⁵⁵ S. Bennetzen og P. Philipsen ses ikke senere at have deltaget i den offentlige politiske debat, og deres standpunkter kendes derfor ikke nærmere. Selvom der således nok var underskrivere fra »begge lejre«, kan der næppe være tvivl om, at protestfolkene var i klart overtal.¹⁵⁶

Den 23. maj 1907 vedtog Vælgerforeningens bestyrelse og tilsynsråd også et udkast til nye love. Forhandlingsprotokollen omtaler ikke eventuelle forhandlinger i den forbindelse og heller ikke ophavsmændene til det vedtagne udkast; men det må være bestyrelsen eller H. P. Hanssen, der havde udarbejdet det.

Udkastet blev offentliggjort i Hejmdal den 29. maj. Valgene til tilsynsrådet skulle efter dette ske amtsvis og inden for amterne i kredse, hvis omfang bestyrelsen skulle fastlægge. Udkastet indeholdt

intet om opdeling i underafdelinger, om delegeretforsamlinger eller om opstilling af parlamentariske repræsentanter i selve valgkredsene, således som det var foreslået i det private ændringsforslag. Hejmdals forklaring på, at det vedtagne udkast fik en anden form var, at »det ville være letsind at eksperimentere med nydannelser, der retsligt set er yderst svage«, foreningen måtte være ganske uangribelig juridisk set. Desuden skulle ledelsen ikke blot repræsentere befolkningens flertal, men alle retninger og afskygninger af den danske befolkning. Der var taget hensyn til mindretallets repræsentation ved, at forslaget opererede med forholdstalsvalgmåden, når $\frac{1}{3}$ af et valg mødes deltagere krævede det.

H. P. Hanssen, der formentlig var artiklens forfatter,¹⁵⁷ skrev, at bestyrelsen og tilsynsrådet ikke havde haft betænkeligheder ved at ændre valgmåden til amtsvise valg, »skønt det gamle ord om profeten og hjemlandet godt kan komme til at få betydning«. Forslaget fik i Hejmdal følgende afsluttende anbefaling: »Kun gnavepotter og professionelle vrøvlere vil kunne nægte en sådan forsamling adkomst til at tolke folkestemningen og mulighed for at fatte de heldigste beslutninger under de foreliggende forhold.«

Der fandtes åbenbart »gnavepotter og professionelle vrøvlere«, for de følgende dage kritiseredes Vælgerforeningens udkast i såvel ledere som læserbreve i Flensborg Avis.¹⁵⁸

H. P. Hanssen var måske alligevel lidt betænkelig ved at indføre den nye valgmåde, for han skrev til Vælgerforeningens sekretær, Nis Nissen, at de på generalforsamlingen burde fastholde, at kun de tilsynsrådsmedlemmer, der i 1907 afgik efter tur skulle fratræde, og deres pladser besættes efter den nye valgmåde. De øvrige skulle blive siddende, indtil deres valgperiode var udløbet.¹⁵⁹

Dette ønske om en gradvis indførelse af den nye valgmåde og H. P. Hanssens udtalelser i Hejmdal dels om profeten og hjemlandet og dels om, at alle retninger skulle være repræsenteret i Vælgerforeningens ledelse, tyder på, at han regnede det for en mulighed, at »oppositionen« ville få flertal i Vælgerforeningens tilsynsråd, når reformen blev gennemført.

Ved generalforsamlingen, der mod sædvane på grund af dens vigtighed afholdtes på årsmødets første dag den 9. juni, blev bestyrelsens udkast til nye statutter vedtaget. På trods af H. P. Hanssens ønske om at få den nye valgmåde indført langsomt, vedtog generalforsamlin-

gen, at de nye love skulle træde i kraft straks, og at der i august og september skulle vælges et helt nyt tilsynsråd.¹⁶⁰

Skønt de nye love ikke blev så vidtgående, som protesttilhængerne havde ønsket og foreslået, må det dog betegnes som en sejr for dem, at valgmanden til tilsynsrådet overhovedet blev ændret. Det var utvivlsomt deres private forslag, der provokerede Vælgerforeningens bestyrelse til at fremsætte det mere moderate udkast, som i hovedsagen blev vedtaget på årsmødet.¹⁶¹

Efter denne reform blev Vælgerforeningens ledelse faktisk i langt højere grad, end det hidtil havde været tilfældet, »en ramme, indenfor hvilken alle anskuelser frit kunne gøre sig gældende«. Bortset fra enkelte meget tilspidsede situationer blev ledelsen fra alle sider anerkendt som værende repræsentativ for befolkningens politiske synspunkter og som et mere retfærdigt »mæglerorgan« i de stadigt opstående modsætningsforhold.

Det nye tilsynsråd oktober - november 1907

Finnemann-sagen

På grund af den interne debat i Nordslesvig efter optanttraktatens fremkomst og på grund af uenigheden omkring udformningen af de nye statutter for Vælgerforeningen imødeså man med spænding det nye tilsynsråds sammensætning. Såvel protest- som forhandlingsfløjen bestræbte sig på at få så mange meningsfæller som muligt valgt ind i rådet.¹⁶² Man var dog tilsyneladende ikke ganske klar over, hvorledes alle de nyvalgte medlemmer stillede sig rent nationalpolitisk, så før tilsynsrådet havde afholdt sit første møde, kendte man ikke det nøjagtige styrkeforhold mellem de to retninger.¹⁶³

H. P. Hanssen havde ladet forstå, at hvis »oppositionen« fik flertal i rådet, ville han trække sig tilbage som rigsdagsmand. Samme holdning indtog landdagsmand Julius Nielsen. Stærkt medvirkende til, at Hanssen indtog dette standpunkt, var en offentlig debat, som foregik fra august 1907 omkring hans politik og især om hans rolle i den såkaldte Finnemann-sag.¹⁶⁴

Det vil blive for omfattende her at redegøre for hele Finnemann-sagens forløb, fordi den i Nordslesvig udviklede sig til en meget spæget affære med irrelevante personlige angreb. Desuden blev den involveret i en politisk diskussion i Danmark mellem dr. phil. Aage

Friis og formanden for Højres Arbejder- og Vælgerforening i København, kaptajn C. G. Schack.¹⁶⁵ Finnemann-sagens væsentligste indhold må dog kort skitseres, fordi den var baggrund for en del af begivenhederne indenfor Vælgerforeningen i efteråret 1907.

Gdr. Chr. Finnemann, Torning, var under »optantlaveriet« i 1902 blevet erklæret for optant og udvist til Danmark. Dette var givetvis en politisk motiveret handling, for Finnemann var, siden han i 1866 havde afgivet optionserklæring, men undladt at gøre den gyldig ved at flytte nord for grænsen, blevet behandlet og anerkendt som prøjsisk undersåt. Han havde været tysk soldat og havde haft forskellige offentlige tillidshverv, uden at hans statslige tilhørsforhold var blevet anfægtet.

Den første retssag, Finnemann førte efter udvisningen, bekræftede, at hans optionserklæring måtte anses for ugyldig, hvorfor Finnemann ikke var optant, men myndighederne genoptog sagen og fik dommen omstødt og udvisningen bekræftet. Finnemann boede derefter i Danmark indtil 1907.¹⁶⁶ Den sidste kendelse vakte stor forbitrelse i dansksindede kredse, hvor Finnemann fremtidig fik karakter af et nationalt symbol.

H. P. Hanssen har i korte træk fortalt følgende om begivenhedsforløbet omkring Chr. Finnemanns naturalisation i 1907.¹⁶⁷ Det danske udenrigsministerium foreslog på Aage Friis' initiativ det tyske udenrigsministerium, at man før det tyske kejserpars besøg i Danmark i juli måned åbnede Finnemann adgang til at flytte til Nordslesvig som prøjsisk statsborger. Dette kunne påvirke stemningen før kejserbesøget i gunstig retning. I Berlin stillede man sig velvilligt overfor forslaget. Finnemann og hans søn Niels blev under et besøg i København informeret om sagen og indsendte naturalisationsandragender, der straks blev bevilliget.

I Hanssens referat mangler imidlertid et led, idet de fra København indsendte andragender faktisk blev forkastet. Chr. Finnemann havde nemlig heri motiveret sin ansøgning ved en henvisning til den dom, der havde bekræftet, at hans optionserklæring var ugyldig. Dette ville de tyske myndigheder ikke anerkende, og de sendte derfor en instruks om, hvorledes de ønskede naturalisationsandragendet udformet. Instruksen blev taget til følge, og ved et møde i Vamdrup mellem H. P. Hanssen, Aage Friis og Niels og Chr. Finnemann udarbejdedes et nyt andragende, som straks blev godkendt af tyskerne.¹⁶⁸

A. Svensson (1880–1963) blev i 1907 redaktør af Dybbøl-Posten i Sønderborg. Som overbevist tilhænger af Jens Jessens protestpolitik kritiserede han ofte skarpt H. P. Hanssens politiske linje. I 1907 indvalgte han som stedfortrædende medlem i Vælgerforeningens tilsynsråd.

(Udsnit af gruppebillede fra 1910, Historiske samlinger for Sønderjylland)

Der kom en »sag« ud af dette, fordi redaktør Svensson via journalist Andreas Grau, Bro, blev informeret om, at Chr. Finnemann skulle have erklæret, at han var ked af den måde, hvorpå hans sag var blevet ordnet. Han havde ikke fået sin ret anerkendt, men var blevet naturaliseret som »en nådesbevisning«. ¹⁶⁹ I nogle artikler, der drejede sig om den danske regerings politik overfor Tyskland, frem-

kom Svensson derefter i Dybbøl-Posten med hentydninger til Vamdrup-mødet, hvor der var sket ting, »som jeg troede ville virke afsvalede med henblik på tilliden til, hvad den dansk-tyske tilnærmelse havde at bringe os«. Svensson udlagde Finnemanns udtalelser, som om Finnemann kun havde indvilliget i ordningen i Vamdrup, fordi H. P. Hanssen og Aage Friis havde presset ham til det.¹⁷⁰ Denne udlægning kan ikke verificeres, men Svenssons kildegrundlag – mejeribestyrer H. Jensens referat af sin samtale med Chr. Finnemann – berettiger ikke til en så vidtgående slutning.¹⁷¹

H. P. Hanssen anmodede redaktør Svensson om offentligt at erklære, hvorvidt der med hentydningerne til Vamdrup-mødet var sigtet til ham selv og den politik, han førte. Dette bekræftede Svensson. Derefter offentliggjorde Hanssen i Hejmdal et dementi af Svenssons udtalelser fra Chr. Finnemann. Heri refereredes uddrag af et brev fra Svensson til kaptajn Schack, hvor Svensson omtalte Finnemann-sagen, hvilket gjorde affæren ganske indviklet.¹⁷² Der blev fra flere sider gjort forsøg på at få striden bilagt ved at formå Hanssen og Svensson enten privat eller offentligt til gensidigt at undskylde de beskyldninger, de havde rettet mod hinanden under sagens udvikling.¹⁷³ Dette lykkedes dog ikke, og sluttelig sendte H. P. Hanssen følgende skrivelse til Vælgerforeningens formand, J. N. H. Skrumsager: »Overfor et af Dybbøl-Postens redaktør, Hr. A. Svensson, rettet angreb på min virksomhed som rigsdagsmand har jeg fremsat en offentlig redegørelse for mine vælgere, som jeg hermed sender dig med bøn om at forelægge sagen for Vælgerforeningens tilsynsråd. Da dettes godkendelse af Hr. Svenssons optræden vil umuliggøre mig en fortsættelse af min parlamentariske virksomhed, tillader jeg mig at udbede mig Vælgerforeningens dom i sagen i form af en udtalelse af dens samlede bestyrelse.«¹⁷⁴

Finnemann-sagen kom på dagsordenen på det nye tilsynsråds første møde, der afholdtes på »Folkehjem« den 8. oktober. Man vedtog her at nedsætte et udvalg, der skulle omredigere en resolution, som gdr. P. Skau, Bukshave, i forvejen havde affattet i sagen. Udvalget kom til at bestå af P. Skau, P. Grau, gdr. Nis Chr. Nissen, Viby, gdr. Nis Callesen, Lerskov, og direktør L. Christensen, Haderslev.¹⁷⁵

Det vides ikke, hvorledes P. Skaus resolution oprindeligt var udformet, men Skau havde på forhånd spurgt H. P. Hanssen, hvorledes han ønskede den for at være tilfreds. Skau havde foreslået enten en

personlig henvendelse til rigsdagsmanden eller en »dom fra tilsynsrådet som politisk national autoritet«. ¹⁷⁶ H. P. Hanssen må have krævet det sidste, for i et brev, P. Skau sendte Svensson, for at underrette denne om, at resolutionen ville fremkomme, skrev Skau: »Jeg har ikke kunnet undgå en dom over dig, thi den fordres af vedkommende og vil utvivlsomt blive ydet.« ¹⁷⁷

Også redaktør Christiansen havde udarbejdet et forslag til en resolution mod A. Svensson. Christiansen ville have F. C. Hansen, Løjtetoft, til at foreslå resolutionen i Vælgerforeningen, men Hansen kom ikke selv til stede, og tilsyneladende blev forslaget ikke fremsat. ¹⁷⁸ Christiansens udkast var meget lig den endelige vedtagne resolution, så det er derfor muligt, at Peter Grau, der kendte Christiansens forslag, har fået det indarbejdet i P. Skaus forslag. ¹⁷⁹

Før resolutionen blev vedtaget, havde A. Svensson givet en længere redegørelse for sagens baggrund og udvikling. Svensson sagde, at han fastholdt sin tro på, at Chr. Finnemann havde udtalt sig, som det var påstået, men han benægtede, at det havde været et planlagt fremstød mod H. P. Hanssen, når han havde taget sagen op. ¹⁸⁰ Finnemann udtalte derefter, at han måske nok havde håbet på en anden afslutning på sin sag; men han var dog glad og taknemmelig overfor H. P. Hanssen, der havde fået naturalisationen gennemført. ¹⁸¹

Den omredigerede resolution kom til at lyde således: »Vælgerforeningens bestyrelse og tilsynsråd udtaler en skarp misbilligelse af redaktør Svenssons i Dybbøl-Posten fremsatte mistæneliggørelse og beskyldninger imod rigsdagsmand H. P. Hanssen. Efter at sagen ligger fuldt oplyst, viser sigtelseerne sig tilmed jo aldeles uhjemlede. Rigsdagsmand Hanssen fortjener vælgernes varmeste tak for hans store arbejde i optantsagen, særlig også i den Finnemanske sag.« Bortset fra gdr. P. Tønder, Birkelev, der stemte nej, tilsluttede den samlede bestyrelse sig denne resolution. ¹⁸²

H. P. Hanssen gik således ud af denne strid som sejrherre. Men ligesom efter Hanssens afstemning i Rigsdagen i december 1906 er det her vanskeligt at vurdere, om Vælgerforeningens ledelse støttede hans synspunkter og handlinger så helhjertet, som afstemningsresultatet kunne tyde på, eller om den store tilslutning til resolutionen snarere var betinget af, at Hanssen, både da han indankede sagen for Vælgerforeningen og under mødet, krævede en fordømmelse af Svensson som betingelse for, at han selv ville fortsætte som parlamentari-

ker.¹⁸³ Det er imidlertid givet, at flere af Hanssens politiske modstandere mente, at Svensson var gået for vidt i sine angreb på rigsdagsmanden, og det er derfor muligt, at mange i tilsynsrådet oprigtigt støttede fordømmelsen af Svensson.¹⁸⁴

H. P. Hanssen skriver om Finneemann-sagen i sine erindringer, at hans modstandere ikke forstod, at han i denne sag måtte handle efter Bismarcks ord: »Politikken er kunsten at opnå det mulige«. ¹⁸⁵ Dette ord fulgte H. P. Hanssen konsekvent i sin politik, og det var, som også debatten om optantkonventionen viste, begrundelsen for en del af modstanden mod hans politik. Hans modstandere mente, at han ofte betalte for meget for at opnå »det mulige«.

Det nye tilsynsråds godkendelse af rigsdagsmandens politik

H. P. Hanssen og Julius Nielsen havde som nævnt besluttet at nedlægge deres mandater, hvis »oppositionen« fik flertal i det nye tilsynsråd.¹⁸⁶ Hanssen motiverede på mødet den 8. oktober denne beslutning med, at repræsentanternes politik skulle være udtryk for ledelsens, henholdsvis flertallets mening. Og da de fleste af tilsynsrådets medlemmer var nye, så han sig nødsaget til at forklare, hvilken politik han ville føre, så de kunne tage stilling dertil.¹⁸⁷ I en 2 1/2 time lang tale redegjorde han for sin politik, fra han i 1888 var blevet valgt til sekretær i Vælgerforeningen og indtil 1907.¹⁸⁸

H. P. Hanssen indledte med at tilbagevise de sigtelser, der i den senere tid var fremkommet mod ham for ikke at hævde retskravet. Han henviste til den erklæring om § 5, som han havde afgivet i 1896, da han blev valgt til landdagsmand.¹⁸⁹ Hanssen påpegede også, at han havde skaffet materiale til danske jurister, der søgte at bevise, at nordslesvigernes ret i overensstemmelse med § 5 stadig bestod. Dette viste, at han stadig holdt fast på retsstandpunktet. H. P. Hanssen anså det imidlertid for uklogt at påberåbe sig § 5 og henvise til retskravet. Dette ville henlede præsensens opmærksomhed på den, hvilket måske kunne medføre, at de ville søge at slette også nordslesvigernes ret, som Danmarks var blevet det. Det var desuden politisk farligt at tale for meget om § 5, fordi »det ville drage ulykke ned over dem«, hermed må forstås en skærpet kurs fra myndighedernes side. Han sammenfattede sin stilling i dette spørgsmål således: »En bestemt fastholdelse af retsstandpunktet, en underbyggelse af retsstandpunktet, men stor forsigtighed i retskravet«. ¹⁹⁰

Derefter gennemgik H. P. Hanssen de tidligere parlamentariske repræsentanters politik angående § 5. Han påviste, at der hos alle parlamentarikerne siden Junggreen – også hos redaktør Jessen – havde været en udvikling henimod stadig større forsigtighed i dette spørgsmål. Efter en nærmere omtale af forholdet mellem Jessen og Gustav Johannsen gav Hanssen en lang redegørelse for den danske regerings politik overfor Tyskland. Herunder rettede han nogle angreb på redaktør Svensson for hans foromtalte artikler mod den danske regering. Talen udmundede i to spørgsmål til tilsynsrådet, af hvis besvarelse Hanssens og Julius Niensens fortsatte parlamentariske virke ville afhænge. »1. Mener Vælgerforeningens bestyrelse, at de parlamentariske repræsentanter skal bygge deres politik på Pragfredens § 5? 2. Mener Vælgerforeningens bestyrelse, at den danske befolkning og den nationale sag er bedst tjent med en ny Köllerpolitik, og at vi derfor skal søge at fremkalde et skærpet voldsregimente?«

En politik på disse præmisser kunne sagtens føres, men H. P. Hanssen ville blot ikke tage ansvaret for den, sagde han. Hvis derimod Vælgerforeningens samlede bestyrelse ville godkende følgende programmatisk udtalelse, var både Hanssen og Julius Nielsen villige til at fortsætte: »Vi vil under fastholdelse af vor nationale ret søge at skaffe befolkningen de bedst mulige vilkår under nationalitetskampen. Vi vil modvirke enhver skærpelse af tvangsregimentet, enhver øgelse af det nationale tryk. Vi vil søge at opnå en udvidelse af vore borgerlige rettigheder, i det hele taget at arbejde hen til, at den danske befolkning vedvarende kan være i afgjort flertal i videst mulig udstrækning og dermed holde sin skæbne i sin egen hånd.«¹⁹¹

Ifølge H. P. Hanssens eget referat af talen krævede han og Julius Nielsen, at tilsynsrådet, foruden at det skulle godkende deres politik, også udtrykkeligt skulle anerkende deres ret til selv at bestemme, hvilken taktik de ville anvende for at fremme denne politik. Desuden skulle Vælgerforeningen støtte dem overfor pressens angreb, når de appellerede til den i henhold til en nærmere bestemt arbejdsplan, som de ville foreslå et udvalg nedsat til at udarbejde. Tilsyneladende blev disse sidstnævnte krav om deres ret til selv at lægge den politiske taktik og om, at Vælgerforeningen skulle støtte dem overfor pressen, ikke specielt drøftet under forhandlingerne, men de anerkendtes indirekte i det tillidsvotum til de parlamentariske repræsentanter, som vedtoges ved mødets slutning. Sidste sætning heri lød:

»Vi tilsikrer dem endvidere al den støtte, som vi er i stand til at yde dem i vor nationale kamp.«¹⁹²

Efter H. P. Hanssens lange redegørelse fulgte en drøftelse, hvori Julius Nielsen helt tilsluttede sig rigsdagsmandens udtalelser. Ernst Christiansen protesterede mod den form, i hvilken H. P. Hanssen havde fremstillet alternativerne til sin egen politik. Der var ingen, der ønskede en politik udelukkende på basis af § 5, og ingen, der ønskede Köllertiden tilbage. Hanssens to første spørgsmål var derfor overflødige. Det, der var blevet anket over, var, at befolkningen ikke måtte få at vide, på hvilket standpunkt repræsentanterne stod. »Hvis vor rigsdagsmand kun én gang offentligt havde udtalt sig så bestemt som her i dag, ville dette være tilstrækkeligt«, sagde Christiansen.¹⁹³ Man enedes derefter om kun at stemme om H. P. Hanssens og Julius Nielsens »programerklæring«. Peter Grau foreslog, at »traktatlige« blev indføjet i erklæringens indledning, hvilket H. P. Hanssen gerne ville acceptere, såfremt erklæringen ikke skulle offentliggøres. Men da den skulle offentliggøres, kunne han ikke tilslutte sig tilføjesen.

Ved afstemningen tilsluttede de to bestyrelsesmedlemmer og 20 af tilsynsrådets medlemmer sig programerklæringen, mens P. Grau, P. Jessen, Sønderborg, gdr. P. Lautrup, Vellerup og Ernst Christiansen stemte nej. De ønskede dog indføjet i protokollen, at de ville have stemt ja, hvis »traktatlige« var blevet indføjet i erklæringen.¹⁹⁴

På et fremrykket tidspunkt (mødet varede fra kl. 11.30 til kl. 20) foreslog J. N. H. Skrumsager, at man vedtog en officiel tillidserklæring til de to parlamentariske repræsentanter. Skrumsager udformede sammen med H. P. Hanssen og Julius Nielsen en sålydende erklæring: »Idet vi udtaler vor fulde tilslutning til vore repræsentanter rigsdagsmand H. P. Hanssens og landdagsmand Julius Nielsens politik, bringer vi dem en varm tak for deres trofaste arbejde iblandt os og håber, at de fremdeles i en lang årrække må få lykke og held til at fortsætte arbejdet for vor folkesag. Vi tilsikrer dem endvidere al den støtte, som vi er i stand til at yde dem i vor nationale kamp.« Ernst Christiansen ønskede ordet »politik« strøget af erklæringen, men H. P. Hanssen nægtede at godkende den, hvis dette skete, og man fastholdt derfor den oprindelige udformning. Ernst Christiansen stemte som den eneste nej til dette tillidsvotum.¹⁹⁵

Ved at godkende H. P. Hanssens og Julius Nielsens »programerklæring« var Vælgerforeningens ledelse altså med til at fastsætte, hvilken

politik de parlamentariske repræsentanter skulle føre over for de tyske magthavere. Vælgerforeningen havde imidlertid kun den rolle at indfri rigs- og landdagsmændenes krav, idet den ikke stod i en fri valgsituation. Den var stillet over for et ultimatum, som den ikke havde mulighed for at afvise. »Oppositionen« var uforberedt og kunne ikke opstille alternativer til de to parlamentarikere.

I efteråret 1906 havde Flensborg Avis indledt en kampagne for at få Peter Grau til at acceptere landdagsmandatet, når H. P. Hanssens mandat i 1908 udløb. Hanssen havde nemlig, da han valgtes til rigsdagsmand, sagt, at han kun ville beholde begge poster indtil 1908, men Grau nægtede imidlertid kategorisk at lade sig opstille.¹⁹⁶ Stillet overfor Hanssens trussel om at nedlægge mandatet i 1907 erklærede Grau: »Nuvel, hvis der ikke er andet for, så lad »oppositionen« tage affære, og så finder vi vel repræsentanter. Det bliver ikke mig. Jeg kender min meget nærliggende begrænsning og skal ikke mere end tilbørligt blamere partiet, men der findes vel andre, *hvis galt skal være.*«¹⁹⁷

Da Peter Grau også i 1907 var den eneste tænkelige afløser for H. P. Hanssen, var der således ingen mulighed for Vælgerforeningens ledelse for at anbefale en anden politik end den, Hanssen ville føre. Afstemningerne den 8. oktober var reelt et personspørgsmål og ikke et spørgsmål om fastlæggelsen af den politiske kurs. H. P. Hanssen havde derfor sandsynligvis også fået sit tillidsvotum, selv om han ikke havde fremsat sin lange redegørelse – eller sit forsvar – der iøvrigt var taktisk meget klogt udformet.

Man kan af samme årsag heller ikke betragte resultaterne af de tre afstemninger på mødet den 8. oktober som gyldige indikatorer for de to retningers styrke i det nye tilsynsråd. Nogle af de medlemmer, der havde tilsluttet sig rigsdagsmanden ved afstemningerne, begrundede dette i deres korrespondance med redaktør Christiansen. Peter Grau havde følt sig forpligtet til at stemme ja til tillidserklæringen, fordi han selv havde talt om, at man burde tilstræbe fordragelighed.¹⁹⁸ Direktør L. Christensen skrev, at han ikke havde villet medvirke til at kaste befolkningen ud i nye valg til både Land- og Rigsdagen, hvor der sandsynligvis ville blive opstillet danske kandidater mod hinanden. Før en sådan situation opstod, måtte oppositionen nødvendigvis være mere samarbejdet.¹⁹⁹ Endelig motiverede dr. Petersen, Gram, sin godkendelse af resolutionen mod Svensson med, at han ikke ville

være medansvarlig for den forvirring og skade for sagen, en effektivering af rigsdagsmandens trussel om mandatnedlæggelse ville medføre.²⁰⁰ Det ses af disse eksempler, at baggrunden for den tilslutning, H. P. Hanssen fik ved dette møde, i en række tilfælde ikke var en anerkendelse af hans synspunkter, men snarere en politisk vurdering af, hvad der ville ske, såfremt de ikke blev anerkendt.

Tinglevmødet den 7. november 1907

Julius Nielsen og H. P. Hanssen var tilsyneladende godt tilfreds med udfaldet af tilsynsrådets første møde. Nielsen udtrykte sin mening således: »Det var jo en ordentlig vandgang for protestpartiet, særlig for førerne Grau, Jessen, Christiansen, Svendsen (må være Svensson). Nu ser vi, om de ryster vandet af sig og begynder forfra.«²⁰¹ H. P. Hanssen skriver, at han og Julius Nielsen havde ventet, at angrebene mod dem ville blive indstillet, efter at Vælgerforeningen havde godkendt deres politik. Men det blev ikke tilfældet, fordi »oppositionen« organiserede sig inden det næste bestyrelses- og tilsynsrådsmøde. Dette blev derfor meget bevæget.²⁰²

I de ovenfor omtalte breve fra P. Grau og L. Christensen til Ernst Christiansen havde de begge anket over, at der ikke var tilstrækkeligt samarbejde mellem H. P. Hanssens politiske modstandere. Grau skrev f. eks.: »Efterhånden må vi se at lære vore fæller og vore ufæller at kende, det var jo knap nok i går, og spredt og planløst var alt fra vor side.« L. Christensen udtrykte omtrent samme synspunkt, og han foreslog, at de skulle lave en sammenkomst for at overveje situationen, hvis der igen blev indvarslet til et møde, hvor lignende vigtige ting stod på dagsordenen. Og dette skete.

Der var på mødet i Vælgerforeningen den 8. oktober blevet nedsat et udvalg til at udarbejde et forslag til en forretningsorden for bestyrelsen og tilsynsrådet. Dette udvalg fremlagde et udkast, der skulle behandles på et møde i den samlede bestyrelse den 9. november 1907. I udkastet indgik, som H. P. Hanssen havde bebudet, en paragraf om Vælgerforeningens rolle i eventuelle stridigheder mellem pressen og de parlamentariske repræsentanter.

Foranlediget heraf udsendte direktør L. Christensen og redaktør Christiansen den 2. november en indbydelse til et møde i Tinglev den 7. november. Indbydelsen tilstilledes 16 af tilsynsrådets med-

lemmer. Det hed heri: »Med erfaringen fra det sidste bestyrelses- og tilsynsrådsmøde i Vælgerforeningen for øje, mener vi, at der er en fare for nogen ensidighed og for en forhastet gennemførelse af uheldige beslutninger. Vi mener derfor at imødekomme et ønske hos flere ved at foreslå, at der før tilsynsrådsmøder, hvor særlig vigtige ting står på dagsordenen, gives lejlighed til en drøftelse i en snævrere kreds. – – – Der vil også her kunne tages beslutning om, hvorvidt slige sammenkomster skal afholdes i fremtiden. – – – De bedes betragte denne indbydelse som fortrolig.«²⁰³

Følgende 9 deltog i mødet: P. Jessen, Sønderborg, P. Tønder, Birkelev, Fred. Høyberg, Visby, Lorens Poulsen, Flensborg, H. Tychsen, Frøslev, L. Christensen, Haderslev, P. Fuglsang, Magstrup, A. Svensson og Ernst Christiansen. Laust Ankersen, Gabøl, P. Lautrup, Vellerup, Hans Hansen, Nejs, og P. Kaad, Vollerup, udeblev uden motivering, mens Martin Simonsen, Flovt, dr. Petersen og P. Grau sendte afbud.²⁰⁴ Denne kreds af indbudte giver et indtryk af, hvem Christiansen og L. Christensen anså for sikre eller potentielle protesttilhængere i tilsynsrådet. De 9, der mødte, samt P. Grau, P. Lautrup, dr. Petersen og Laust Ankersen stillede sig gennem hele den her behandlede periode på oppositionens side. Martin Simonsen blev en af H. P. Hanssens støtter. Hans Hansens og P. Kaads stilling har været vanskelig at fastslå med bestemthed, men begge sympatiserede mest med forhandlingsfløjen.²⁰⁵

På Tinglevmødet drøftedes, hvorledes man skulle tilrettelægge modstanden mod udvalgets udkast til forretningsorden. Man enedes om, at direktør Christensen den 9. november skulle foreslå, at forslaget behandlede videre i et nyt udvalg. Hvis Christensens forslag blev forkastet, ville man afvise bl. a. udkastets paragraffer om de parlamentariske repræsentanter og om pressen.²⁰⁶

Som nævnt anså H. P. Hanssen Tinglevmødet for den vigtigste grund til, at mødet den 9. november blev så ophidset som tilfældet var. Og Hanssen kritiserede i de følgende år ofte oppositionen, fordi den afholdt særmøder. Han mente, at den slags »partipolitik« var farlig for danskhedens nationale kamp.²⁰⁷ Det er også muligt, at nogle af Tinglevmødets deltagere har været i tvivl om, hvorvidt det nu var rigtigt at afholde slige særmøder. I hvert fald forsvarede redaktør Christiansen mødets afholdelse som fuldt parlamentarisk korrekt. Han sagde, at det var almindelig parlamentarisk praksis, at der hold-

tes gruppemøder før behandlingen af vigtige sager. I dette tilfælde var det så meget mere nødvendigt, som forhandlingerne i tilsynsrådet ikke blev ledet på parlamentarisk vis, fordi formanden ikke holdt sig neutral, men tydeligt tog parti i diskussionerne.²⁰⁸

H. P. Hanssens kritik må dog siges at være ret enøjet, da han selv fulgte en lignende praksis (trods sin benægtelse heraf den 9. november) og havde gjort dette også før Tinglevmødets afholdelse. H. P. Hanssen holdt dog ikke særmøder med alle tilsynsrådets forhandlingstilhængere, men han mødtes ofte med J. N. H. Skrumsager, Julius Nielsen og Nis Nissen før møder i Vælgerforeningen, hvor vigtige ting skulle behandles.²⁰⁹ Man kan sige, at der består en formel forskel mellem oppositionens »gruppemøder« og Hanssens »præsidiemøder«, men denne forskel synes ikke at berettige H. P. Hanssen til at angribe oppositionen på dette punkt.

Tinglevmødet blev indledningen til et fastere samarbejde inden for oppositionen. Der holdtes de følgende år flere lignende møder, og man kan derfor med nogen ret sige, at der fra efteråret 1907 faktisk bestod to »partier« indenfor Vælgerforeningens ledelse.²¹⁰ Heraf optrådte dog kun det ene, nemlig oppositionen som en sluttet enhed, mens det andet snarere bestod af få ledende personer, der havde en nogenlunde fast tilhængerskare.

Vælgerforeningens forretningsorden

Bestyrelsens og tilsynsrådets møder den 9. og den 19. november 1907

Det udvalg, der den 8. oktober var blevet nedsat til at udarbejde et forslag til forretningsorden for Vælgerforeningens bestyrelse og tilsynsråd, bestod af foreningens bestyrelse (J. N. H. Skrumsager og Nis Nissen), de parlamentariske repræsentanter samt fem valgte medlemmer, nemlig P. Grau, P. Fuglsang, dr. Petersen, P. Skau og Martin Simonsen.²¹¹ I deres forslag kom især tre paragraffer til at volde vanskeligheder.²¹² Det var § 2, som fastsatte bestyrelsens og tilsynsrådets virksomhedsområde i almindelighed. Punkterne 5 og 6 i denne paragraf bestemte, at bestyrelsen og tilsynsrådet skulle »kontrollere repræsentanternes virksomhed og virke hen til, at pressen arbejder i overensstemmelse med de parlamentariske repræsentanter og de store nationale foreninger.« Disse punkter blev nærmere specificeret i forslaget § 8 og 9, der lød:

§ 8. Repræsentanterne. Bestyrelsen og tilsynsrådet modtager klager over rigsdags- og landdagsmændenes virksomhed, prøver disse klager og udtaler, hvis de finder dem berettigede, en misbilligelse af det påtalte forhold.

Opfordrer et flertal inden for Vælgerforeningens samlede bestyrelse en repræsentant til at nedlægge sit mandat, har han ufortøvet at følge denne opfordring.

§ 9. Pressen. Når repræsentanterne eller de store nationale foreningers bestyrelser er udsatte for angreb i pressen, der efter deres mening er ubeføjede og kan skade deres virksomhed, kan de klage til bestyrelsen og tilsynsrådet, som prøver klagerne, og hvis de findes berettigede, udtaler en misbilligelse af det påtalte forhold.

Selvom forhandlingerne om de forskellige paragraffer skete fortløbende, blev de tre her nævnte diskuteret i sammenhæng. Mødet på »Folkehjem« den 9. november blev meget langt og meget ophidset. Der blev holdt 127 taler. Alle bestyrelses- og tilsynsrådsmedlemmer var mødt undtagen gdr. F. C. Hansen, Løjteroft.²¹³

Som det var planlagt i Tinglev, foreslog L. Christensen straks ved mødets begyndelse, at man henviste forslaget til behandling i et nyt udvalg. Dette skulle kun bestå af 4 medlemmer, og det måtte ikke omfatte selvskrevne udvalgsmedlemmer.²¹⁴ Christensen begrundede sit forslag med, at udkastet var en arbejdsplan snarere end en forretningsorden. Det rummede f. eks. ingen bestemmelser om tilsynsrådets egne møder, d. v. s. møder, hvori bestyrelsen ikke deltog.

H. P. Hanssen frarådede en fornyet udvalgsbehandling, fordi han selv og Julius Nielsen 10 dage senere skulle rejse til Berlin. Han foreslog, at man i stedet enten kunne lave en særskilt forretningsorden for tilsynsrådet eller indsætte tilføjelser i det foreliggende forslag. Også P. Grau frarådede, at udvalgets arbejde helt blev kasseret. Efter en kortere drøftelse sattes L. Christensens forslag til afstemning. Det faldt med 18 stemmer mod 7.²¹⁵

Da man nåede til behandlingen af § 2, punkt 5 om Vælgerforeningens kontrol med de parlamentariske repræsentanters virksomhed, bad L. Poulsen, Flensborg, H. P. Hanssen om at forklare, hvad paragraffen egentlig betød. H. P. Hanssen udlagde den som en bemyndigelse til Vælgerforeningen. Vælgerforeningen måtte kunne kræve af

en repræsentant, at han nedlagde sit mandat, og Hanssen henviste til Hans Lassens tilfælde og til Junggreens nedlæggelse af sin kandidatur før omvalget i 1881.²¹⁶

L. Poulsen indvendte herimod, at en sådan paragraf burde være overflødig. Man måtte kunne forvente af de parlamentariske repræsentanter, at de trak sig tilbage, hvis de fik et flertal imod sig i Vælgerforeningen. Ernst Christiansen tilføjede, at hvis en repræsentant ikke af sig selv ville nedlægge sit mandat, når flertallet var imod ham, så ville han heller ikke rette sig efter bestemmelsen i forretningsordenen. Christiansen mente desuden, at paragraffen kun var indsat »for at få den følgende uheldige paragraf til at glide lettere ned.«

Dette benægtede både H. P. Hanssen og Julius Nielsen. De henviste til det sidste års begivenheder og påpegede nødvendigheden af, at de fik en vis beskyttelse mod angreb fra pressens side. De kunne ikke fortsætte det parlamentariske arbejde under de nuværende forhold. Julius Nielsen, der iøvrigt i udvalget havde foreslået en endnu skarpere udformet »presseparagraf«,²¹⁷ mente, at repræsentanterne måtte kunne kræve en vis disciplin, når de selv var villige til at underordne sig. »Vi må have orden i tingene«, sagde han. Denne udtalelse medførte en længere debat om pressens holdning overfor rigs- og landdagsmændene. Herunder fremsatte L. Christensen bebrejdelser mod Skrumsager for at lede møderne partisk. Skrumsager krævede og fik gennemført en afstemning om et tillidsvotum til sig selv. Det blev vedtaget med alle stemmer mod 7.

P. Skau forsøgte i middagspausen at overtale H. P. Hanssen til at trække §§ 8 og 9 tilbage, men dette nægtede Hanssen. Under de videre forhandlinger erklærede H. P. Hanssen, at han og Julius Nielsen ville trække sig tilbage, hvis de ikke fik et værn mod angreb fra pressen i fremtiden. Oppositionen måtte så tage ledelsen, og hvis den ikke kunne stille afløsere, måtte den drage konsekvenserne heraf og støtte Hanssen. Ernst Christiansen og flere andre beklagede meget, at rigsdagsmanden påny fremsatte truslen om mandatnedlæggelse, når han ved det sidste møde havde fået et tillidsvotum.

Da § 2, punkt 5 blev stillet til afstemning, stemte 17 ja, heriblandt bestyrelsen, de to parlamentarikere og, hvad der var mere bemærkelsesværdigt, dr. Petersen, Gram, Martin Simonsen, Flovt, og J. Zachariassen, Dybbøl.²¹⁸ 10 stemte nej.

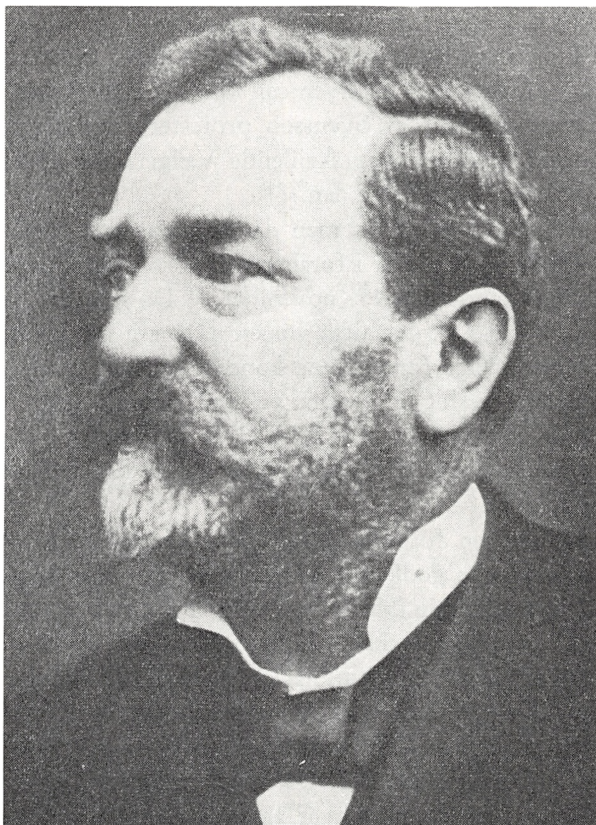
Debatten om presseparagraffen blev lang og særdeles heftig. Ernst

Christiansen indledte med en udførlig redegørelse for sin egen stilling til den. Han anså paragraffen for helt overflødig, fordi repræsentanterne til enhver tid kunne indanke en sag for Vælgerforeningen, hvis de følte deres stilling alvorlig truet på grund af angreb i pressen. Det beviste »Finnemann-sagen«. En paragraf i forretningsordenen om pressens holdning ville stå som en trussel mod ytringsfriheden, og den kunne hindre, at alle ildesete anskuelser kom frem. Den ville medføre en censur af den danske presse, som Vælgerforeningen ikke havde nogen ret til at udøve. Der var tilstrækkelige bånd på ytringsfriheden for den danske presse i Nordslesvig i forvejen. Det ville også skade samarbejdet mellem Vælgerforeningen og pressen, hvis slige bestemmelser blev vedtaget. Christiansen erklærede sig villig til at respektere alle vigtige afgørelser, der blev truffet i Vælgerforeningen og i de andre nationale foreninger, men han ville kun gøre det af egen fri vilje. Han ville på det bestemteste modsætte sig enhver form for censur. P. Jessen og A. Svensson bifaldt blandt andre Christiansens tale.

H. P. Hanssen forsikrede, at man ikke havde til hensigt at binde pressen, for det havde Vælgerforeningen ikke ret til. Han ville blot sikre sig mod ubeføjede presseangreb på de parlamentariske repræsentanter og anså det for rigtigere, at man behandlede eventuelle klager over sådanne angreb indenfor Vælgerforeningen, frem for at man ophidsede befolkningen ved skarpe indlæg i bladene. Redaktørerne Anders Lebeck, Hejmdal, og Nicolai Svendsen, Dannevirke, tilsluttede sig helt rigsdagsmandens synspunkter.

Under debatten havde P. Grau foreslået, at man ændrede formuleringen af § 2, således at det i stedet for »Vælgerforeningen skal drage omsorg for, at pressen arbejder i overensstemmelse med repræsentanterne og de nationale foreninger« kom til at hedde: »Vælgerforeningen skal virke frem til o. s. v.« Dette ville H. P. Hanssen gerne acceptere, og ændringen blev vedtaget, men Ernst Christiansen fastholdt sin protest mod paragraffens tilstedeværelse i nogen form overhovedet. På trods af dette blev paragraffen sat til afstemning, og den vedtoges med 16 stemmer mod 12.²¹⁹

Ernst Christiansen meddelte derefter, at han trods vedtagelsen ville fastholde sin protest mod paragraffen. Han ville ikke respektere den, og han anså det for berettiget nødværge at offentliggøre den i Flensborg Avis med en meddelelse om, at han ikke anerkendte Vælger-

*Grosserer Julius Nielsen, Damager (1848–1920), støttede helhjertet H. P. Hanssens politiske linje. Medlem af Vælgerforeningens ledelse 1899–1920, landdagsmand 1902–08 og formand for »Jernfondet« fra dets oprettelse i 1902.
(Historiske samlinger for Sønderjylland)*

foreningens myndighed på dette område. Svensson bifaldt dette, men H. P. Hanssen talte meget skarpt imod. Hvis Christiansen offentliggjorde paragraffen, så H. P. Hanssen sig nødsaget til at indkalde til en ekstraordinær generalforsamling, hvor han ville kræve, at pressens repræsentanter blev forment adgang til fremtidige bestyrelses- og tilsynsrådsmøder. Dette ville være nødvendigt for at indskærpe tavshedsforpligtelsen i de hemmelige forhandlinger. Han foreslog, at Christiansen i stedet kunne kræve vedføjet i forhandlingsprotokollen, at han nægtede at respektere paragraffen, og dersom denne blev an-

vendt i praksis, kunne Christiansen offentliggøre vedføjelsen. H. P. Hanssen fik ret stor tilslutning til denne udtalelse. Ved diskussionens slutning fik Christiansen og Svensson ført til protokols: »redaktørerne E. Christiansen og A. Svensson protesterer på det bestemteste mod denne paragraf som overskridende Vælgerforeningens myndighed, og de vil ikke respektere den.«²²⁰

Mødet blev derefter hævet, men da man kun havde nået at vedtage de to første paragraffer i forslaget til forretningsorden, blev der indkaldt til nyt møde den 19. november.²²¹ Da man på dette nåede til behandlingen af § 8, der altså var en nærmere specificering af bestemmelsen om Vælgerforeningens kontrol med de parlamentariske repræsentanter, foreslog P. Jessen, at man slettede denne paragraf, fordi den var overflødig, men J. N. H. Skrumsager mente, at både § 8 og § 9 var absolut nødvendige under de særlige forhold, der rådede i Nordslesvig.

Ernst Christiansen foreslog derefter, at man slettede §§ 8 og 9; i så tilfælde ville han godkende § 2 i sin helhed. Han sagde også, at grunden til, at han endnu ikke havde offentliggjort presseparagraffen, ikke var, at han frygtede H. P. Hanssens trussel om at indkalde til en ekstraordinær generalforsamling, og hvad deraf kunne følge, men derimod, at han kun meget nødig ville medvirke til at fremkalde nye indre brydninger. Christiansen anså det derfor også for yderst beklageligt, at muligheden for, at repræsentanterne ville nedlægge deres mandater, blev fremsat hver gang, der skulle vedtages et eller andet i Vælgerforeningen. Dette tvang tilsynsrådet til at sige ja og amen til ting, som det måske ikke altid billigede. Christiansen forventede, at repræsentanterne også mente, at det frivillige samarbejde var det bedste i længden, og under den forudsætning havde han fremsat sit kompromisforslag.

P. Grau og Fred. Høyberg understregede, at hvis man havde tillid til hinanden, burde man kunne slette §§ 8 og 9. Julius Nielsen derimod kunne ikke forstå, hvorfor man var modstandere af disse paragraffer, for det var jo ikke meningen med dem at kneble pressen og øve censur, men kun at værne de parlamentariske repræsentanter. Efter flere taler, og efter at H. P. Hanssen og Julius Nielsen havde haft en privat samtale, foreslog Hanssen, at han og Nielsen skulle omredigere §§ 8 og 9. Dette regnede Christiansen dog ikke for tilstrækkeligt. Han henstillede påny, at paragrafferne helt blev slettet.

H. P. Hanssen lavede imidlertid et udkast til en ny formulering, og da både Ernst Christiansen og Julius Nielsen godkendte dette, blev det enstemmigt vedtaget. De to bestemmelser blev samlet i én paragraf (§ 8), som kom til at hedde: »Opstår der uoverensstemmelser mellem pressen og repræsentanterne, søges de udjævnede ved henvendelse til Vælgerforeningens bestyrelse og tilsynsråd.« De øvrige paragraffer i udvalgets forslag blev vedtaget med nogle ændringer, men uden større problemer.

Der ser ud, som om H. P. Hanssen havde lagt en bestemt taktik over for det nye tilsynsråd. Først sørgede han for at få dets godkendelse af den politik, der siden hans opstilling som rigsdagskandidat havde givet anledning til så stor diskussion. Han fik endda dets bekræftelse på, at han havde frie hænder til at bestemme, hvilken taktik han ville gå frem efter for at nå målene for sin politik. Derefter søgte han at skaffe sig »arbejdsro« ved at få presseparagraffen indføjet i forretningsordenen. Fremgangsmåden, han brugte, var den samme: han truede med at nedlægge rigsdagsmandatet, hvis ikke forslaget blev gennemført.

Det synes rigtigt, hvad dr. Petersen den 5. november skrev til redaktør Christiansen: »Formen for de 2 paragraffer er jo bestikkende. Tilsyneladende stilles repræsentanterne og pressen under samme vilkår.«²²² Det var jo netop under henvisning til, at de selv var villige til at »underordne« sig, at Nielsen og Hanssen krævede, at pressen gjorde ligeså.

Bestemmelsen om, at Vælgerforeningen skulle kontrollere repræsentanternes virksomhed, gav dog ikke bestyrelsen og tilsynsrådet noget mandat til at bestemme udformningen af repræsentanternes politik eller til at kræve konstruktive ændringer i denne politik. Paragraffen havde kun den negative betydning, at repræsentanterne kunne afsættes, hvis de fik flertallet imod sig, altså en lovfæstelse af det regulære parlamentariske princip. Derimod ville Vælgerforeningen, hvis udvalgets forslag var blevet vedtaget, have fået myndighed til at gribe ind overfor presseangreb i lighed med dem, der fremkom, efter at bestyrelsen og tilsynsrådet havde godkendt rigsdagsmandens afstemning den 22. december 1906. Den udformning, som § 8 endeligt fik, stadfæstede nærmest Vælgerforeningens hævdundne funktion som nordslesvigernes »højesteret«.

*Kandidatopstillingen til landdagsvalget i 1908*²²³

I sommeren 1908 skulle der være valg til Den præjssiske Landdag. H. P. Hanssen havde, da han i 1906 blev opstillet som rigsdagsmand, erklæret, at han kun ville beholde posten som landdagsmand indtil valgperiodens udløb i 1908. Han fastholdt denne beslutning, og da Julius Nielsen heller ikke ønskede at modtage genvalg, skulle der nu opstilles nye kandidater i både 1. og 2. valgkreds.²²⁴

Der afholdtes opstillingsmøder i Vælgerforeningen den 23. og den 24. marts 1908. Den 23. deltog bestyrelsen og tilsynsrådet, den 24. tillige tilsynsrådets stedfortrædere.²²⁵

Skønt Peter Grau, som nævnt, i 1906 havde nægtet, at han ville lade sig opstille som H. P. Hanssens efterfølger i Landdagen, blev hans kandidatur straks foreslået på mødet den 23. marts. J. N. H. Skrumsager fremlagde forslaget, og flere sluttede sig til det, deriblandt H. P. Hanssen, der mente, at det var på tide, at oppositionen påtog sig en del af det parlamentariske ansvar. Dette synspunkt havde han ofte givet udtryk for, bl. a. overfor Grau selv.²²⁶

Det var dog ikke alene H. P. Hanssen og hans meningsfæller, der ønskede, at Grau skulle lade sig opstille, også flere protesttilhængere anbefalede ved mødet Graus kandidatur.²²⁷ Imidlertid var det allerede før mødet klart i det mindste for Nis Nissen og H. P. Hanssen, at Peter Grau ville fastholde sin vægring mod at lade sig opstille, for den 16. marts skrev Nis Nissen til Hanssen: »Jeg talte med Peter Graus svigermoder og svigerinde i forgårs. De sagde, at P. Grau havde erklæret på det udtrykkeligste overfor dem, at han ville *ikke* være landdagsmand.«²²⁸ Grau gentog dette i Vælgerforeningen. Han hverken ville eller kunne være landdagsmand.²²⁹

Man gik derefter over til en principiel debat om, hvorvidt der burde sendes to eller tre repræsentanter til Berlin. Der var udbredt enighed om, at det var mest formålstjenligt at have tre mand i parlamenterne, og ved afstemningen herom vedtoges dette med alle stemmer mod Peter Graus.²³⁰

I tilslutning hertil rettedes der fra blandt andre Skrumsager, P. Grau og direktør L. Christensen opfordringer til Julius Nielsen om at fortsætte i Landdagen. Men Nielsen bad sig fritaget.

Tilsyneladende sluttede mødet den 23. herefter. Dagen efter genoptoges diskussionen om, hvor mange repræsentanter man skulle have,

og der blev da fremsat forslag om, at H. P. Hanssen skulle beholde dobbeltmandatet. Det var han af principielle grunde stærkt imod, og det vedtoges så igen, at der skulle opstilles tre kandidater.

Ved dette møde var Julius Nielsen ikke tilstede. Han var rejst hjem, men havde efterladt følgende brev som motivering for sin afrejse: »Kære Skrumsager! Hvor svært det end falder mig at stå imod for den store tillid, der vises mig, så må jeg dog fastholde min beslutning om ikke at tage mod genvalg som landdagsmand. Jeg beder undskyldte, at jeg ikke giver møde i dag, men jeg tror, at vi lettest kommer over sagen, når jeg ikke er tilstede.«²³¹

Julius Niensens kandidatur bragtes alligevel på bane igen, for F. C. Hansen, Løjertoft, mente, at man kunne presse Grau til at stille op, hvis Julius Nielsen ikke ville genopstille. Hansen havde på et tidligere tidspunkt talt med Julius Nielsen om Graus kandidatur, og Nielsen havde da sagt, at han nok mente, at han kunne samarbejde med Grau i Berlin. Nielsen havde i 1902, da han første gang blev opstillet som landdagskandidat, sagt: »Ja, når jeg skal, så skal jeg«, og det var derfor også muligt, at man kunne overtale ham igen. Heri var H. P. Hanssen dog ikke enig; han mente, at Julius Niensens beslutning var truffet for lang tid siden og var uigenkaldelig.²³²

På et forslag fra gdr. Kr. Iversen, Avnbøl, vedtog man så istedet at opstille Peter Grau imod dennes ønske. Grau nægtede dog stadig at bøje sig for Vælgerforeningens beslutning, men pegede på gdr. Nis Chr. Nissen, Viby, som han mente, utvivlsomt kunne blive valgt, hvis Vælgerforeningen opstillede ham. H. P. Hanssen skriver i »Et Tilbageblik«, at dette forslag fremkom »til almindelig overraskelse.«²³³ Helt »almindelig« kan overraskelsen imidlertid ikke have været, for det fremgår af et brev, som Nis Nissen, Nordborg, skrev til H. P. Hanssen, at Nis Chr. Niensens kandidatur *var* blevet debatteret før opstillingsmøderne. Nissen skrev den 16. marts bl. a.: »Skrumsager skrev i forgårs, at han havde fuld tillid til N. Nissen, Viby, og det tror jeg, alle har.«²³⁴

F. C. Hansen, Løjertoft, ytrede på mødet nogen betænkelighed ved at vælge Nis Chr. Nissen, fordi han var ung og ret ukendt (han var knap 30 år), men hvis P. Grau ville gøre noget af agitationsarbejdet før valget, mente Hansen nok, det skulle gå. Efter først at have afslået kandidaturen, indvilligede Nis Chr. Nissen i at stille op, og han valgtes derefter enstemmigt til landdagskandidat i 2. kreds.²³⁵

Som kandidater i 1. kreds foresloges følgende fire: S. Bennetzen, Skjoldager, H. D. Kloppenborg-Skrumsager, Københoved, tandlæge Jonathan Smith, Haderslev og redaktør Nicolai Svendsen, Haderslev. J. Smith nægtede af økonomiske grunde at lade sig opstille. Dette kunne P. Grau, som havde foreslået Smiths kandidatur, fuldt ud tilslutte sig. Han sagde, at det også var af denne grund, han selv havde nægtet at stille op.

Svendsen nægtede ligeledes, og han blev støttet af P. Skau og Chr. Finnemann, der ikke mente, at han kunne undværes ved Modersmålet.²³⁶

Under forhandlingerne, hvor stemningen efterhånden blev samlet om Kloppenborg-Skrumsagers kandidatur, indvendte P. Fuglsang, Magstrup, at valgmandene sikkert ikke ville bøje sig for en afgørelse om at opstille Kloppenborg-Skrumsager. Der var derimod sikkert større mulighed for, at valgmandene ville acceptere det, hvis tandlæge Smith blev opstillet. Herpå fulgte en principdebat om valgmandenes forpligtelse til at følge Vælgerforeningens afgørelser. Formelt var det jo valgmandenes opgave at vælge kandidaterne, men det var almindelig praksis, at de fulgte Vælgerforeningens anbefalinger. H. P. Hanssen skar dog igennem diskussionen ved at understrege, at det var absolut nødvendigt, at Vælgerforeningens afgørelser blev respekteret. Denne diskussion er interessant, fordi den viser, at Vælgerforeningen ved kandidatopstillingerne faktisk udøvede en funktion, den ikke havde formel ret til at udøve. $\frac{4}{5}$ af Nordslesvigs befolkning var ikke medlemmer af Vælgerforeningen og alligevel forventedes det – og opnåedes – at valgmandene, der dog var valgt af alle stemmeberettigede, skulle følge dens anvisninger.²³⁷

H. D. Kloppenborg-Skrumsager blev dog tilsidst opstillet som kandidat i 1. valgkreds. Han fik 32 stemmer, Nicolai Svendsen 8 og Jonathan Smith 6. 2 stemmesedler var blanke.²³⁸ M. Refslund Poulsen skriver i sine erindringer, at Peter Grau ikke blev opstillet som kandidat i 2. valgkreds, fordi hans kandidatur stødte på modstand hos de alsiske valgmande. De foretrak Nis Chr. Nissen.²³⁹ Dette var, som disse forhandlinger viser, og som K. Edv. Larsen også bemærker, kun rigtigt med den tilføjelse, at Graus egen afvisende holdning var den vigtigste årsag til, at han ikke blev opstillet.²⁴⁰ Det er ikke ganske klart, hvad der var den egentlige grund til, at Grau så kategorisk nægtede at blive parlamentarisk repræsentant. (Grau fastholdt dette

standpunkt også i 1910, da H. P. Hanssen nedlagde sit rigsdagsmandat).

På møderne i 1908 begrundede han sit standpunkt med, at han ikke turde påtage sig at sige ja, at han ikke ville af økonomiske grunde, og at han ikke mente, at han kunne bestride posten. Under »afstemningskrisen« i december 1906 havde Grau på H. P. Hanssens forespørgsel svaret: »Jeg ville hverken være din afløser i Landdag eller Rigsdag. Jeg er måske hovmodig nok, men så megen selvkritik har jeg, at jeg indser, at jeg ikke duer til at komme til Berlin.«²⁴¹ Det er muligt, P. Grau har ment, at han ikke havde evner til et parlamentarisk arbejde, men hvis dette er rigtigt, var denne hans overbevisning af temmelig ny dato. Den stemmer ikke med hans hentydninger til H. P. Hanssen om, at denne skulle have modarbejdet Graus kandidatur i 2. kreds ved rigsdagsvalget i 1903, hvilket Grau havde anført som én af grundene til det modsætningsforhold, der var opstået mellem dem.²⁴² Ganske vist var der ikke store chancer for, at de dansk-sindede nordslesvigere fik valgt en rigsdagsmand i 2. kreds i 1903, men Grau modtog dog kun meget modvilligt kandidaturen i denne kreds ved valget i januar 1907.²⁴³

En af Peter Graus venner, højesteretssagfører O. Th. Krarup, København, anerkendte ikke de økonomiske betæneligheder, som Grau havde motiveret sit afslag med. Krarup mente derimod, at Grau havde vundet en moralsk sejr ved at afslå kandidaturen. »Dette kan vise alle ærgerrighederne, at man kan gøre umådelig gavn også uden hædersposter.« Krarup mente desuden, at Grau netop styrkede sin politiske indflydelse ved at sige nej til landdagsmandatet.²⁴⁴ Det har ikke kunnet underbygges, om der har ligget slige politisk-taktiske overvejelser bag Graus afslag. Det er givet, at oppositionen stod meget stærkt overfor H. P. Hanssen, sålænge den ikke var repræsenteret i parlamenterne, men som før nævnt, nærede en del af oppositionen tilsyneladende ønske om at blive repræsenteret dér.

Det faktum, at der til landdagsvalget i 1908 blev opstillet to kandidater, der begge sympatiserede med rigsdagsmanden, underbygger de tidligere fremsatte påstande om, at oppositionen ikke havde egnede kandidatemner til Land- og Rigsdagen, når Peter Grau ikke ville stille op. Den eneste anden mulighed skulle vel være Ernst Christiansen, men i det mindste i 1910 foretrak han – og det blev bifaldet af flere protestfolk – at blive ved Flensborg Avis.

Når kandidatopstillingen er beskrevet så udførligt ovenfor, skyldes det, at den illustrerer en af Vælgerforeningens vigtigste funktioner, nemlig at udpege kandidaterne til de tyske parlamenter.

KRISEN OMKRING H. P. HANSSENS MANDATNEDLÆGGELSE 1910

Forhandlinger om en ny rigsdagskandidat før H. P. Hanssens officielle mandatnedlæggelse

I efteråret 1910 opstod en af de alvorligste politiske kriser under hele fremmedherredømmet blandt de dansksindede nordslesvigere. Årsagen til den var, at H. P. Hanssen gjorde alvor af sin ofte fremsatte trussel om at nedlægge sit rigsdagsmandat. Ved et bestyrelses- og tilsynsrådsmøde i Vælgerforeningen den 22. oktober erklærede Hanssen, at han ikke ønskede at modtage genvalg ved det næste rigsdagsvalg, der ville finde sted senest i 1912.¹

H. P. Hanssen havde gennem længere tid overvejet at trække sig tilbage fra det parlamentariske arbejde i Berlin. I marts 1910 skrev han til sin kone: »Jeg ser af bladene, at P. Grau og hans meningsfæller atter er på krigsstien vesterude, men rimeligvis vil jeg snart gøre plads for dem. Min beslutning om at trække mig tilbage næste år fæstnes mere og mere. Jeg er mæt af Berlin og træt af en virksomhed, som møder megen modstand og foreløbig ikke stiller konkrete politiske opgaver. Det vil koste mig megen selvovervindelse atter at påtage mig en valgagitation under de givne forhold. Jeg har imidlertid sat mig for ikke at tale mere end højst nødvendigt om sagen, før beslutningen står fast.«²

Det, H. P. Hanssen her sigtede til, var nogle politiske møder, som Peter Grau den 5. og 6. marts havde afholdt i Roager og Rødding. I sit foredrag i Roager havde Grau omtalt den »nye tyske kurs«. Han mente, at den eneste mildning denne havde medført, var optantkonventionen; og da den snarere havde været betinget af hensynet til Danmark end af hensynet til de dansksindede i Nordslesvig, så Grau ikke nogen grund til, at de sidstnævnte skulle føre en politik, der passede tyskerne.³

Et regeringsskifte i Tyskland i efteråret 1909 havde givet anledning til en fornyet debat om den politiske taktik i Nordslesvig. Den nye regering indtog nemlig en skærpet holdning overfor Danmark og

dermed også overfor Nordslesvig.⁴ Protesttilhængerne anså det af den grund for unyttigt stadig at føre en forsigtig politik.⁵

Den nye »uro« foranledigede H. P. Hanssen til at holde en meget skarp og advarende tale, rettet mod oppositionen, ved årsmødet i Gråsten den 12. juni 1910. Han sagde bl. a.: »Vi er en folkestamme, ikke et parti! – – Men netop fordi vi er en folkestamme og ikke et parti, må vi vænne os fra at betragte vort folkelivs, vort kulturelle arbejdes og vor nationale og politiske kamps mange ytringsformer gennem partibriller, må vi opøve os i at se hinanden med milde øjne, må vi i vort indbyrdes samliv søge at udvirke tålsomhed og fordragelighed. Thi ellers brister sammenholdet, ellers splittes hæren, og kampen vil så ikke længere kunne føres med den alvor og kraft, der er sejrens forudsætning. Vi er en folkestamme, ikke et parti! Jeg tror, at det nødvendigt at sige dette så eftertrykkeligt som muligt på *dette* årsmøde – –.«⁶

Kort efter årsmødet fik de dansksindede nordslesvigere en forsmag på efterårets krise i Vælgerforeningen, for bag den såkaldte Sprogforeningskrise lå nemlig de gamle politiske modsætninger.⁷ Efter en ekstraordinær generalforsamling den 14. juli, hvor krisen afsluttedes med, at bestyrelsen fik et tillidsvotum og blev genvalgt, skrev Dannevirke: »Meningerne kom til at brydes meget skrap, ikke just så meget om Sprogforeningens anliggender, som om den standende stridsform. Dette var beklageligt, og man spurgte sig selv: drejer denne tvist sig virkelig kun om Sprogforeningen, eller har den en endnu mere alvorlig baggrund ved at varsle om fortsatte brydninger og en skæbnesvanger spaltning, der også kan træde frem ved hvilken som helst anden lejlighed? Adskilligt tyder på, at man er i færd med at splittes efter gamle skillelinjer.«⁸ Denne anelse viste sig at holde stik.

Skønt H. P. Hanssen først den 22. oktober offentliggjorde sin beslutning om at træde tilbage som rigsdagsmand, verserede der dog rygter herom længe før, og allerede i september førtes der forhandlinger om, hvem der skulle være hans efterfølger.

Vælgerforeningens formand J. N. H. Skrumsager indbød den 21. august 1910 »et par af de mænd, som jeg har tillid til, og som på enkelte punkter i vor folkekamp ser noget anderledes end jeg« til en fortrolig samtale om en meget vigtig sag. Disse mænd var Peter Grau og Skoleforeningens formand H. Jepsen Christensen, Høgsbro. Samtalen foregik i Skrumsagers hjem i Københoved den 10. september.⁹

Skrumsager meddelte her, at H. P. Hanssen ville nedlægge sit rigsdagsmandat ved det næste valg, fordi han savnede tilslutning til sin politik. For at forebygge en splittelse ønskede Skrumsager allerede nu at drøfte kandidatspørgsmålet. Meddelelsen kom åbenbart ikke som en overraskelse for Peter Grau, for han fortalte, at han om sommeren havde talt om denne mulighed med de to københavnere O. Th. Krarup og rektor H. P. Hansen. Krarup havde da ment, at Kloppenborg-Skrumsager i givet fald måtte være den, der skulle overtage rigsdagsmandatet. »Dette glædede Skrumsager umådeligt (Kloppenborg var hans søn!), men han gjorde, hvad han kunne – med nogle ubetydelige indvendinger – for at skjule sin fryd.« Jepsen Christensen mente imidlertid, at redaktør Christiansen skulle efterfølge H. P. Hanssen. Dette forslag kunne Skrumsager personligt godt acceptere, men han frygtede, at det ville vække for megen modstand, og desuden tvivlede han på, at det ville være rigtigt at fjerne Christiansen fra Flensborg Avis. Peter Grau anså også Christiansen for den bedste kandidat, men han tilsluttede sig Skrumsagers betænkeligheder, for redaktørposten var vigtigere end rigsdagsmandatet, »hvorved der kan udrettes så grumme lidt.« Grau skrev til Christiansen, at der ikke var kommet noget resultat ud af mødet, fordi han ikke ville udtale sig bestemt om Kloppenborg-Skrumsagers kandidatur. Om den mulighed, at han selv lod sig opstille, skrev Grau: »Når du overvejer dig selv eller en anden, da spild ikke tiden og drøftelsen ved at nævne mit navn, thi derom kan der i intet tilfælde være tale.«

Ernst Christiansen svarede den 15. september: »Den bedste løsning ville efter min mening være, hvis vi – uden større tillidserklæringer – kunne få Hanssen til at fortsætte i alt fald en valgperiode til. Skal der vælges en ny rigsdagsmand, er du jo den første, alle tænker på. P. Fuglsang har sagt, at i så fald, *skal* P. Grau. Jeg kender jo ikke dine grunde, men hvis jeg kunne gøre det uden at træde dig for nær, ville jeg sige som Fuglsang.« Christiansen frarådede Kloppenborg-Skrumsagers opstilling og mente, at foruden P. Grau kunne kun Jepsen Christensen komme på tale. »Med hensyn til mig selv overflødiggøres alle andre indvendinger af hensynet til avisen.«¹⁰

Dette forsøg på at løse kandidatspørgsmålet, inden det egentlig var aktuelt, endte altså uden resultat, men tilsyneladende blev forhandlingerne mellem de tre ikke senere genoptaget. Det er ikke ganske klart, hvorfor Skrumsager ville tale med netop Grau og Jepsen

Christensen om kandidatspørgsmålet. Man kunne tænke sig den mulighed, at Skrumsager, da han hørte om H. P. Hanssens beslutning, straks øjnede en chance for at få sin søn valgt til den fornemste parlamentariske post, hvis Peter Grau som hidtil nægtede at lade sig opstille. Ernst Christiansens kandidatur var der jo vægtige grunde til at fraråde. Såvel under selve krisens forløb som efter dens afslutning blev Skrumsager af mange tillagt denne hensigt som motiv for sine handlinger.¹¹

Man kunne imidlertid opstille en anden teori, nemlig at Skrumsager var blevet mere eller mindre direkte opfordret af H. P. Hanssen til at sende »en føler« ind i den anden lejr, for at undersøge, hvorledes denne ville reagere på hans mandatnedlæggelse. Dette er en hypotetisk mulighed, da den ikke kan underbygges af beviser. Men for den taler dog for det første, at Skrumsager, indtil oppositionen den 17. november opgav at stille en rigsdagskandidat, gentagne gange opfordrede H. P. Hanssen til at ændre sin beslutning. Han skrev f. eks. den 11. oktober til Hanssen: »Jeg kunne ellers så overmåde godt ønske dig fritaget af personlige grunde, men når jeg ser på sagens store alvor, så bliver det noget andet.« Samtidig understregede Skrumsager, at i en eventuel skærpet situation kunne ingen erstatte Hanssen, der havde så stor erfaring og indgående kendskab til vigtige personer.¹² For det andet var Skrumsager, som det senere skal vises, den eneste, der stillede et konkret forslag, der ville gøre det vanskeliggere for H. P. Hanssen at trække sig tilbage.

Samtidig med at det rygtedes, at H. P. Hanssen ville træde tilbage som rigsdagsmand, forlød det, at Nis Nissen ønskede at træde tilbage fra sekretærposten i Vælgerforeningen. Da man i den anledning forventede et snarligt bestyrelses- og tilsynsrådsmøde, opfordrede flere protestfolk Ernst Christiansen til at sammenkalde oppositionen i Tinglev, for at man kunne enes om en kandidat til sekretærposten.¹³

Mødet, der afholdtes den 20. oktober, havde 13 deltagere.¹⁴ Peter Grau havde meldt afbud, men havde lovet sin støtte til det, der eventuelt blev vedtaget.¹⁵ Man enedes om at anbefale gdr. P. Fuglsang, Magstrup, som Nissens efterfølger. H. P. Hanssens tilbagetræden blev også drøftet, og der var udbredt enighed om, at det bedste ville være at få ham til at ændre sin beslutning. Som alternative kandidatnævner nævntes P. Grau, E. Christiansen og A. Svensson. H. Jepsen Christiansens kandidatur blev også foreslået, men den vandt ikke

stor tilslutning. Der blev dog ikke truffet anden beslutning i denne sag, end at man skulle søge at få spørgsmålet udsat, hvis Hanssen den 22. oktober nægtede at modtage genvalg. (Der var i mellemtiden blevet indkaldt til møde i Vælgerforeningen den 22.).¹⁶

*Bestyrelses- og tilsynsrådsmøde i Vælgerforeningen den 22. oktober
og et politisk møde i Sønderborg den 30. oktober 1910*

H. P. Hanssen bekræftede i Vælgerforeningen de rygter, der verserede. Han frabad sig på det bestemteste genvalg ved næste rigsdagsvalg. Han sagde, han havde valgt at offentliggøre sin beslutning på dette tidspunkt, for at Vælgerforeningen kunne have tid til at finde en afløser, før Rigsdagen eventuelt blev opløst.¹⁷

Flere, blandt andre P. Grau, opfordrede indstændigt H. P. Hanssen til at ændre denne beslutning, men han fastholdt den som definitiv. Allerede i 1907 havde han kun med den største selvovertindelse ladet sig genvælge, og selvom de sidste tre år ikke havde været »af de mest bevægede«, havde der dog til stadighed været uoverensstemmelser mellem pressen og de parlamentariske repræsentanter, sagde han. Han måtte altid regne med at have to blade imod sig, og heller ikke Dannevirkes støtte kunne han regne med. Den udtalelse gav anledning til en lang debat om pressens holdning overfor H. P. Hanssen.

På et tidspunkt søgte Skrumsager af diskussionens forløb at konkludere, at alle tilsyneladende var enige om, at de ikke ville af med H. P. Hanssen. Skrumsager foreslog derfor, at de skulle give ham mandatet igen ved en énstemmig beslutning. Hvis Hanssen så ikke ville modtage det, var ansvaret hans. Men to af H. P. Hanssens tilhængere talte imod denne løsning. Gdr. Olav Fink, Brændstrup (Hanssens søstersøn) understregede, at Hanssens mandatnedlæggelse ikke var et påfund, men en velovervejethandling, og man burde derfor ikke gøre det sværere for ham at gennemføre den. M. Refslund Poulsen gav udtryk for det samme synspunkt. Han troede, at det eneste, der kunne ændre rigsdagsmandens beslutning, var, at der skete noget ganske ekstraordinært med hensyn til bladernes holdning.

H. P. Hanssen tog også afstand fra Skrumsagers forslag. Han sagde, at han, ligesom Julius Nielsen i sin tid, ville gå på grund af pressens holdning. Han kunne ikke acceptere, at ansvaret skulle ligge hos ham selv; det måtte nu ligge hos Peter Grau, som burde have modtaget

*Gårdejer Nis Chr. Nissen, Viby (1878–1960), valgtes 1908 til landdagsmand i Åbenrå-Flensborg kredsen. Samtidig valgtes gårdejer H. D. Kloppenborg-Skrumsager, Københoved (1878–1930), i Haderslev-Sønderborg kredsen. Begge bestred disse poster indtil genforeningen.
(Postkort, Historiske samlinger for Sønderjylland)*

landdagsmandatet i 1908. Det var mest rigtigt, at begge retninger i nordslesvigsk politik var repræsenteret i Berlin, bl. a. fordi man ofte fik et andet syn på tingene, når man arbejdede dernede. Grau nægtede imidlertid at påtage sig andet ansvar end det at sige nej til at blive parlamentariker. Hvis H. P. Hanssen ikke ville fortsætte, måtte de finde en anden kandidat. Der førtes lange forhandlinger, men både H. P. Hanssen og Peter Grau fastholdt deres standpunkter, og spørgsmålet blev ikke afklaret ved dette møde.

Til ny sekretær valgtes gdr. Martin Simonsen, Flovt, der blev foreslået af P. Skau. Simonsen fik 24 stemmer, mens 22 stemmer faldt på oppositionens kandidat P. Fuglsang.

Meddelelsen om H. P. Hanssens mandatnedlæggelse vakte stor opsigt både i Nordslesvig og i Danmark.¹⁸ Fire fremtrædende sønderjysk interesserede mænd opfordrede den 24. oktober H. P. Hanssen til hurtigst muligt at komme til København for at drøfte sagen. De fire var grosserer Holger Petersen, professor Harald Høffding, cand. jur., tidligere skoledirektør Niels Hjort og højesteretssagfører Sofus Nellesmann.¹⁹ H. P. Hanssen var i København den 27. oktober. Han

fastholdt sin beslutning over for danskernes forsøg på at få ham til at fortsætte som rigsdagsmand. Han sagde, at han kun agtede at genopstille, »hvis majoriteten af den nordslesvigske befolkning mod forventning skulle nægte at stemme på en anden kandidat.« H. P. Hanssen gjorde rede for sine grunde til mandatnedlæggelsen og sagde, at han ville offentliggøre disse grunde i en tale i Sønderborg den 30. oktober.²⁰ I København synes H. P. Hanssen altså at have taget et forbehold i sin ellers så kategoriske mandatnedlæggelse. Det havde han ikke gjort i Vælgerforeningen den 22., og han gjorde det heller ikke i Sønderborg den 30. oktober.

Mødet i Sønderborg var stærkt besøgt, fordi Hejmdal havde meddelt, at rigsdagsmanden dér ville motivere sin tilbagetræden.²¹ H. P. Hanssen indledte sin lange tale med at henvise til sin tale i Sønderborg den 6. januar 1907, hvor han bl. a. havde sagt, at det vigtigste for ham ikke var at beholde sine tillidshverv, men at bruge dem i den nordslesvigske befolknings tjeneste, og »den dag, da jeg *selv* indser, at jeg er ubrugbar, sætter jeg derfor min parlamentariske skude på stranden«. ²² Dette standpunkt holdt han stadig fast ved.

Hanssen gav derefter en oversigt over sin virksomhed som rigsdagsmand. Han mente selv, at hans politik havde givet resultater. De kunne dog have været meget større, hvis han ikke var blevet modarbejdet så stærkt, hvis man havde fulgt hans henstillinger, og hvis man havde haft større tillid til ham. »Herhjemme rejste der sig imidlertid, takket være en ligefrem forbløffende mangel på politisk intelligens, en storm af uvilje ikke blot imod mig personlig, men imod den såkaldte »nye kurs«. Hvert skridt ad denne bane vanskeliggjordes på en ganske meningsløs måde.« H. P. Hanssen erklærede ligeud, at hans modstandere måtte bære skylden for, at ikke alle optanter var blevet naturaliseret og for, at optantsønnerne ikke var sluppet lettere fra militærtjenesten.

Som grund for sin mandatnedlæggelse fremførte H. P. Hanssen for det første, at »jeg ikke længere kan glæde mig ved den tillid, der er forudsætningen for et frugtbart parlamentarisk arbejde.« Hanssen havde påpeget, at en nordslesvigsk rigsdagsmands stilling var specielt vanskelig, dels fordi han i Berlin stod ene overfor en uvenlig sindet regering, og dels fordi han skulle være en slags »generalnævner« for vidt forskellige sociale, kirkelige og politiske anskuelser i Nordslesvig. Han måtte derfor kunne stille store krav til sine vælgeres tillid.

For det andet mente Hanssen, at han stod overfor »en betænkelig underhåndsagitation« og overfor begyndende politiske partidelinger i den dansksindede befolkning. Da han altid med sit offentlige arbejde havde tilstræbt samling, ønskede han også sin tilbagetræden opfattet primært som et samlingssignal, »som et alvorligt forsøg på at trænge rivninger og brydninger, der genopliver gamle modsætninger, øder mange kræfter og atter og atter hæmmer og forstyrrer vort arbejde på tinge, tilbage indenfor rimelige grænser.«

H. P. Hanssen mente, at det nu var nødvendigt, at de forskellige anskuelser om, hvorledes den politiske kamp skulle føres, blev repræsenteret i »det parlamentariske tremandsråd«. Hans tilbagetræden skulle således for det tredje betegne et forsøg på »at føre afvigende meninger frem til indflydelse under parlamentarisk ansvar.« Oppositionen burde overtage rigsdagsmandatet. »Begge retninger vil derefter være repræsenteret i Berlin. Mistilliden til de parlamentariske repræsentanter vil trænges tilbage og splittelsen ophøre.« H. P. Hanssen sluttede med at takke sine vælgere og forsikrede de mange, der havde bevaret tilliden til ham, at hans arbejde altid ville stå i den nordslesvigske befolknings tjeneste.

Redaktør Svensson tog først ordet for at tilbagevise Hanssens beskyldninger imod pressen. Der havde *ikke* været angreb på rigsdagsmanden længe. Den egentlige årsag til splittelsen var den gamle strid om § 5, og den ville ikke ophøre, selvom Hanssen gik.²³ Ernst Christiansen fremførte derefter, at pressens kritik aldrig havde været personlig, men Hanssen og Hejmdal havde ikke selv holdt sig tilbage under de indre brydninger. Christiansen følte sig både skuffet og såret over beskyldningen vedr. optantsagen, da det var Den tyske Forening og ikke »oppositionen«, der var skyld i »tilbageslaget«. Om »den begyndende partiorganisation« sagde Christiansen, at den nærmest skyldtes forhandlingsfolkene. De havde tvunget protesttilhængerne til et snævrere samarbejde ved altid at omtale dem som et organisatorisk hele, hver gang en protestmand havde sagt noget.²⁴

Oppositionens forsøg på at opstille en rigsdagskandidat

Peter Grau, P. Fuglsang og Ernst Christiansen havde indbudt en del protesttilhængere til et møde i Flensborg den 3. november, for at de kunne drøfte, hvorledes sagen nu skulle gribes an.²⁵

Christiansen indledte mødet med at skitsere sin egen opfattelse af H. P. Hanssens »slagplan«. Den var således: 1. Hanssen går af – stor applomb, 2. der rettes stød mod oppositionen samtidig med, at efterfølgerens stilling undergraves (»forbløffende mangel på politisk intelligens o. s. v.«), 3. i en mandatløs periode modarbejdes Flensborg Avis, mens Hejmdal oparbejdes og 4. H. P. Hanssens genkomst som »fredens fader«. Oppositionen vil da være »magtesløs og svinebundet«. ²⁶ Ifølge Christiansens oplysninger tilsluttede alle mødedeltagerne sig hans opfattelse. ²⁷

Man drøftede derefter, om man overhovedet skulle spille den rolle, der åbenbart var tiltænkt oppositionen i dette udviklingsforløb. A. Svensson var nærmest tilbøjelig til at mene nej, men der var dog flertal for, at man skulle forsøge at finde et egnet kandidateme. I dagene før dette møde var flere personer blevet foreslået. P. Grau, Ernst Christiansen og A. Svensson nævntes oftest, men også H. Jepsen Christensen, R. P. Rossen, H. Lausten-Thomsen og grev O. D. Schack, Schackenborg, var på tale. ²⁸

I Flensborg blev Graus kandidatur påny foreslået med stort bifald, »men han fastholdt sit nej med megen bevægelse.« ²⁹ Grau foreslog derimod selv, at man opstillede advokat Chr. Ravn fra Flensborg. Denne afviste ikke kategorisk at modtage kandidaturen, men ønskede dog en vis betænkningstid, da han bl. a. ville overveje dens konsekvenser for hans advokatvirksomhed. Efter at alle havde stemt for Ravns kandidatur, fik han 8 dage at betænke sig i. ³⁰

I »betænkningstiden« arbejdede især P. Grau energisk på at få Ravn til at acceptere kandidaturen, fordi, som Grau skrev: »at han kunne samle, samtidig med at han imponerede »forsonings«mændene, er utvivlsomt.« ³¹ Chr. Ravn skulle afgive sit svar ved et møde, som oppositionen i Vælgerforeningens ledelse skulle holde den 10. november i Flensborg. ³² Man havde tilsyneladende regnet med, at Ravns svar ville være positivt, men den 10. november sendte han et motiveret afslag til Ernst Christiansen. Af hensyn til sin advokatpraksis og til sine økonomiske forhold så han sig nødsaget til at sige nej til at lade sig opstille. ³³

Ved mødet samme dag gentog Ravn sit afslag, hvorefter man drøftede, om man nu skulle opgive at stille en rigsdagskandidat. Men påny talte kun Svensson herfor. Man vedtog i stedet at nedsætte et udvalg til at undersøge mulighederne for at finde et andet kandidat-

emne, idet overvejelserne dog skulle begrænses til mænd, der havde stået udenfor de interne politiske brydninger. Udvalget kom til at bestå af P. Grau (der ikke var tilstede),³⁴ Laust Ankersen, N. J. Gott-hardsen, A. Svensson og E. Christiansen. Blandt de kandidatember, der nu blev foreslået, stemte flest på grev O. D. Schack, mens nogle mente, at Schack var uegnet især på grund af sin sociale position. Det vedtoges dog, at udvalget skulle opsøge greven og høre hans mening om sagen.³⁵

Forhandlingerne fandt sted på Schackenborg den 13. november. Schack erklærede sig her enig med protesttilhængerne i deres syn på § 5's placering i den nationale kamp, og han fandt det også rigtigt nu at opstille en »neutral« rigsdagskandidat. Schack havde dog visse betænkeligheder ved at lade sig opstille. Også han ønskede betænkningstid. Man aftalte derfor, at udvalget på et nyt oppositionsmøde skulle aflægge beretning om forhandlingerne med Schack. Herefter skulle der rettes en formel henvendelse til ham om at modtage kandidaturen, og han skulle så straks afgive sit svar. Udvalget havde imidlertid også næret visse betænkeligheder, for mens Schack var ude, diskuterede man, hvorledes det kunne sikres, dels at Schack ikke kom i polemik på valg møderne og dels, at han stod fast overfor den anden retnings angreb. Christiansen mente dog, at man gennem snæver personlig kontakt kunne påvirke greven i den ønskede retning.³⁶

Et par dage efter opsøgte Schack redaktør Christiansen, fordi han var blevet betænkelig ved situationen. Schack frygtede, at der ville blive uro, også selv om han opstillede. Muligvis ville H. P. Hanssen trods alt genopstille eller hurtigt komme tilbage som rigsdagsmand, og Schack ønskede ikke at spille med i et sådant spil. Christiansen søgte at tilbagevise Schacks betænkeligheder ved at understrege, at der helt bestemt ville blive kaos, hvis oppositionen *ikke* opstillede en rigsdagskandidat. Hvis Schack lod sig opstille, var der imidlertid mulighed for at undgå dette. Christiansen påpegede også, at Schack jo skulle holdes udenfor stridighederne. Han skulle blot vedkende sig oppositionens grundtanker. Schacks stilling kunne desuden gøres ret uangribelig ved, at man, når hans kandidatur forelå, betonedes hans betænkeligheder ved at modtage den, og ved, at man som forudsætning for hans opstilling krævede, at denne ikke blev opfattet som rettet mod nogen person eller retning.³⁷ Disse forbehold var også udtrykt i det udkast til en formel opfordring fra oppositionen til

Schack om at modtage rigsdagskandidaturen, som Christiansen udarbejdede og sendte til Schack kort efter deres samtale.³⁸

Schack overvandt dog ikke sine betænkeligheder. Den 17. november modtog Ernst Christiansen hans afslag.³⁹ Christiansen forsøgte igen at overtale Schack til at sige ja, men det lykkedes ikke.⁴⁰

Det aftalte oppositionsmøde skulle holdes samme dag. Før dette udformede Christiansen et udkast til en henvendelse fra oppositionen til Vælgerforeningens formand, hvori de opgav at stille en rigsdagskandidat. Der blev på mødet ikke straks enighed om at sende denne henvendelse. L. Christensen, Haderslev, mente, at de skulle udskyde afgørelsen en tid, fordi der gik rygter om splittelse i »den anden lejr«, og andre fremsatte forslag til nye kandidatemner. Til sidst enedes man imidlertid om at opgive yderligere opstillingsforsøg, og Christiansens udkast blev vedtaget. Alle tilstedeværende – »vistnok 18« – underskrev.⁴¹ Henvendelsen blev dog først tilsendt J. N. H. Skrumsager den 19. november, fordi man prøvede at skaffe flere underskrivere. Dette lykkedes også. 26 faste og stedfortrædende medlemmer af Vælgerforeningens tilsynsråd tilsluttede sig den.⁴²

I henvendelsen redegjorde oppositionen for sit syn på H. P. Hanssens mandatnedlæggelse og de forhold, han havde motiveret den med i Sønderborg. De havde beklaget H. P. Hanssens beslutning, og flere af dem havde anmodet ham om at frafalde den, da alle ønskede, at han skulle fortsætte. Hans grunde for mandatnedlæggelsen kunne de ikke anerkende. På trods af dette og på trods af, at H. P. Hanssen især med sin sigtelse vedrørende optanterne på forhånd havde vanskeliggjort en ny rigsdagsmands stilling, havde de villet respektere hans beslutning og gøre et forsøg på at møde med en kandidat, således som både H. P. Hanssen og nogle af hans tilhængere havde ment, at de burde. For sagens skyld havde de prøvet at finde en kandidat, der bestemt vedkendte sig deres særlige opfattelse, men som ikke havde stået i forgrunden under de indre brydninger. Forsøget havde måttet opgives. Årsagen hertil var ikke mindst de presseindlæg og udtalelser på møder, der i den sidste tid var fremkommet. Disse havde givet det bestemte indtryk, at et forslag fra oppositionens side ville blive signalet til fortsat uro og ikke til samling. Henvendelsen sluttede: »Idet vi afviser alt ansvar for, hvorledes stillingen har udviklet sig, lægger vi kandidatsspørgsmålets yderligere fremme i Vælgerforeningens hånd.«

Redaktør Christiansen fremtrådte under de her omtalte forhandlinger klart som oppositionens leder. Han førte på egen hånd forhandlinger med både Ravn og Schack.⁴³ Han sendte sit udkast til den formelle opfordring til Schack tilsyneladende uden at rådføre sig med den øvrige opposition, og han udarbejdede også henvendelsen til Vælgerforeningen, før han havde hørt de andres mening. Der var som nævnt ikke altid enighed blandt oppositionen om Christiansens forslag, men i det store og hele blev hans synspunkter dog gennemført.⁴⁴

Christiansens umiddelbare reaktion på H. P. Hanssens mandatnedlæggelse var at opfordre ham til at fortsætte.⁴⁵ Men da han mente at have gennemskuet rigsdagsmandens »slagplan«, fandt han det klogest at opstille en kandidat. Ikke en af oppositionens kendte folk (når han selv og P. Grau ikke ville), men en uangribelig, velmeriteret person, som havde holdt sig uden for stridighederne. Ved at pege på en sådan mand – Ravn eller Schack – fremfor en fra sine egne rækker ville oppositionen kunne demonstrere sin vilje til at »glemme« splittelsen, mens H. P. Hanssen vanskeligt herefter kunne tilbagekalde sin mandatnedlæggelse uden at virke som den uforsonlige. Da oppositionen viste sig ude af stand til at formå nogen til at opstille, valgte den at fralægge sig ethvert ansvar for både det, der var sket og for den videre udvikling.

Peter Graus stilling under disse forhandlinger er lidt vanskelig at fastslå. Han fremtræder ikke klart som »den grå eminence«. Grau deltog ikke i alle oppositionens møder, men han meddelte ofte Christiansen sin mening om problemerne. Det var f. eks. Grau, der først anbefalede Chr. Ravns kandidatur. Han mente, den skulle prøves, før man tænkte på O. D. Schacks.⁴⁶

H. D. Kloppenborg-Skrumsagers kandidatur

Blandt H. P. Hanssens tilhængere synes der at have været nogen tvivl om, hvad Hanssen egentlig tilsigtede med sin mandatnedlæggelse, men de fleste ønskede, at der på en eller anden måde kunne skabes et grundlag for rigsdagsmandens genopstilling.⁴⁷ J. N. H. Skrumsager var imidlertid den eneste, der havde fremsat et konkret forslag, som åbnede denne mulighed. Han havde som nævnt ved mødet i Vælgerforeningen den 22. oktober foreslået, at man ignorerede H. P. Hanssens mandatnedlæggelse og opstillede ham mod

hans vilje. Forslaget var dog ikke kommet til afstemning den 22. oktober. Skrumsager fastholdt den følgende tid sin plan, som værende den eneste, der kunne føre til det ønskede resultat. Flere forhandlingstilhængere støttede hans synspunkt, mens P. Grau mente, at tidspunktet var forpasset. Forslaget skulle have været vedtaget den 22. oktober, da der ikke længere kunne skabes enighed om det.⁴⁸

Da Skrumsager den 19. november havde modtaget oppositionens erklæring, mente han, at hans forslag nu måtte kunne gennemføres. Han skrev til H. P. Hanssen: »Som stillingen er nu, synes jeg, at der måtte kunne findes en form, der gør dig det muligt at fortsætte.« Han meddelte samtidig, at han ville indkalde Vælgerforeningens samlede bestyrelse til møde den 26. november.⁴⁹

Mens Skrumsager således lagde hovedvægten på, at oppositionen havde opgivet at finde en kandidat, betonedede H. P. Hanssen i sit svar, at oppositionen nu, som han havde ventet, havde fået flertal i Vælgerforeningens tilsynsråd (de 26 underskrifter).⁵⁰ Dermed måtte alle kunne se det berettigede i, at han havde nægtet at modtage genvalg. Peter Grau havde engang udtalt, at han kunne »vippe« Hanssen som rigsdagsmand, hvad øjeblik han ville. Nu var han faktisk i stand til det i enhver kritisk situation, og »jeg vil ikke være rigsdagsmand af hans nåde. – – – Jeg vil og kan altså ikke modtage genvalg under de nuværende forhold.« Hanssen fortsatte imidlertid med at fortælle, at der nu var udsigt til, at pressen fremover ville indtage en mere velvillig holdning overfor ham. Redaktør Nicolai Svendsen og et flertal i Aktieselskabet »Modersmålet« havde erklæret sig enig i hovedsagen i hans standpunkt, og de ville yde ham al den støtte, han krævede. Desuden havde nogle af Dybbøl-Post-foreningens medlemmer tilbudt at opsigede redaktør Svensson, hvis Hanssen ønskede det. Dette havde han naturligvis ikke ret til, men han havde i stedet udtalt ønske om, at der i Svenssons nye forpagtningskontrakt, der skulle indgå nogle måneder senere, blev indføjet en bestemmelse om, at avisen hverken måtte bekæmpe de nationale foreninger eller de parlamentariske repræsentanter, hvis ikke Vælgerforeningen havde misbilliget deres handlinger. Dette var blevet stillet ham i udsigt. Hanssens brev sluttede: »Hermed vil der være skabt tålelige forhold i pressen. Og hvis det desuden lykkes at skaffe et flertal indenfor Vælgerforeningens tilsynsråd, som jeg kan stole på i kritiske tider à la 1906, så vil jeg ikke længere opretholde min

vægning. Men så længe det *ikke* er tilfældet, vil jeg absolut ikke modtage genvalg.«⁵¹

Denne, synes det, slet skjulte opfordring til Skrumsager om på en eller anden måde at få gennemført nyvalg til hele tilsynsrådet, blev i første omgang ikke opfattet af Skrumsager. Han skrev til P. Skau, at han nu var enig med H. P. Hanssen. »Han bør ikke vælges imod flertallets vilje af Vælgerforeningens tilsynsråd.«⁵² Skrumsager forklarede senere H. P. Hanssen, hvorfor han havde ændret sit standpunkt. Han havde misforstået Hanssens brev. Den indledende bemærkning om, at Hanssen under de nuværende forhold ikke ville modtage genvalg, havde indprentet sig så stærkt i hans tanker, at han opfattede årstallet 1906 som 1916. Skrumsager havde troet, at de krav, som Hanssen stillede for at trække mandatnedlæggelsen tilbage, først kunne være indfriet i 1916, og at han derfor under ingen omstændigheder ville modtage kandidaturen før dette tidspunkt. Derfor handlede Skrumsager, som han gjorde ved mødet den 26. november.⁵³

Før dette møde afholdt nogle af rigsdagsmandens tilhængere et »gruppemøde«, som dog kun har sat sig få spor. M. Refslund Poulsen skriver i sine erindringer, at man her vedtog at rette endnu en henvendelse til H. P. Hanssen om at lade sig genopstille.⁵⁴ Desuden mener Ernst Christiansen at vide, formodentlig med P. Grau som opmand, at den nye sekretær Martin Simonsen fremsatte forslag om at få hele tilsynsrådet til frivilligt at nedlægge deres mandater, så der ved nyvalgene kunne skabes det flertal for H. P. Hanssen, som denne krævede. Da Simonsen senere drøftede dette forslag med bestyrelsen, havde Skrumsager været stærkt imod det.⁵⁵

Skrumsager indledte fællesmødet med en længere tale om, at problemet nu måtte finde en løsning, som alle kunne anerkende. De planer, der havde været fremme om at opløse tilsynsrådet, ville han stærkt fraråde. Et nyvalg på dette tidspunkt ville skade mere end gavne. Skrumsager understregede, at han var H. P. Hanssens personlige ven, og at han delte Hanssens syn på nordslesvigernes forsvarskamp; men som Vælgerforeningens formand, som »konstitutionel monark«, måtte han være hævet over »strømningerne« (selvom det måske ikke altid var lykkedes for ham), og derfor foreslog han på bestyrelsens vegne, at man *foreløbig* udpegede en af landdagsmændene til rigsdagskandidat.⁵⁶

Peter Grau støttede Skrumsagers forslag, idet han beklagede, at Skrumsagers tidligere forslag om at skubbe ansvaret over på H. P. Hanssen ved at opstille ham mod hans vilje ikke var blevet – og nu ikke kunne blive – gennemført. Som det tredje medlem af bestyrelsen erklærede M. Simonsen, at han kun modstræbende var gået med til at anbefale en af landdagsmændene som rigsdagskandidat, da han mente, det var muligt at skabe et bedre grundlag for samling. Han ville dog nu udpege bestyrelsens kandidat, som Skrumsager ikke havde nævnt ved navn på grund af familieskabet. Det var H. D. Kloppenborg-Skrumsager.

Kloppenborg sagde, at han havde meget vanskeligt ved at tage stilling til bestyrelsens forslag, fordi han ved »gruppemødet« fra én, der stod rigsdagsmanden nær, havde erfaret, at der var mulighed for at skabe grundlag for H. P. Hanssens genopstilling. Kloppenborg indvilligede dog i at modtage kandidaturen, hvis alle muligheder for at få H. P. Hanssen til det var bristet. Som ordfører for »gruppen« sagde P. Skau, at man faktisk *kunne* skabe et sådant grundlag for rigsdagsmandens genopstilling, hvis hele tilsynsrådet trådte tilbage. H. P. Hanssen ville nemlig kun genopstille, hvis han opnåede flertal i tilsynsrådet. Landdagsmand Nis Nissen støttede Skaus forslag og tilbageviste Skrumsagers frygt for, at et nyvalg ville uddybe splittelsen. Det behøvede efter hans mening ikke at blive tilfældet.

I et længere indlæg imødegik Ernst Christiansen denne udtalelse. Han påviste ved mange eksempler, at rigsdagsmandens anklager mod pressens holdning var uretfærdig og derfor ikke kunne motivere hans tilbagetræden. Christiansen henviste også til nogle tyske blades opfattelse af mandatnedlæggelsen – en taktisk manøvre fra H. P. Hanssens side for at stække oppositionen – og sagde, at hvis H. P. Hanssen nu ville gennemtrumfe en opløsning af tilsynsrådet, så ville Flensborg Avis ikke længere holde sig tilbage som hidtil, for så måtte Christiansen tro, at de tyske blades opfattelse var rigtig. Svensson anbefalede derimod, at begge parter skulle vise sig imødekommende. Det ville da være muligt at nå til enighed.

Der udspandt sig herefter en længere drøftelse, dels om pressens holdning over for de parlamentariske repræsentanter og dels om, hvilke konsekvenser et eventuelt nyvalg til tilsynsrådet ville få. Herunder blev det af flere protestfolk foreslået, at man skulle få H. P. Hanssen til at genopstille. Blot skulle han dementere nogle af sine ud-

talelser fra Sønderborg. Både Nis Nissen, Jørgen Zachariassen og Kr. Refslund Thomsen anså det imidlertid for udelukket, at H. P. Hanssen ville gøre afbigt, og Refslund Thomsen mente desuden, at det var et ufravigeligt krav fra Hanssen, at han ville have flertal i Vælgerforeningen, før han ændrede sin beslutning.

På et tidspunkt krævede formanden bestyrelsens forslag sat til afstemning. Dette forhindrede Kloppenborg-Skrumsager imidlertid, for han nægtede at modtage kandidaturen, før der var rettet en sidste henvendelse til H. P. Hanssen. Han foreslog, at man nedsatte et udvalg til at forhandle med rigsdagsmanden, hvilket efter yderligere drøftelser blev vedtaget.⁵⁷ Udvalget kom til at bestå af bestyrelsen og tre fra hver af de stridende retninger. Protestfløjen repræsenteredes af direktør L. Christensen, gdr. Laust Ankersen og redaktør Christensen og forhandlingsfløjen af landdagsmand Nis Chr. Nissen, gdr. Nis Nissen, Nordborg, og gdr. M. Refslund Poulsen, Skovgård.

Dagen efter dette møde skrev både J. N. H. Skrumsager og Kloppenborg-Skrumsager til H. P. Hanssen for at forklare deres holdning. Den ældre Skrumsagers forklaring er allerede omtalt, og det skal derfor blot nævnes, at han mente, at der ikke var sket nogen skade ved hans misforståelse, da sønnen jo ikke havde accepteret kandidaturen endnu.⁵⁸

Kloppenborg derimod var meget ked af den rolle, han var kommet til at spille. Han havde troet, at H. P. Hanssen mente sin tilbagetrækning helt oprigtigt, fordi han var træt af alt det besvær, som hans parlamentariske arbejde havde medført. Da oppositionen »spillede renonce«, havde Kloppenborg imidlertid fået det indtryk, at H. P. Hanssen nu fandt det rigtigst at genopstille »på de andres fallit og med en presseoverenskomst, som du jo havde gjort udkast til.« Men en artikel i Hejmdal om, at oppositionens erklæring viste, at rigsdagsmanden havde handlet rigtigst ved at nedlægge sit mandat, havde forvirret Kloppenborg. Han kunne ikke tro, at H. P. Hanssen ønskede en opløsning af tilsynsrådet. Og da faderen så havde meddelt ham sin opfattelse af Hanssens brev af 21. november, havde han indvilliget i at stille op som en sidste udvej. Kloppenborg havde først selv læst H. P. Hanssens brev efter mødet i Vælgerforeningen, og han havde da forstået dets mening. Han troede dog, at der stadig kunne skabes enighed om at genopstille Hanssen, hvis denne blot forklarede sine udtalelser om optantsagen lidt nærmere. Oppositionen

*Gårdejer J. N. H. Skrumsager, Københoved (1841–1921), Vælgerforeningens formand 1907–19 og H. P. Hanssens ven og politiske meningsfælle.
(Historiske samlinger for Sønderjylland)*

måtte have misforstået H. P. Hanssen, som vel ikke mente, at oppositionen var skyld i, at optanterne ikke var blevet naturaliseret!⁵⁹

Kloppenburg-Skrumsager kontaktede også redaktør Christiansen og bad ham om at gå til forhandlingerne med god vilje, da H. P. Hanssen var meget interesseret i at indgå forlig. Kloppenburg selv var ifølge Christiansens referat meget utilpas ved situationen. Han følte sig mere uglest blandt sine meningsfæller end den skarpeste op-

positionsmand. Han mente desuden, at en ekstraordinær generalforsamling ikke kunne undgås, hvis der ikke kom et forlig i stand.⁶⁰

Udvalgets forhandlinger med H. P. Hanssen og forliget

Det var nogle af H. P. Hanssens tilhængere, der mente, at der nu skulle indkaldes til en ekstraordinær generalforsamling i Vælgerforeningen, hvor man gennem en statutændring skulle gøre det muligt at få tilsynsrådet opløst. H. P. Hanssen frarådede dog en sådan løsning.⁶¹

Forhandlingerne mellem H. P. Hanssen og nimandsudvalget var blevet fastsat til lørdag den 3. december.⁶² Før dette tidspunkt meddelte H. P. Hanssen blandt andre Martin Simonsen, at han, da sagen nu var blevet grundigt forkludret, ville sætte personlige ønsker og tilbøjeligheder til side og ved forhandlingerne strække sig så langt, som han sagligt set mente at kunne forsvare. Årsagen til at H. P. Hanssen indtog dette standpunkt, var, at han kun med stor bekymring så Kloppenborg-Skrumsager overtage rigsdagsmandatet. Kloppenborg ville få store vanskeligheder at kæmpe med både i Nordslesvig og i Berlin, »mens hans nederlag vil bringe den måde, hvorpå vi mener, at vor nationale kamp kan føres mest virkningsfuldt, i miskredit.«

Samtidig orienterede Hanssen i fortrolighed M. Simonsen om, hvilke betingelser han agtede at stille for at modtage rigsdagskandidaturen påny. H. P. Hanssen ville kræve, at de skulle »lade fortiden ligge«, at der blev indgået en »presseoverenskomst« (som han sendte et udkast til), og at han blev garanteret en mere tryk stilling overfor tilsynsrådet. Måden, hvorpå det sidste krav kunne sikres, var han villig til at forhandle om.⁶³

De væsentligste bestemmelser i det udkast til en presseoverenskomst, som H. P. Hanssen havde affattet, var, at redaktørerne skulle forpligte sig dels til ikke at angribe de nationale foreninger i aviserne, men tilstræbe, at kritikken, »som ikke kan undværes i vort offentlige liv«, samledes inden for foreningerne, og dels til ikke at angribe de parlamentariske repræsentanter, før deres klager var prøvet og godkendt af Vælgerforeningens bestyrelse og tilsynsråd. Desuden skulle de forpligte sig til ikke at føre »sårende« avisfejder mod hinanden. Redaktørerne måtte naturligvis stadig hævde deres egne standpunkter, men det skulle ske uden angreb på de andres. Overenskomsten skulle

foreløbig gælde i fem år. Hvis der opstod uenighed om dens overholdelse, skulle redaktørerne anerkende et af Vælgerforeningens tilsynsråd nedsat udvalg som voldgiftsret.⁶⁴

Nicolai Svendsen havde allerede godkendt H. P. Hanssens udkast, og Hanssen ønskede, at også Svensson skulle underskrive det, før udvalget skulle forhandle den 3. december. Med Nis Chr. Nissen, Viby, og gdr. Chr. Bladt, Lysabild (medlem af Dybbøl-Post-foreningen) som mellemænd forelagde han udkastet for Svensson.⁶⁵ Denne ville imidlertid rådføre sig med Ernst Christiansen, før han underskrev overenskomsten. Resultatet af denne rådslagning blev, at de krævede visse ændringer i H. P. Hanssens udkast for at godkende det. Ved samme lejlighed drøftede Christiansen og Svensson en forligsresolution, som Christiansen lavede et udkast til.⁶⁶

Forhandlingerne mellem H. P. Hanssen og nimandsudvalget begyndte med en drøftelse af Christiansens resolutionsudkast, som J. N. H. Skrumsager anbefalede.⁶⁷ H. P. Hanssen ville ikke anerkende det. Han ønskede udtrykt i resolutionen, at de skulle »lade fortiden ligge og enes om fremtiden«. Hans modstandere derimod ville have udtrykt en beklagelse af rigsdagsmandens sigtelse mod dem i Sønderborg den 30. oktober.

I middagspausen udformede redaktør Christiansen et nyt udkast. Der opnåedes dog heller ikke enighed om dette, da H. P. Hanssen på grund af rejsetræthed ikke ønskede straks at træffe den endelige afgørelse.⁶⁸

Man enedes derimod om presseoverenskomsten, da H. P. Hanssen accepterede de fleste af de ændringer, som Svensson og Christiansen foreslog.⁶⁹ Disse ændringer bestod hovedsagelig i en moderering af nogle af rigsdagsmandens formuleringer. F. eks. blev Hanssens udtryk »vi forpligter os til ikke at angribe vore store nationale foreninger« henholdsvis »parlamentariske repræsentanter« til »vi forpligter os gensidigt efter evne til at forebygge angreb på vore store nationale foreninger« og »vi erklærer os rede til så vidt det står i vor magt at undgå angreb på vore parlamentariske repræsentanter — —.« Desuden indføjedes i paragraffen om repræsentanterne: »idet vi går ud fra, at repræsentanterne vil tage samme hensyn.«⁷⁰

Også om H. P. Hanssens sidste krav – en garanti for tilsynsrådets holdning – opnåedes et kompromis. Christiansen udtalte, at Hanssen maksimalt kunne få en tilkendegivelse fra tilsynsrådet om, at det var

villigt til at undgå partidannelser, og dette accepterede H. P. Hanssen. Men da man altså ikke enedes om forligsresolutionens første punkt, endte udvalgsforhandlingerne den 3. december, uden at problemet var endeligt løst.⁷¹

Efter aftale med A. Svensson skrev redaktør Christiansen endnu den 3. december til H. P. Hanssen og understregede, at de ved forhandlingerne havde vist en så stor imødekommenhed, og at de ikke kunne strække sig videre, hvis der skulle være mulighed for at skabe samling om hans genopstilling. De henstillede derfor til H. P. Hanssen, at han gik ind på det givne grundlag.⁷² Også Peter Grau påpegede overfor Hanssen, at denne ikke kunne opnå flere indrømmelser end dem, han havde fået ved forhandlingerne, »når ikke en af parterne skal »rides ud« fuldt og helt – som Grenzmarken Korrespondent forleden foreslog som målet med din mandatnedlæggelse.«⁷³

Tilsyneladende var det dog ikke rigsdagsmanden selv, der var mest utilbøjelig til at indgå forlig. Den 4. december aflagde Nis Chr. Nissen, Viby, besøg hos Ernst Christiansen og sagde da, at H. P. Hanssen om aftenen efter udvalgs mødet havde været indstillet på at acceptere Christiansens resolutionsudkast. Hans meningsfæller i udvalget havde imidlertid modsat sig dette. Hanssen havde derfor ændret udkastet lidt og overlod nu (gennem Nis Chr. Nissen) Christiansen ændringerne, så han kunne forelægge dem for sine meningsfæller i udvalget.⁷⁴

Peter Grau, A. Svensson og Ernst Christiansen accepterede straks det ændrede udkast, men L. Christensen og L. Ankersen ønskede betænkningstid. Den 6. december gik de dog ind på forliget.⁷⁵

Der indkaldtes nu til et bestyrelses- og tilsynsrådsmøde i Vælgerforeningen den 10. december, hvor forligsresolutionen og presseoverenskomsten skulle godkendes. H. P. Hanssen var i Berlin og kunne derfor ikke være til stede, men dagen før mødet sendte han J. N. H. Skrumsager de sidste »instrukser«. Tilsynsrådets godkendelse af forliget skulle som aftalt være énstemmig, og »endvidere må det jo betragtes som en selvfølge, at der ikke i den tilføjelse, indstillingen får af tilsynsrådet, må optages noget, der kan opfattes eller udtydes, som at man tager afstand fra min tale i Sønderborg. Aftalen er jo, at vi skal lade fortiden ligge.«⁷⁶

Forligsresolutionens endelige ordlyd blev: »Under de forhandlinger, som det af Vælgerforeningens bestyrelse og tilsynsråd nedsatte ud-

valg har ført med rigsdagsmand H. P. Hanssen, var der enstemmighed om at fastslå, at kravet om samling er en bydende nødvendighed. Alle parter var enige om at beklage det omfang, som vore indre uoverensstemmelser har fået, og at tilkendegive vilje til at søge dem begrænset ved gensidig imødekommenhed. Efter at redaktørerne af de danske blade havde vedtaget en gensidig overenskomst, og der af alle parter var bleven udtalt vilje til at undgå partidannelser, erklærede H. P. Hanssen sig efter énstemmig opfordring villig til at modtage genvalg.«⁷⁷

Både presseoverenskomsten og ovenstående resolution blev, som H. P. Hanssen havde ønsket det, vedtaget énstemmigt og uden forbehold af tilsynsrådet den 10. dec. Det skal dog påpeges, at det ikke var et fuldtalligt tilsynsråd, der accepterede forliget. Ernst Christiansen skriver, at der hverken var mødt faste eller stedfortrædende medlemmer fra vestkysten. »Flere var lovlig undskyldt, men ikke alle.«⁷⁸

H. P. Hanssens hensigt med mandatnedlæggelsen

»Jeg kan efter denne krise ikke mere tvivle om, at en national forsvarskamp imod en knusende overmagt, imod hårdhændede, brutale, underfundige magthavere – ikke engang en sådan kamp formår blandt de angrebne at skabe et ubrødeligt og usvigeligt kammeratskab. Den kamp for livet, som føres i hele naturens plante- og dyreliv, den føres også på vort snævre område blandt danske indbyrdes, og det er desværre ikke en nødvendig kamp for livet alene, men en kamp for at skaffe sig toneangivende, enevældig indflydelse på andres bekostning. Hvem, der her tror at kunne vente retfærdighed hos alle sine landsmænd, når han handler rent sagligt, tager fejl. Hvem, der ikke også i vore indre uoverensstemmelser ser en kamp for livet og sætter en tilsvarende kraft ind på at hævde sine meninger, trampes hensynsløst ned.«⁷⁹

Således giver Ernst Christiansen i indledningen til sin »Krisedagbog« udtryk for, hvad krisen i 1910 havde lært ham. Samme sted fremlægger han den opfattelse, at H. P. Hanssen bevidst skabte krisen, og, som tidligere fortalt, mente Christiansen også at have »gennemskuet« rigsdagsmandens »slagplan« for krisen og for den videre politiske udvikling i Nordslesvig.⁸⁰

Men var Christiansens opfattelse rigtig? Havde H. P. Hanssen

planlagt en aktion udelukkende for at demonstrere sin egen magt og de andres uduelighed, så han derved kunne sikre sig enevældig indflydelse i fremtiden? For at besvare dette spørgsmål, må man først tage stilling til nogle andre ting, nemlig: 1. hvorfor nedlagde H. P. Hanssen sit mandat netop på dette tidspunkt? 2. hvilke konsekvenser regnede han med, at mandatnedlæggelsen ville få? og 3. hvorfor lod han sig genopstille påny i 1910?

I sin tale i Sønderborg den 30. oktober begrundede rigsdagsmanden sin tilbagetræden med tre ting, pressens holdning overfor ham, befolkningens manglende tillid til ham og nødvendigheden af, at oppositionen nu blev repræsenteret i Berlin. I »Et Tilbageblik« skriver H. P. Hanssen tillige: »sommerens oplevelser (sprogforeningskrisen) fyldte mig med voksende lede ved at fortsætte en parlamentarisk virksomhed under de kår, min vælgere bød mig.«⁸¹

H. P. Hanssens to første motiveringer er vanskelige at tage stilling til. Da der ikke systematisk er gennemgået avisstof fra årene 1907 til 1910, kan spørgsmålet om pressens holdning overfor rigsdagsmanden kun besvares på grundlag af debatterne herom i Vælgerforeningen, og dér stod naturligvis påstand mod påstand. Man kan vel imidlertid formode, at H. P. Hanssens politik i det mindste ikke fik direkte støtte i Flensborg Avis og Dybbøl-Posten! Det kan ikke siges, hvorvidt de dansksindede nordslesvigere manglede tillid til deres rigsdagsmand. Der var vel for H. P. Hanssen tale om en fornemmelse, næret af stemningen ved vælgermøder og især af kritiske indlæg i pressen.

Derimod er det sikkert rigtigt, at H. P. Hanssen med mandatnedlæggelsen tilsigtede at få oppositionen til også at påtage sig et parlamentarisk ansvar. Efter at den nye valgmode til Vælgerforeningens tilsynsråd var blevet indført i 1907, havde de to retninger været næsten jævnbyrdigt repræsenteret i dette. Det forekommer derfor at være et rimeligt ønske, at oppositionen skulle overtage en af de tre poster i Berlin i stedet for, som hidtil, at stå uden parlamentarisk ansvar. Oppositionen kunne naturligvis lettere kritisere rigsdagsmandens politik, så længe dens egen ikke blev stillet overfor realpolitiske krav. H. P. Hanssen havde i 1908 stærkt anbefalet, at oppositionen overtog et af landdagsmandaterne, og han mente utvivlsomt stadig, det var den bedste løsning, at begge retninger blev repræsenteret i Berlin.

*Nicolai Svendsen (1873–1966) var 1904–20 ledende redaktør for »Dannevirke« i Haderslev og spillede som sådan en fremtrædende rolle i det nationale arbejde.
(Historiske samlinger for Sønderjylland)*

H. P. Hanssens motiveringer for at nedlægge mandatet begrunder egentlig ikke, at han gjorde det netop i efteråret 1910. Han havde i flere år udtrykt utilfredshed med pressens holdning, beklaget sig over svigtende tillid i befolkningen og ønsket, at oppositionen skulle have en mand til Berlin.⁸² Man kunne imidlertid tænke sig flere grunde til, at det skete på dette tidspunkt. Den uro, der om sommeren havde været omkring Sprogforeningen, hvori H. P. Hanssen indtog en cen-

tral position, kunne måske forventes at øve indflydelse på valgene til Vælgerforeningens tilsynsråd nogle måneder senere. H. P. Hanssen sagde jo, at han faktisk *havde* regnet med, at oppositionen ville få flertal i tilsynsrådet i 1910.⁸³ Det er da muligt, at Hanssen ønskede at træde tilbage, før et eventuelt flertal blev konstateret. Havde man først konstateret et flertal imod hans politik, kunne han ikke gå i protest. Hans tilbagetræden ville da have været helt i overensstemmelse med den paragraf i forretningsordenen om de parlamentariske repræsentanter, som han selv havde anbefalet i november 1907.

Endnu et motiv kan have spillet ind. Som H. P. Hanssen også selv skriver, var der for øjeblikket ikke konkrete opgaver i Berlin, som han var »særlig egnet til at løse«. ⁸⁴ Sagt på en anden måde, H. P. Hanssen havde ikke mulighed for i den nærmeste fremtid at opvise konkrete resultater af sin politik – der kunne tværtimod forventes en skarpere kurs fra myndighedernes side overfor de dansksindede i Nordslesvig.⁸⁵ Det måtte derfor være et særdeles gunstigt tidspunkt for H. P. Hanssen at »bytte rolle« med oppositionen på. Han kunne så kritisere dens politik og ville, når oppositionen ikke kunne udrette noget særligt, stå som den, der trods alt havde nået resultater i Berlin.

Muligheden for, at H. P. Hanssen alligevel ville modtage genvalg ved et kommende rigsdagsvalg, havde dog sandsynligvis hele tiden eksisteret. Han udtalte jo selv i København den 27. oktober, at han ville genopstille, hvis befolkningen nægtede at stemme på nogen anden kandidat.⁸⁶ En sådan »nægtelse« kunne vel dårligt komme til udtryk andet end gennem Vælgerforeningens tilsynsråd, så H. P. Hanssens udtalelse må hentyde til en genopstilling på basis af en fornyet tillids erklæring til ham fra dette organ. Men det synes helt klart, at det, der for alvor fik ham til at vise vilje til forhandlinger, var, at oppositionen ret hurtigt opgav at opstille en af sine egne tilhængere. Ernst Christiansen fortæller, at tobaksfabrikant M. Andresen den 5. november opsøgte ham og »antydede meget ligefremt, at H. P. Hanssen nok ville have en samtale med mig. M. Andresen fritter derefter med hensyn til en kandidat og udtaler sig meget mod grev Schack som mulighed – en greve!⁸⁷ H. P. Hanssen må have hørt, at oppositionen påtænkte at opstille Schack, altså en »neutral« person. Derved kunne han jo ikke opnå hensigten med mandatnedlæggelsen, nemlig at oppositionen selv skulle prøve sine kræfter under

parlamentarisk ansvar. At dette var hensigten, underbygges ligeledes ved H. P. Hanssens utilfredshed med Kloppenborg-Skrumsagers kandidatur. Hans »aktion« ville være helt forfejlet, hvis den nye rigsdagskandidat blev en af hans egne tilhængere.

Ved krisens slutning mærkes en vis resignation hos både H. P. Hanssen og Ernst Christiansen. Begge var da klar over, at den eneste mulige løsning var, at Hanssen genopstillede, og de viste derfor stor forhandlingsvilje. Men de havde begge utilfredse elementer i deres lejre, som henholdsvis mente, at Christiansen havde givet for mange indrømmelser, og at H. P. Hanssen ikke opnåede tilstrækkeligt ved forliget.⁸⁸

Efter at krisen var afsluttet, skrev H. P. Hanssen til sin kone: »Uden den aktion, jeg indledte med at nægte at modtage genvalg, ville jeg i det hele ikke have ovovet at tage mandatet påny. Min stilling er nu langt bedre i flere henseender. Udadtil har jeg skabt mig en klarere stilling og bedre arbejdsvilkår i Berlin. Indadtil har jeg fremfor alt vakt mine venner og meningsfæller til stærkere aktivitet og givet mine modstandere lejlighed til at vise deres evneløshed overfor positive opgaver.«⁸⁹

H. P. Hanssen stod sig naturligvis bedst ved efter krisen at lade som om, at denne var forløbet helt, som han havde tænkt sig. Det er naturligvis vanskeligt at vurdere, hvad H. P. Hanssen ganske eksakt regnede med, at mandatnedlæggelsen ville medføre, men det forekommer tilladeligt at konkludere, at hans hensigt var at få oppositionen til at påtage sig rigsdagsmandatet. Da man kun vanskeligt kan tro, at H. P. Hanssen ville trække sig tilbage fra det politiske arbejde, må man formode, at han har regnet med, at oppositionen ville »spille fallit« på et tidspunkt før eller senere, så han kunne træde til igen og få »arbejdsro«. Oppositionen spillede altså fallit under selve krisen, og rigsdagsmanden opnåede, hvad han tilsigtede, måske dog ikke på helt den måde, han havde ønsket. Forslaget om Kloppenborg-Skrumsagers kandidatur ødelagde en ubetinget sejr for ham.

Man må således give Ernst Christiansen ret i, at krisen var en planlagt aktion fra H. P. Hanssens side, og at denne nok regnede med at blive rigsdagsmand igen, men hans billede af H. P. Hanssen som en hensynsløs magtstræber forekommer dog for unuanceret. H. P. Hanssen var den eneste virkelige politiker i Nordslesvig på dette tidspunkt, og han mente utvivlsomt, at »sagen« var bedst tjent

med den politik, han var talsmand for. Det var for »sagens« skyld, at han holdt fast ved indflydelsen, og det skete ikke uden personlige ofre, som han skrev til sin kone den 10. december 1910. »— — — For dit, børnenes og for mit eget vedkommende tror jeg, at det ville have været det bedste, hvis jeg var trådt tilbage nu. Men som stillingen har tilspidset sig, kan jeg ikke forsvare det. Jeg må imidlertid indrette mig efter, at den tid næppe vil oprinde for mig, hvor jeg, som andre mænd, kan arbejde for min families interesser. Men jeg har, selv om politikken sluger min tid og mine kræfter, atter valgt tro mod min ungdoms idealer, og havde jeg svigtet dem, ville det nok have taget min fred og glæde, selv om det havde skabt mulighed for bedre økonomiske kår.«⁹⁰

SLUTNING

Ifølge Vælgerforeningens love og vedtægter var det dens formål udover ledelsen af det praktiske valgarbejde at »vække, vedligeholde og styrke« interessen for de politiske forhold i Nordslesvig.¹ Rent formelt havde Vælgerforeningen altså til opgave at aktivisere de dansksindede nordslesvigere politisk. En egentlig udøvende eller besluttende myndighed i udformningen af nordslesvigernes politik var derimod ikke formelt tillagt den.

Forskellige forhold tyder imidlertid på, at man med foreningens oprettelse også tilsigtede at give den en reel indflydelse på udformningen af de dansksindedes politik. For det første skulle Vælgerforeningen, hvilket også havde været hensigten med de tidligere planlagte valgorganisationer, træde i stedet for det »øverste råd«, som indtil da havde fungeret som politisk koordinationsorgan og i samarbejde med de parlamentariske repræsentanter havde truffet alle fælles politiske afgørelser. For det andet fremgik det af debatten omkring Vælgerforeningens stiftelse, at den blev opfattet som et (mere eller mindre) repræsentativt politisk organ. Dette fremgår bl. a. af H. P. Hanssens tidligere omtalte programerklæring, i hvilken han sammenfattede alle Vælgerforeningens opgaver, da han skrev, at den sammen med de parlamentariske repræsentanter skulle varetage de dansksindede nordslesvigeres politiske interesser.

Men fik Vælgerforeningen nogen reel indflydelse på udformningen af de dansksindede nordslesvigeres politik? For årene 1906–1910 må dette spørgsmål på grundlag af den foreliggende behandling besvares såvel positivt som negativt.

Vælgerforeningen overtog en konkret og politisk betydningsfuld rolle, idet det blev dens opgave at udpege kandidaterne ved valgene til de tyske parlamenter. Vælgerforeningen kunne herved afgøre, hvilken af de to fremherskende politisk-taktiske opfattelser, protest- eller forhandlingsstandpunktet, der skulle repræsentere Nordslesvig i Berlin. Dette må betegnes som en vigtig politisk beføjelse.

Baggrunden for, at Vælgerforeningen kunne træffe bestemmelse om opstilling af kandidater til landdags- og rigsdagsvalgene, var naturligvis et alment ønske om at undgå, at to eller flere dansksindede kandidater stillede op mod hinanden. En sådan situation kunne få meget uheldige nationalpolitiske konsekvenser.

Selv om Vælgerforeningen som tidligere nævnt langt fra organiserede hele det dansksindede vælgerkorps i Nordslesvig, synes dens afgørelser altid at være blevet accepteret og dens anbefalinger fulgt. Forud for rigsdagsvalget i 1907 var der ganske vist visse bestræbelser i gang på at få vælgerne til at stemme på andre dansksindede kandidater end H. P. Hanssen, men kun meget få fulgte denne opfordring. Når der ved landdagsvalget i 1896 findes et eksempel på, at Vælgerforeningens bestyrelse lod kandidatopstillingen afhænge af et prøvevalg blandt valgmændene, så skyldes dette ikke, at bestyrelsens beføjelse til at opstille var blevet anfægtet, men derimod et ønske om at undgå et brud inden for den uenige bestyrelse. Ved prøvevalget opnåede H. P. Hanssen iøvrigt 120 af de afgivne 125 stemmer.²

Tilsyneladende var det først efter, at H. P. Hanssen i 1906 var blevet rigsdagsmand, at der opstod debat om, hvorvidt sammensætningen af Vælgerforeningens bestyrelse og tilsynsråd med hensyn til politiske opfattelser var i overensstemmelse med de menige vælgeres synspunkter. Sålænge redaktør Jessen var rigsdagsmand, og begge de to retninger var repræsenteret i Berlin, synes Vælgerforeningens ledelse at være blevet anerkendt, fordi »den var sammensat af ansete danske mænd«, og fordi »disse altid havde truffet det rette valg.«³ Men efter Jessens død, da forhandlingspolitikken alene blev forfægtet af de parlamentariske repræsentanter (H. P. Hanssen og Julius Nielsen), tilstræbte protesttilhængerne at få øget indflydelse inden for Vælger-

foreningens ledelse. Protestfløjen havde indtil 1907 kun få tilhængere i tilsynsrådet. De måtte derfor, som debatterne efter H. P. Hanssens opstilling som rigsdagskandidat og efter hans afstemning i Rigsdagen den 13. december 1906 viser, søge andre veje for om muligt at påvirke Vælgerforeningen afgørelser.

Protesttilhængernes kritik af tilsynsrådets sammensætning blev taget til følge, og den nye valg måde bevirkede, at de to retninger opnåede en næsten jævnbyrdig repræsentation i rådet. Derefter blev Vælgerforeningen i meget høj grad det, som Ernst Christiansen i maj 1907 skrev, at den burde være, nemlig »en ramme indenfor hvilken alle anskuelser frit kunne gøre sig gældende.«⁴

Og netop dette må sikkert betegnes som en af Vælgerforeningens vigtigste roller i det her behandlede tidsrum. Bestyrelsen og tilsynsrådet blev et debatforum for de divergerende politiske standpunkter. Ved at disse organer fungerede som et sådant, undgik man, at de skarpe brydninger mellem protest- og forhandlingstilhængerne medførte en fuldstændig splittelse. Skønt der førtes skarpe debatter i aviserne og på valgmøderne, stod »de hårdeste slag« dog inden for Vælgerforeningens ledelses rammer, og uanset standpunkternes uforenelighed og de to fløjes jævnbyrdighed lykkedes det her altid at opnå almindelig enighed om et kompromis som løsning på problemerne.

Det må siges, at Vælgerforeningens ledelse var medvirkende til at bestemme, hvilken politik nordslesvigernes parlamentariske repræsentanter skulle føre for så vidt, at den afgjorde, hvem der skulle bestride landdags- og rigsdagsmandaterne. For årene 1906–1910 begrænsedes dens faktiske politiske indflydelse dog stærkt af to forhold. For det første havde Vælgerforeningens ledelse ved kandidatopstillingen ingen reelle alternativer at vælge imellem, primært fordi protestfolkenes ledere konsekvent nægtede at overtage nogle af de parlamentariske poster, og specielt vedrørende rigsdagsmandatet vel også fordi H. P. Hanssen simpelthen syntes at være den bedst egnede til dette hverv i Nordslesvig.

De mest oplagte emner blandt protesttilhængerne var Peter Grau og Ernst Christiansen. De fremførte hver for sig forskellige grunde til ikke at ville modtage en kandidatur. Grau havde f. eks. økonomiske betænkeligheder og mente desuden, at han ikke havde evner til at bestride et landdags- eller rigsdagsmandat, mens Christiansen vægrede sig af hensyn til Flensborg Avis. Grau billigede Christiansens

standpunkt, da også han anså arbejdet ved Flensborg Avis for vigtigere end arbejdet i Berlin. Dette kan betyde, at protesttilhængerne ikke anså det parlamentariske arbejde for så betydningsfuldt, som forhandlingstilhængerne gjorde det, d. v. s. at det parlamentariske arbejde for protesttilhængerne ikke retfærdiggjorde de samme personlige ofre, som det f. eks. gjorde for H. P. Hanssen, og at protesttilhængerne anså det nationalpolitiske arbejde i Nordslesvig for mere betydningsfuldt end arbejdet i Berlin. En sådan opfattelse må vel også være en naturlig konsekvens af proteststandpunktet.

H. P. Hanssen adskilte sig fra sin samtids øvrige politiske forgrundsfigurer i Nordslesvig ved primært at være politiker og sekundært at bestride et andet erhverv. H. P. Hanssen havde uddannet sig med henblik på et arbejde for de dansksindede nordslesvigeres nationale sag, og det er således karakteristisk, at han, modsat f. eks. Jens Jessen, blev redaktør først og fremmest for derved at have et talerør for sine politiske anskuelser.⁵ Nordslesvigs øvrige parlamentariske repræsentanter, måske bortset fra Gustav Johannsen, havde ikke specielle uddannelsesmæssige forudsætninger for at bestride mandaterne. De var snarere via en fremtrædende position i Nordslesvig i det hele taget blevet udpeget som repræsentanter for befolkningen. Det er således karakteristisk, at flere af dem var relativt velstående (Krüger og Ahlmann f. eks.). Den parlamentariske virksomhed var ikke indbringende, og det var derfor ikke alle, der kunne tillade sig at modtage en sådan post. Hensynet til økonomiske forhold var den hyppigste motivering for at afslå opstilling.

H. P. Hanssen var i 1896 34 år gammel blevet landdagsmand. Han havde derfor, da han i 1906 blev rigsdagsmand, stor parlamentarisk erfaring og et indgående kendskab til politiske forhold og politisk fremtrædende personer i Berlin, hvilket måtte befæste hans stilling som den bedst egnede til at bestride rigsdagsmandatet i de kriser, der i årene 1906–1910 opstod omkring hans person og politik.

Af disse årsager var Vælgerforeningens ledelse ved kandidatopstillinger 1906–1910 reelt ikke stillet i en fri valgsituation. Man kunne ikke komme uden om H. P. Hanssen som rigsdagsmand. H. P. Hanssens politik overfor tilsynsrådet viser, at han selv var klar over dette. Hans ofte fremsatte trusler om at træde tilbage fra det parlamentariske arbejde medførte næsten altid, at han fik sine krav indfriet.

Den anden grund til, at man må betragte Vælgerforeningens indflydelse på udformningen af de dansksindede nordslesvigeres politik i 1906–1910 som moderat, er, at landdags- og rigsdagsmændene, når først de var blevet valgt, ikke konsulterede Vælgerforeningen angående de konkrete politiske opgaver, de arbejdede med i Berlin. Som vist, førte H. P. Hanssen forhandlingerne om Optantkonventionen helt på egen hånd. Vælgerforeningens ledelse blev ikke taget med på råd vedrørende repræsentanternes stillingtagen til politiske spørgsmål i Berlin, den informeredes blot herom.⁶

Imidlertid fungerede Vælgerforeningen som kontrolorgan overfor landdags- og rigsdagsmændene på den måde, at det, som det fremgår af debatten omkring §§ 8 og 9 i udvalgets forslag til forretningsorden for bestyrelsen og tilsynsrådet, anerkendtes af alle, at repræsentanterne måtte træde tilbage, dersom de fik et flertal imod sig i bestyrelsen og tilsynsrådet. I denne specielle situation kan man vel sige, at Vælgerforeningen fungerede som »Nordslesvigs Rigsdag«.

Det var dog ikke som »rigsdag«, at Vælgerforeningen i perioden 1906–1910 udøvede sin betydeligste funktion i de dansksindede nordslesvigeres politiske arbejde. Dens væsentligste funktion var, at den sikrede en samlet dansk front udadtil i Nordslesvig. Inden for Vælgerforeningens rammer fandt de to modstridende holdninger, protest- og forhandlingsstandpunktet efter reorganiseringen i 1907 et organ, som de begge kunne respektere som forum for den skarpeste politiske diskussion. Det lykkedes herved, dels at skjule en betydelig del af uenigheden over for de tyske magthavere, og dels at undgå, at standpunkterne låstes fast af for megen offentlighed, hvilket kunne vanskeliggøre kompromisløsninger. Kampen førtes og afsluttedes i en ret snæver kreds, hvorved det blev muligt for danskheden i Nordslesvig udadtil at optræde som en enig helhed.

OVERSIGT OVER ANVENDT MATERIALE

De i noterne benyttede forkortelser er i oversigten anført i kursiv. Henvisninger til brevstof er angivet ved efter arkivet at anføre brevskriverens navn og brevets dato.

Utrykt materiale i Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, Åbenrå:

1. *Vælgerforeningens arkiv. (Vf. A.)*
1888–1914. Forhandlingsprotokol for generalforsamlinger. (*Forhandlingsprot. for generalfors.*)
1888–1907, 1908–21. Forhandlingsprotokoller for bestyrelses- og tilsynsrådsmøder. (*Forhandlingsprot. for bestyr.*)
1888–1921. Sager vedrørende Vælgerforeningens oprettelse og opløsning, love og vedtægter, bestyrelse, tilsynsråd og tillidsmænd. (*Sager vedr. ... + læggets titel*)
1891–1909. Diverse sager.
2. *Ernst Christiansens privatarkiv. (Christiansens arkiv)*
1893–1921. Dagbøger og notitsbøger. (*Dagbøger*)
1907–1911. Sager vedrørende Vælgerforeningen for Nordslesvig og »kriserne«. (*Sager vedr. Vf.*)
Breve fra forskellige.
3. *P. Graus privatarkiv. (Graus arkiv)*
1900–1909. Dagbøger.
1906–1910. Vedrørende »Dybbøl-Posten«.
Breve fra forskellige.
4. *H. P. Hanssens privatarkiv. (Hanssens arkiv)*
1888–1919. Korrespondancesager vedrørende den nordslesvigske Vælgerforening ca. 1888–1919. (*Korrespondancesager vedr. Vf.*)
1890–1932. Korrespondancesager vedrørende dagbladet Hejmdal og andre sønderjyske aviser.
Breve fra forskellige.
5. *Lydik Jacobsens privatarkiv. (Jacobsens arkiv)*
Breve fra forskellige.
6. *Hans Jensens privatarkiv. (H. Jensens arkiv)*
Breve fra forskellige.
7. *H. D. Kloppenborg-Skrumsagers privatarkiv. (Kloppenborg-Skrumsagers arkiv)*
Breve fra forskellige.
8. *H. Lausten-Thomsens privatarkiv. (Lausten-Thomsens arkiv)*
1906–1920. »Breve til H. Lausten-Thomsen om nationalpolitiske emner«.
9. *Anders Lebecks privatarkiv. (Lebecks arkiv)*
Bevægede møder i Vælgerforeningen.
10. *Hans Lunds privatarkiv. (Lunds arkiv)*
Sønderjylland 1864–1920. Afskrifter af breve.

11. *Nis Nissen, Nordborg's privatarkiv. (Nis Nissens arkiv)*
Breve fra forskellige.
12. *Nis Chr. Nissen, Viby's privatarkiv. (Nis Nissen Viby's arkiv)*
1903–1909. »Afskrifter og koncepter fra Nis Nissen«.
Breve fra forskellige.
13. *J. N. H. Skrumsagers privatarkiv. (Skrumsagers arkiv)*
Breve fra forskellige.
14. *A. Svenssons privatarkiv. (Svenssons arkiv)*
Breve fra forskellige.
15. *Jørgen Zachariassens privatarkiv. (Zachariassens arkiv)*
1898–1913. Sager vedr. Vælgerforeningen og dens arbejde.
1918–1919. Vælgerforeningens arbejde op til genforeningen.

Trykt materiale:

- Andersen, Nik.:* De tyske rigsdagsvalg i Nordslesvig 1871–1912. I *Sjy. Årb.* 1912 s. 173–207.
- Brandes, G.: Sønderjylland under preussisk tryk. Kbh. 1919.
- Brandt, Otto: Geschichte Schleswig-Holsteins. 6. udg., Kiel 1966.
- Christensen, L. P.: Slesvig delt . . . Flensborg 1923.
- Cour, Vilh. la: To livslinjer. Kbh. 1954.
- Dahl, Svend:* H. P. Hanssen-bibliografi. I *Festskrift* s. 450–501.
- Dahl, Svend og Axel Linvald (red.): Sønderjylland I–II.* Kbh. 1919.
- (Dannevirke): Bladet Dannevirke. 100 år. 1838 - 15. juni - 1938. 1938.
- Eller, Edvard (red.): Sønderjysk *Centralforenings Festskrift*. Kbh. 1920.
- Fabricius, Knud: Mine oplevelser i det sønderjyske arbejde ved århundredeskiftet. I *Sjy. Årb.* 1964 s. 232–239.
- Festskrift til H. P. Hanssen. Åbenrå 1932.*
- Fink, Troels: Da Ernst Christiansen blev »opdaget«. I *Sjy. Årb.* 1970 s. 109–135.
- Fink, Troels: Rids af Sønderjyllands historie.* Kbh. 1955.
- Fink, Troels: Spillet om dansk neutralitet 1905–09. Århus 1959.
- Flensborg Avis. Benyttet for august 1906 og marts 1910.
- Friis, Aage:* I samarbejde og venskab med H. P. Hanssen gennem halvthundrede år. I *Bogen om H. P. Hanssen* s. 95–134.
- (*Friis, Aage*): Konventionen af 11. januar 1907 mellem Danmark og Preussen. I *Sjy. Årb.* 1907 s. 177–206.
- Gotthardsen, N. J.:* Ved redaktør, rigsdagsmand Jens Jessens død i 1906. I *Sjy. Årb.* 1959 s. 157–72.
- Grau, Andreas: Nutidens Sønderjylland. 2. udg., Odense 1911.
- (Hanssen, H. P.): *Bogen om H. P. Hanssen*, skrevet af hans venner. Kbh. 1948.
- Hanssen, H. P.:* Fra *kampårene* I–II. Kbh. 1929.
- Hanssen, H. P.: Fra *krigstiden* II. Kbh. 1924.

- Hanssen, H. P.: Køllerpolitikken. Åbenrå 1907. Særtryk af Sjø Årb. 1903–1907.*
- Hanssen, H. P.: Et tilbageblik I–IV. Kbh. 1930–34.*
- Hejmdal, Dagblad, benyttet for august 1906.
- (Historie): Sønderjyllands *historie* V. Kbh. 1932–33.
- Holdt, Jens (udg.): Breve fra Jørgen Iversen til Rasmus Clausen i årene 1889–1903. I *Sjø. Årb.* 1965 s. 105–138.
- Høyberg, Frederik: Gennem 80 år. Erindringer fra fremmedherredømmets tid. Tønder 1964.
- Iversen, P. Kr. (udg.): Den nordslesvigske Gruppe's og Det sønderjyske Venstre's forhandlingsprotokol 1920. I Sjø. Årb. 1970 s. 87–108.*
- Japsen, G.: De nordslesvigske sparekassers historie. Åbenrå 1970.
- Jessen, Franz von (red.): Håndbog i det nordslesvigske spørgsmåls historie. 1901.
- Jessen, Franz von (red.): Håndbog i det slesvigske spørgsmåls historie 1900–1937. Første bind 1900–1918. Kbh. 1938.*
- Jessen, Franz von: Mit livs egne, hændelser, mennesker. Tredie del, 1904–1908. Kbh. 1945.*
- Kaufmann, Th.: Minder og tanker. 1962.
- Kürstein, Poul (red.): Flensborg Avis. 1869 - 1. oktober - 1969. Flensborg 1969.
- Larsen, Kai Edvard: Peter Grau. En fører i grænselandskampen. Sønderborg 1962.*
- Larsen, Kai Edvard: En sønderjysk høvding. Jacob Peter Reimers. Kbh. 1927.
- Lausten Thomsen, H. og Nic. Svendsen: Håbets mænd. Flensborg 1923.
- Lebeck, Anders: De store nationale foreninger. I Dahl og Linvald II s. 128–144.*
- Lund, Hans: Fra 1864 til Vælgerforeningens dannelse. I Festskrift s. 301–317.*
- Lund, Hans: Den politiske og nationale udvikling. I Sønderjyllands Historie V s. 3–306.*
- Mackeprang, M.: Nord-Schleswig von 1864–1911. Jena 1912.
- Mackeprang, M.: Nordslesvig 1864–1909. Kbh. 1910.*
- Møller, H. L.: Red. Jens Jessen. I *Sjø. Årb.* 1907 s. 143–76.
- Nørgaard, Fred.: H. P. Hanssen. Bidrag til en levnedstegning. Kbh. 1919.
- Petersen, Jacob: Sprogforeningens formand. I Bogen om H. P. Hanssen s. 175–203.
- Petersen, Thade: Årsmødet 1907 og Årsmødet 1908. I Sjø. Årb. 1908 s. 85–93 og s. 303–309.*
- Refslund Poulsen, Marten: Erindringer I–II. Kbh. 1955–57.*
- Refslund Poulsen, Marten: Minder. Kbh. 1949.
- Simonsen, Martin: Vælgerforeningen for Nordslesvig. I Eller: Sønderjysk Centralforenings Festskrift s. 154–159.*

- Simonsen, Martin: Vælgerforeningens årsberetning og regnskaber siden generalforsamlingen 1914. Haderslev 1920.
- Skau, P.: *Minder fra mit liv og min tid*. Århus 1909.
- Sprogforeningen. En redegørelse af bestyrelsen. Åbenrå 1911.
- Svendsen, Nic.: Sønderjysk skæbne. Et levnedsløb I. Haderslev 1953.
- Svensson, A.: Da H. P. Hanssen afløste redaktør Jens Jessen som rigsdagsmand. I *Sjy. Arb.* 1963 s. 153–60.
- Svensson, A.: *Kamp og Fest* I. Sønderborg 1960.
- Svensson, A.: Redaktør J. Jessen, Flensborg Avis I–III. Tønder 1955–1960. Sønderjyske *Årbøger*. 1889 ff.
- Thorsen, Svend: Delt efter ansøkelser. Kbh. 1970.
- To *Ungdomsvener*. Udg. af Harald Jørgensen. En brevveksling mellem H. P. Hanssen og H. V. Clausen. Kbh. 1962.

NOTER OG HENVISNINGER

INDLEDNING (s. 76–77)

1. Hanssen, *Tilbageblik* II s. 19.
2. Grau, *Nutidens Sønderjylland* s. 22.
3. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., *Krisedagbog* s. 30.

DEN NORDSLESVIGSKE VÆLGERFORENING (s. 78–95)

1. Lund, *Sjy. Hist.* s. 83.
2. *Ibid.*, f. eks. s. 92. Se også Mackeprang, *Nordslesvig*, bl. a. s. 54 f, s. 125, s. 134 og s. 136.
3. Lund, *Festskrift* s. 306–17.
4. Fink, *Rids* s. 187 f.
5. Hanssen, *Tilbageblik* I s. 180–84 og s. 190.
6. Skrumsagers arkiv, Hanssen d. 21. febr. 1888. Den anden nordslesvigske landdagsmand, gdr. A. D. Hørlück var protesttilhænger og havde derfor ikke indtaget sit sæde i Landdagen. Hanssen, *Tilbageblik* I s. 189 f.
7. Skrumsagers arkiv, Gustav Johannsen d. 13. marts 1888.
8. Hanssen, *Tilbageblik* I s. 252 f.
9. Hans Lunds arkiv, P. Skau til J. N. H. Skrumsager d. 26. april 1888. Hanssens arkiv, gdr. Ph. Møller, Jægerup d. 23. maj 1888 og To Ungdomsvener s. 43, Hanssen d. 26. maj 1888.
10. Lund, *Festskrift* s. 317 og Hanssen, *Tilbageblik* II s. 18.
11. Skrumsagers arkiv, Gustav Johannsen d. 19. juni og d. 3. juli 1888.
12. Referatet af dette møde er i bestyrelsens og tilsynsrådets forhandlingsprotokol en omtrent ordret gengivelse af det her citerede. H. P. Hanssens beretning om mødet udbygger ikke protokollernes referater, se Hanssen, *Tilbageblik* II s. 18 f.
13. Svensson, Jessen II s. 79 ff.
14. *Ibid.* I s. 253 f.
15. P. Skau, *Minder* s. 188 f.
16. Skrumsagers arkiv, Hanssen d. 2. juli 1888.
17. Hanssen, *Tilbageblik* II s. 19.

18. Vf. A., Sager vedr. foreningens oprettelse, F. C. Hansen, Løjtetoft d. 13. juli 1888 (Hansen vidste dog, at man ville oprette en vælgerforening i Vojens, se *ibid.*). Jvf. *ibid.* breve fra urmager Rosenbom, Løgumkloster d. 12. juli 1888, fra gdr. G. Budach, Hornskov d. 12. juli 1888 og fra godsejer H. A. Knudsen, Visby d. 14. juli 1888.
19. Der er også mindre uklarheder. F. eks. vides det ikke, hvorledes landdagsmand A. D. Hörluck, der var en af edsnægternes førere på dette tidspunkt, stillede sig til sagen. Ifølge Hanssen, *Tilbageblik II* s. 18 anbefalede Hörluck foreningens oprettelse, mens han efter Jessens mening frarådede (Svensson, *Jessen II* s. 80).
20. Svensson, *Jessen II* s. 77 f.
21. Hanssen, *Tilbageblik II* s. 80.
22. *Ibid.*, I s. 190.
23. Det vigtigste kildegrundlag for dette afsnit er Vælgerforeningens arkiv, Forhandlingsprotokol for generalforsamlinger 1888–1914. Der vil herefter kun blive henvist til denne forhandlingsprotokol i de tilfælde, hvor det ikke klart fremgår, at oplysningerne stammer herfra.
24. Hanssen, *Tilbageblik I* s. 253.
25. Forslaget til lovene er ikke set. Det vides derfor ikke bestemt, hvilke ændringer det undergik, før det blev vedtaget.
26. Svensson, *Jessen II* s. 77. Stemmetallene ses i Nik. Andersen, *Sjy. Årb. 1912* s. 183 f.
27. Skrumsagers arkiv, Gustav Johannsen d. 3. juli 1888, og Hanssen, *Tilbageblik II* s. 18 f.
28. Skrumsagers arkiv, Gustav Johannsen d. 13. marts 1888, og Hanssen, *Tilbageblik I* s. 253.
29. Vf. A., *Forhandlingsprot. for bestyr. d. 31. juli 1888 og sst., Sager vedr. foreningens oprettelse*, F. C. Hansen d. 13. juli 1888.
30. Jessen, *Håndbog 1900–1918* s. 123.
31. Svensson, *Jessen II* s. 80.
32. Vf. A., *Forhandlingsprot. for bestyr. d. 14. juni 1889*. Jvf. Svensson, *Jessen I* s. 254.
33. De følgende udregninger er foretaget på grundlag af Nik. Andersen, *Sjy. Årb. 1912* s. 173–207.
34. Se herom Hanssen, *Køllerpolitikken* s. 84–131.
35. Det skete i 1889, jvf. Hanssen, *Tilbageblik II* s. 84 ff.
36. Hanssen, *Køllerpolitikken* s. 119 f.
37. *Ibid.* s. 120 f.
38. Vf. A., *Forhandlingsprot. for bestyr. d. 15. sept. 1896*.
39. I lovene af 1900 er den nærmere geografiske fordeling ikke specificeret. Tilsyneladende tog man dog også efter 1900 hensyn til den i 1889 fastlagte mandatfordeling mellem de fem kredse.
40. Hanssens arkiv, Nis Nissen, Nordborg d. 2. febr. 1901.
41. Hanssen, *Køllerpolitikken* s. 124 f.
42. Vf. A., *Forhandlingsprot. for bestyr. d. 23. maj 1907*.
43. Efter bestyrelsens forslag skulle tilsynsrådet bestå af 23 medlemmer. Det fremgår ikke af dens forhandlingsprotokol for d. 23. maj 1907, hvorledes den geografiske fordeling af disse medlemmer var tænkt, og det vides derfor ikke, hvilke kredse der fik en større repræsentation ved, at tilsynsrådet i de endelige bestemmelser udvidedes med to medlemmer.

44. Flensborg Avis d. 14. maj 1907. Set i Vf. A., Sager vedr. love og vedtægter.
45. Høyberg, Gennem 80 år s. 120 og Hanssen, Køllerpolitikken s. 129. Se også Lund, Sjy. Hist. s. 236.
46. Vf. A., Forhandlingsprot. for generalfors. d. 9. juni 1907. Larsen, Peter Grau s. 97 daterer fejlagtigt formandsvalget til d. 9. juni 1908.
47. Jessen, Håndbog 1900–1918 s. 129.
48. Vf. A., Forhandlingsprot. for generalfors. 1909 og 1913.
49. Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. d. 22. okt. 1910.
50. Vf. A., Forhandlingsprot. for generalfors. d. 10. juli 1888.
51. Vedr. stemmeafgivningen ved landdagsvalgene i 1870'erne og 80'erne, se Nik. Andersen, Sjy. Årb. 1912 s. 185.
52. Martin Simonsen, Sjy. Centralfor. Festskr. s. 155.
53. Hanssen, Tilbageblik I s. 189 f.
54. Lund, Festskrift s. 305–16.
55. Hanssen, Tilbageblik II s. 19. Artiklen er dateret ved hjælp af Dahl, Festskrift s. 454.
56. Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. d. 9. og d. 19. nov. 1907.
57. Lund, Sjy. Hist. s. 171.
58. Ibid. s. 184 f. Jvf. Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. 1888–1891.
59. Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. 1888–1900.
60. Ibid. d. 13. maj 1893.
61. Lebeck, Sønderjylland II s. 135.
62. Hanssen, Tilbageblik II s. 86. Jvf. Iversen, Sjy. Årb. 1970 s. 87.
63. Hanssen, Tilbageblik II s. 250 f. Der ses intet referat af det omtalte bestyrelsesmøde i forhandlingsprotokollen.
64. Dahl, Festskrift s. 457–72.
65. F. eks. Hanssen, Tilbageblik II s. 103–06.
66. Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. d. 28. jan. 1896, d. 29. okt. 1901 og d. 7. april 1903. Hanssen fejldaterer opstillingsmødet i 1896 i Tilbageblik II s. 182. Det foregik samme dag, som Hans Lassen blev begravet, og ikke dagen efter, jvf. forhandlingsprotokollen og To Ungdomsvenner s. 186, Hanssen d. 28. jan. 1896.
67. Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. d. 14. maj 1899. Om Groth-sagen se Svensson, Jessen III s. 130–35. H. P. Hanssen omtaler ikke denne sag i sine erindringer. (Hjemstavnsdigteren Claus Groth stammede fra Ditmarsken og digtede på »holstener-plat«).
68. Vf. A., Forhandlingsprot. for generalfors. 1902. Jvf. Jessen, Håndbog 1900–1918 s. 148 f.
69. Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. d. 9. nov. 1907.
70. Ibid. d. 1. aug. 1908 og Hanssen, Tilbageblik III s. 236 ff.
71. Ibid. d. 6. okt. 1909 og Hanssen, Tilbageblik III s. 280–85.
72. Jessen, Håndbog 1900–1918 s. 149.
73. Skrumsagers arkiv, Hanssen d. 8. juli 1908 og Jessen, Håndbog 1900–1918 s. 146.
74. Om Hanssens virksomhed jvf. note 65.
75. F. eks. Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. d. 8. maj 1898, d. 15. sept. 1906 og d. 8. okt. 1907.
76. I alle de benyttede privatarkiver ses mange opfordringer om at afholde foredrag i forskellige foreninger.

POLITISKE STRIDSSPØRGSMÅL I NORDSLESVIG 1906–10 (s. 96–150)

1. Friis, Sjø. Årb. 1907 s. 182 og Hanssen, Tilbageblik III s. 116 f. Larsen, Peter Grau s. 69 angiver fejlagtigt, at konventionen blev offentliggjort d. 11. jan. 1907.
2. Jessen, Håndbog 1900–1918 s. 126 f.
3. For den udenrigspolitiske sammenhæng henvises til Fink, Spillet om dansk neutralitet.
4. Friis, Bogen om H. P. Hanssen s. 113.
5. Hanssen, Tilbageblik III s. 69 f.
6. Ibid. s. 68.
7. Fink, Spillet om dansk neutralitet s. 60.
8. Hanssens arkiv, Jens Jessen til red. Møldt d. 5. febr. 1906.
9. Christiansens arkiv, Dagbøger, 1906, afskrift af brev fra red. Jessen af 4. april 1906.
10. Svensson, Jessen III s. 252 f.
11. Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. d. 11. april 1906. H. P. Hanssen sad på dette tidspunkt fængslet i Neumünster, se Hanssen, Tilbageblik II s. 315.
12. Hanssens arkiv, Julius Nielsen d. 17. april 1906.
13. Ibid., Jens Jessen til Nis Nissen, Nordborg d. 5. maj 1906.
14. Graus arkiv, Jens Jessen d. 2. maj 1906.
15. Hanssen, Tilbageblik II s. 265.
16. Svensson, Jessen III s. 255 f.
17. Hanssens arkiv, Julius Nielsen d. 17. april 1906.
18. Jessen, Mit livs egne III s. 297.
19. Jvf. note 17.
20. Jvf. note 13.
21. Hanssen, Tilbageblik III s. 88.
22. Ibid. s. 90–96, s. 104–09 og s. 115 ff.
23. Ibid. s. 90–96. Præambelen i Friis, Sjø. Årb. 1907 s. 177 f.
24. Hanssen, Tilbageblik III s. 123.
25. Jessen, Håndbog 1900–1918 s. 31.
26. Hanssen, Tilbageblik III s. 125 f.
27. Friis, Sjø. Årb. 1907 s. 177 f.
28. Ibid. s. 179 f. Om baggrunden for de nationalitetsløse optantbørn se Jessen, Håndbog 1900–1918 s. 3–22.
29. Fink, Spillet om dansk neutralitet s. 66 f.
30. Jessen, Håndbog 1900–1918 s. 30.
31. Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. d. 28. juli 1906.
32. Hanssen, Tilbageblik III s. 18 ff. Se også Nis Nissens arkiv, Hanssen d. 9. febr. 1906 og Hejmdal d. 2. aug. 1906.
33. Nis Nissens arkiv, Hanssen d. 28. jan. 1906.
34. Hanssen, Tilbageblik III s. 21 f.
35. Christiansens arkiv, Dagbøger d. 11. maj 1906. Jvf. Graus arkiv, Ernst Christiansen d. 27. juli 1906 og Skrumsagers arkiv, Hanssen d. 12. aug. 1906.
36. F. eks. Flensborg Avis d. 2. og d. 5. aug. 1906.
37. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., Kriesedagbog s. 3.
38. Friis, Bogen om H. P. Hanssen s. 105 og s. 112 f.
39. Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. d. 19. aug. 1906.
40. Hanssens arkiv, J. N. H. Skrumsager d. 11. aug. 1906 og Skrumsagers arkiv, Hanssen d. 12. aug. 1906.

41. Skrumsagers arkiv, Nis Nissen d. 10. aug. 1906, Jacobsens arkiv, Lorens Poulsen, Flensborg, d. 22. aug. 1906 og Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. d. 19. aug. 1906. Skrumsager, Jul. Nielsen, Nis Nissen og H. P. Hanssen havde ved et møde d. 18. aug. tilrettelagt, hvilken taktik der skulle bruges for at få Høybergs og Jacobsens forslag afvist. Nis Nissens arkiv, Hanssen d. 12. aug. og Skrumsagers arkiv, Hanssen d. 12. aug. 1906.
42. Hanssen, Tilbageblik III s. 22 f. Jvf. Nis Nissens arkiv, Hanssen d. 8. aug. 1906.
43. Hanssens arkiv, J. N. H. Skrumsager d. 16. aug. 1906.
44. Jacobsens arkiv, Lorens Poulsen d. 22. aug. 1906.
45. Fr. Høyberg var på dette tidspunkt ikke selv medlem af tilsynsrådet.
46. Hanssens arkiv, Fr. Høyberg d. 27. aug. 1906. Hanssen skriver i Tilbageblik III s. 24, at han modtog brevet dagen efter mødet i Vælgerforeningen!
47. Hanssens arkiv, Hanssen til Fr. Høyberg d. 31. aug. 1906 (kopi).
48. Red. Christiansen var i foråret 1906 blevet udpeget som Moldts efterfølger, men efter Jessens død bad han sig fritaget fra kontrakten. Graus arkiv, Christiansen d. 23. juli 1906.
49. Svenssons arkiv, P. Grau d. 7. aug. 1906. Se også Larsen, Peter Grau s. 61.
50. Hanssens arkiv, P. Grau, f. eks. d. 6. okt. 1894, d. 3. dec. 1900 og d. 6. nov. 1901.
51. Larsen, Peter Grau s. 43.
52. Hanssen, Tilbageblik III s. 28 f.
53. Hanssens arkiv, P. Grau d. 17. juli 1907.
54. Ibid. d. 17. juli og d. 6. sept. 1907.
55. Graus arkiv, Hanssen d. 8. sept. 1907.
56. Skrumsagers arkiv, Nis Nissen, Nordborg d. 27. marts 1903.
57. Japsen, De nordslesvigske sparekassers historie s. 217 f.
58. Graus arkiv, Hanssen d. 8. sept. 1907. Om skorstensfejerskandalen se Larsen, Peter Grau s. 44–50.
59. Hanssens arkiv, P. Grau maj 1899, d. 3. dec. 1900 og d. 15. nov. 1903.
60. Ibid., Nis Nissen, Nordborg d. 11. dec. 1887 og To Ungdomsvenner s. 9, Hanssen d. 20. april 1888.
61. Thorsen, Delt efter ansøkelser s. 14.
62. Hanssens arkiv, P. Grau d. 29. juli 1906.
63. Graus arkiv, Hanssen d. 12. aug. 1906. Dette brev er fejldateret til d. 12. okt. i Larsen, Peter Grau s. 62.
64. Ibid. Hanssen nævner kun Jessens forhandlinger, der jo var blevet offentliggjorte, mens hans egne stadig var hemmelige.
65. Ibid. Se også To Ungdomsvenner s. 298, Hanssen d. 10. aug. 1906.
66. Hanssens arkiv, P. Grau d. 29. juli 1906. Se også hans breve af 22. og 24. dec. 1906 og d. 17. juli 1907.
67. Hanssen, Tilbageblik III s. 22.
68. Gdr. N. J. Hørlück, Rurup, meldte afbud p. g. a. sygdom, se Gotthardsen, Sjø. Årb. 1959 s. 158. Gdr. Nis Nissen, Viby, blev også opfordret til at deltage i henvendelsen, se Nis Nissen Vibys arkiv, A. Grau d. 14. aug. 1906 og sst. Hans Jensen til A. Grau d. 10. aug. 1906.
69. I Sjø. Årb. 1959 s. 158 skriver Gotthardsen, at fru Hanssen og M. Andresen var tilstede. H. P. Hanssen (Tilbageblik III s. 33) og H. Jensen (Svensson, Sjø. Årb. 1963 s. 154) skriver, at M. Andresen og Lebeck var tilstede. H.

- Jensens referat, der er affattet få dage efter mødet, må være den bedste kilde til dette spørgsmål.
70. Gotthardsen, Sjy. Årb. 1959 s. 158 ff.
 71. Svensson, Sjy. Årb. 1963 s. 153–56.
 72. Nis Nissens arkiv, Hanssen d. 5. sept. 1906.
 73. Hanssens arkiv, N. J. Gotthardsen d. 3. sept. 1906.
 74. Oprindeligt havde man dog tænkt at sende adressen til alle danske blade i Nordslesvig efter samtalen med H. P. Hanssen. Se Nis Nissen, Vibys arkiv, H. Jensen til A. Grau d. 10. aug. 1906. Hanssens tale i Tyrstrup, se Hanssen, Kampårene II s. 98. Redegørelsen til pressen, se Gotthardsen, Sjy. Årb. 1959 s. 163 f.
 75. Redegørelsen ses ikke at være trykt i Flensborg Avis okt.–dec. 1906.
 76. Gotthardsen, Sjy. Årb. 1959 s. 165–69.
 77. Hanssen, Tilbageblik III s. 22. Se også Hanssens arkiv, A. Svensson d. 18. nov. 1906, Gotthardsen, Sjy. Årb. 1959 s. 169 og Svensson, Sjy. Årb. 1963 s. 158 f.
 78. Hanssens arkiv, Gotthardsen d. 20. nov. 1906. I Gotthardsen, Sjy. Årb. 1959 s. 170 dateres brevet til d. 25. nov.
 79. Svensson, Jessen III s. 349 f. Se også Svensson, Kamp og Fest s. 57.
 80. Hanssens arkiv, P. Grau d. 6. nov. 1901.
 81. Graus arkiv, Ernst Christiansen d. 27. juli 1906.
 82. Hanssens arkiv, Korrespondancesager vedr. Vf.
 83. Nis Nissen, Vibys arkiv, Hans Jensen til A. Grau d. 10. aug. 1906.
 84. Graus arkiv, Ernst Christiansen d. 31. juli 1906.
 85. Christiansens arkiv, P. Grau d. 5. aug. 1906.
 86. Graus arkiv, Ernst Christiansen d. 7. aug. 1906.
 87. N. J. Gotthardsen var født i 1876, H. Lausten-Thomsen i 1878, H. Jepsen Christensen i 1880, A. Grau i 1883, H. Jensen i 1878, Fr. Høyberg i 1832 og Lydik Jacobsen i 1835.
 88. Hanssens arkiv, H. D. Kloppenborg-Skrumsager d. 18. sept. 1906. Se *ibid.*, P. Kaad, Vollerup d. 3. sept. 1906.
 89. Hanssen, Tilbageblik III s. 22 og s. 97 og Vf. A., Diverse sager, vedr. krisen 1910.
 90. Om H. A. Knudsens standpunkt se f. eks. To Ungdomsvenner s. 187, Hanssen d. 29. jan. 1896 og Christiansens arkiv, Villars Lunn, København d. 30. aug. 1906. Om Amorsens standpunkt f. eks. Svensson, Jessen II s. 86 f. og s. 275 og Christiansens arkiv, red. M. C. Mathiesen d. 19. sept. 1911.
 91. Hanssen, Tilbageblik III s. 63 f.
 92. *Ibid.* s. 97, samt Fink, Rids s. 197 og Lund, Sjy. Hist. s. 236.
 93. Hanssens arkiv, P. Grau d. 22. dec. 1906 og Mackeprang, Nordslesvig s. 264 f.
 94. Hanssen, Tilbageblik III, s. 97.
 95. Skrumsagers arkiv, Hansen d. 14. dec. 1906.
 96. Hvor der ikke er henvist til andet, bygger redegørelsen for mødets forløb på Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. d. 22. dec. 1906.
 97. Christiansens arkiv, Hanssen d. 19. dec. 1906 og Nis Nissens arkiv, Ernst Christiansen d. 19. dec. 1906.
 98. Nis Nissens arkiv, Hanssen d. 19. dec. 1906.
 99. Hanssen, Tilbageblik III s. 100 anfører fejlagtigt, at M. Andresen, Åbenrå blev opstillet i 2. valgkreds.
 100. *Ibid.*

101. Nis Nissens arkiv, Hanssen d. 19. dec. 1906. Graus svar ses på samme brev. Jvf. Hanssens arkiv, P. Grau d. 22. dec. 1906.
102. Christiansens arkiv, P. Tønder, Birkelev d. 29. dec. 1906.
103. Hanssens arkiv, F. C. Hansen, Løjtertoft d. 27. jan. 1907.
104. Hanssen, Tilbageblik III s. 102 ff. Jvf. Nis Nissens arkiv, Hanssen d. 31. dec. 1906.
105. Svensson, Kamp og fest s. 61 f.
106. Hanssen, Tilbageblik III s. 101 f og Svensson, Jessen III s. 353.
107. Hanssens arkiv, P. Grau d. 22. dec. 1906. (Do ut des: egtl. at give for at du skal give, d. v. s. at give noget for noget).
108. Ibid., Kloppenborg-Skrumsager d. 21. dec. 1906. Se også sst., Nis Nissen d. 24. dec. 1906 og d. 7. jan. 1907, og Julius Nielsen d. 20. dec. 1906 og d. 2. jan. 1907. Disse breve udtrykker sympati med Hanssens politik. For udtalelser på linje med Graus, se f. eks. Christiansens arkiv, F. C. Hansen, Løjtertoft, d. 30. jan. 1907, Andreas Grau d. 1. jan. 1907 og R. P. Rossen d. 26. dec. 1906.
109. Hanssen, Tilbageblik III s. 100.
110. Jessen, Mit livs egne III s. 341 angiver fejlagtigt, at der afholdtes valgmode i Rødning d. 6. januar 1907. Det var 8. jan., se Hanssen, Tilbageblik III s. 114. I Hanssen, Kampårene II s. 105–13 findes talen trykt.
111. Hanssen, Tilbageblik III s. 114 f og s. 117 f.
112. Lund, Sjø. Hist. s. 238. Jvf. Graus arkiv, Hanssen d. 5. sept. 1907.
113. Det havde gennem flere år været diskuteret, hvem der skulle være Reimers efterfølger, og allerede i 1903 var Skrumsager og Grau spidskandidater. Graus arkiv, O. Th. Krarup d. 7. og d. 28. dec. 1903.
114. Lund, Sjø. Hist. s. 238.
115. Hanssen, Tilbageblik III s. 137 f og Graus arkiv, Hanssen d. 5. sept. 1907.
116. Nis Nissens arkiv, Hanssen d. 8. maj 1907 og Kloppenborg-Skrumsagers arkiv, Hanssen d. 7. maj 1907.
117. Mackeprang, Nordslesvig s. 211–13.
118. Se også Hanssen, Tilbageblik III s. 127 f og s. 133 og Hanssens arkiv, Julius Nielsen d. 20. og d. 23. april 1907.
119. Fink, Spillet om dansk neutralitet s. 287–91.
120. Hanssen, Tilbageblik III s. 134 og s. 183.
121. Hanssen, Kampårene II s. 188. Jvf. Skrumsagers arkiv, Hanssen d. 30. aug. 1907.
122. Hanssen, Tilbageblik III s. 136.
123. Christiansens arkiv, Friis d. 14. marts 1907.
124. Hverken Aage Friis eller H. P. Hanssen var bekendt med de forhandlinger, som departementschef C. F. Lütken på daværende tidspunkt førte med den tyske generalstabschef Moltke. Se Hanssen, Tilbageblik III s. 122 og Friis, Bogen om H. P. Hanssen s. 111.
125. Christiansens arkiv, Friis d. 12. april 1907.
126. Ibid., Villars Lunn d. 25. jan. og d. 24. febr. 1907. Jvf. Graus arkiv, O. Th. Krarup d. 19. febr. 1907.
127. Hanssen, Tilbageblik III s. 123–26.
128. Christiansens arkiv, Villars Lunn d. 7. og d. 24. febr. 1907 og sst. H. L. Møller d. 31. jan. 1907.
129. Fink, Rids s. 197.
130. Hanssen, Tilbageblik III s. 165.

131. Nis Nissens arkiv, Hanssen d. 8. maj 1907.
132. F. eks. Hanssens arkiv, F. C. Hansen d. 27. jan. 1907 og sst. P. Grau d. 11. sept. 1907. Christiansens arkiv, advokat Johs. Andersen, Haderslev, d. 1. febr. 1907.
133. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., referat af bestyrelses- og tilsynsrådsmøde d. 8. okt. 1907.
134. Graus arkiv, O. Th. Krarup d. 29. marts 1907. Jvf. Hanssens arkiv, P. Grau d. 11. sept. 1907, »aften«.
135. Graus arkiv, Hanssen d. 5. sept. 1907.
136. Hanssen, Tilbageblik III s. 132 f og s. 140 f.
137. Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. d. 10. aug. 1907.
138. Hanssens arkiv, P. Grau d. 17. aug. 1907.
139. Jvf. note 124.
140. Jvf. note 119 og Hanssen, Tilbageblik III s. 69 f.
141. Nis Nissens arkiv, Hanssen d. 24. juni 1907.
142. Graus arkiv, Hanssen d. 5. sept. 1907.
143. Hanssens arkiv, P. Grau d. 16. sept. 1907.
144. F. eks. Thade Petersen, Sjø. Årb. 1908 s. 86. Hanssens arkiv, gdr. Th. Thomsen, Toghale, d. 3. marts 1907 og Christiansens arkiv, P. Tønder d. 29. dec. 1906.
145. Hanssens arkiv, Th. Thomsen d. 3. marts 1907 og Christiansens arkiv, Fr. Høyberg d. 7. marts 1907. Red. Jessens svoger R. P. Rossen var direktør for Tønder Landmandsbank, i hvis tilsynsråd bl. a. Høyberg og Lydik Jacobsen sad, se Høyberg, Gennem 80 år s. 118.
146. Hanssens arkiv, Th. Thomsen d. 3. marts 1907.
147. Høyberg, Gennem 80 år s. 120. Jvf. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., referat af Tinglev-møde d. 7. nov. 1907.
148. Christiansens arkiv, Dagbøger, d. 14. april 1907 og sst. brev fra P. Grau d. 17. april 1907.
149. Vf. A., Sager vedr. ... tilsynsråd og tilsynsrådvalg.
150. Hanssen vidste f. eks. at P. Skau, Bukshave, og Falle Lildholdt, Løjt kirkeby, havde nægtet at underskrive forslaget. Nis Nissens arkiv, Hanssen d. 8. maj 1907. Jvf. Hanssens arkiv, Julius Nielsen d. 23. april 1907 og Christiansens arkiv, P. Grau d. 14. maj 1907.
151. Nis Nissens arkiv, Hanssen d. 8. maj 1907.
152. Det avisstof, der i det følgende er anvendt, er fundet i Vf. A., Sager vedr. ... love og vedtægter.
153. Hanssen, Tilbageblik III s. 22 og Svensson, Jessen III s. 342. Se også Vf. A., Diverse sager, sager vedr. krisen 1910.
154. Flensborg Avis d. 1. nov. 1910 og Christiansens arkiv, N. J. Hørlück d. 20. okt. 1912.
155. Christensen, Slesvig delt s. 21, Iversen, Sjø. Årb. 1970 s. 105 og Jacobsens arkiv, Lorens Poulsen d. 22. aug. 1906.
156. Jvf. note 150.
157. Åbenrå Avis (en aflægger af Fl. A.) d. 1. juni 1907.
158. Ibid. og Flensborg Avis d. 2. og d. 4. juni 1907.
159. Nis Nissens arkiv, Hanssen d. 6. juni 1907.
160. Thade Petersen, Sjø. Årb. 1908 s. 92. De vedtagne love indeholdt ingen bestemmelse om forholdstalsvalg måde.

161. Af H. P. Hanssens omtale af Vælgerforeningen i Køllerpolitikken s. 129 fremgår det, at han i det mindste var ret tilfreds med den bestående ordning.
162. F. eks. Zachariassens arkiv, Hanssen d. 20. aug. 1907, Hanssens arkiv, Th. Thomsen d. 3. sept. 1907 og sst. Nis Nissen d. 11. og d. 19. sept. 1907. Christiansens arkiv, P. Grau d. 18. sept. 1907 og Vf. A., Sager vedr. ... tilsynsråd og tilsynsrådvalg.
163. F. eks. Hanssen, Tilbageblik III s. 153 og Skrumsagers arkiv, Hanssen d. 28. aug. 1907.
164. Hanssen, Tilbageblik III s. 156 og Skrumsagers arkiv, Hanssen d. 11. sept. 1907.
165. Om angrebene på H. P. Hanssen se Hanssen, Tilbageblik III s. 148 og Hanssens arkiv, korrespondance med hjuler H. J. Jefsen, Gjesing, sept. 1907. Om »Schack-sagen« se Hanssen, Tilbageblik III s. 148 f. Svenssons arkiv, C. G. Schack d. 21. aug. 1907, Hanssens arkiv, H. J. Jefsen til Schack d. 29. aug. 1907, Jacobsens arkiv, O. D. Schack d. 22. aug. 1907 og Christiansens arkiv, P. Grau d. 1. sept. 1907.
166. Hanssen, Køllerpolitikken s. 58 ff.
167. Hanssen, Tilbageblik III s. 137.
168. Svenssons arkiv, mejeribestyrer H. Jensen d. 9. sept. 1907 og Svensson, Kamp og fest s. 83–88. H. P. Hanssen benægter i Tilbageblik III s. 149, at der fandt et møde sted i Vamdrup eller andetsteds, men Svenssons argumentation i Kamp og fest synes overbevisende.
169. Svensson, Kamp og fest s. 66 f, Graus arkiv, Svensson d. 3. sept. 1907 og H. Jensens arkiv, Svensson d. 5. sept. 1907.
170. Svensson, Kamp og fest s. 66 f.
171. Svenssons arkiv, H. Jensen d. 9. sept. 1907.
172. Svensson, Kamp og fest s. 68 og Hanssen, Tilbageblik III s. 146–49.
173. Svenssons arkiv, P. Grau d. 8. sept. 1907 og F. C. Hansen d. 8. sept. 1907. Hanssens arkiv, P. Kaad d. 15. sept., F. C. Hansen d. 7. og d. 8. sept. og P. Grau d. 11. sept. 1907.
174. Skrumsagers arkiv, Hanssen i sept. 1907 (ikke nærmere dateret).
175. P. Grau og L. Christensen var H. P. Hanssens modstandere, Nis Chr. Nissen og Nis Callesen hans tilhængere.
176. Hanssens arkiv, P. Skau d. 20. sept. 1907.
177. Svensson, Kamp og fest s. 76.
178. F. C. Hansen sendte sin suppleant gdr. Jacob Jensen, Gøllinggård, med instruks om at støtte H. P. Hanssen. Hanssens arkiv, F. C. Hansen d. 7. okt. 1907.
179. Christiansens arkiv, Christiansen til Grau d. 1. okt. og Grau tilbage d. 2. okt. 1907 (skrevet på samme brev) og Hanssens arkiv, P. Grau til F. C. Hansen d. 4. okt. 1907.
180. Vf. A., Diverse sager, forskelligt.
181. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf, referat af møde d. 8. okt. 1907. I bestyrelsens forhandlingsprotokol er hverken Svenssons eller Finnemanns indlæg omtalt.
182. Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. d. 8. okt. 1907.
183. Lebecks arkiv, Bevægede møder i Vf.
184. Svenssons arkiv, P. Grau d. 8. sept. 1907 og ibid. F. C. Hansen d. 7. sept. 1907.
185. Hanssen, Tilbageblik III s. 161.
186. Jvf. note 164. Hanssen skriver her, at denne beslutning blev truffet allerede

- i foråret. Dette »forår« må falde efter årsmødet d. 9. juni, hvor det bestemtes, at der skulle vælges et helt nyt tilsynsråd.
187. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., referat af møde d. 8. okt. 1907.
 188. En del af Hanssens tale ses i Tilbageblik III s. 163–73. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf. giver et referat af Hanssens tale (nedskrevet d. 10. okt. 1907) og i Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. er visse hovedpunkter af talen gengivet. De to mest udførlige referater, Hanssens og Christiansens, afviger stærkt fra hinanden. Hanssen har især gengivet sin redegørelse for den dansk-tyske problematik, mens Christiansens referat er koncentreret om de specielt nordslesvigske problemer, d. v. s. rigsdagsmandens stilling overfor § 5 og spørgsmålet om red. Jessens og Gustav Johannsens indbyrdes forhold.
 189. Originalen ses i Hanssens arkiv, Korrespondancesager vedr. Vf.
 190. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., referat af møde d. 8. okt. 1907.
 191. Hanssen, Tilbageblik III s. 172 f.
 192. Hverken Christiansens referat eller bestyrelsens forhandlingsprotokol omtaler Hanssens to sidste krav.
 193. Jvf. note 191.
 194. Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. d. 8. okt. 1907.
 195. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., referat af møde d. 8. okt. 1907. Da Christiansen på dette møde optrådte som stedfortræder for Lorens Poulsen, Flensborg, havde han stemmeret.
 196. Graus arkiv, Christiansen d. 26. og 30. okt. 1906. Christiansens arkiv, P. Grau d. 27. okt. og d. 18. nov. 1906 og Larsen, Peter Grau s. 98.
 197. Hanssens arkiv, P. Grau d. 11. sept. 1907, jvf. sst. Graus brev d. 6. sept. 1907.
 198. Christiansens arkiv, P. Grau d. 9. okt. 1907.
 199. Ibid., L. Christensen d. 11. okt. 1907.
 200. Ibid., Dr. Petersen d. 5. nov. 1907
 201. Hanssens arkiv, Julius Nielsen d. 11. okt. 1907.
 202. Hanssen, Tilbageblik III s. 188 f.
 203. Hanssens arkiv, Korrespondancesager vedr. Vf.
 204. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., referat af møde i Tinglev d. 7. nov. 1907. P. Grau skrev d. 5. nov. til Christiansen, at han ikke kunne komme til Tinglev, men »min støtte og hjælp må I sikkert regne med«. Dr. Petersens afbud ses i Christiansens arkiv, Dr. Petersen d. 3. og d. 5. nov. 1907. Martin Simonsens afbud er ikke set.
 205. Om Martin Simonsens standpunkt, se Christiansens arkiv, L. Christensen d. 11. okt. 1907. I Hanssens arkiv, breve fra J. N. H. Skrumsager findes en (efter skriften at dømme af Nis Nissen affattet) oversigt over tilsynsrådets medlemmer og deres stilling overfor H. P. Hanssen i nov. 1910. Her nævnes Simonsen og P. Kaad som Hanssen-tilhængere. Om Kaads stilling jvf. iøvrigt hans breve i Hanssens arkiv, samt Christiansens arkiv, A. Svensson d. 2. nov. 1907 og sst., Sager vedr. Vf., referat af møde d. 9. nov. 1907. Der er ikke set sikre udsagn om Hans Hanssens stilling. Han udtrådte af tilsynsrådet i 1909 og er derfor ikke med i ovennævnte 1910-oversigt. Men han ses ikke på noget tidspunkt at have optrådt sammen med »oppositionen«.
 206. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., referat af møde i Tinglev d. 7. nov. 1907.
 207. F. eks. Hanssen, Kampårene II s. 164 og s. 191 f og Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., referat af møde d. 9. nov. 1907.
 208. Jvf. note 206.
 209. F. eks. Nis Nissens arkiv, Hanssen d. 12. aug. 1906 og d. 7. nov. 1907 og sst.,

- Skrumsager d. 6. sept. 1907. Skrumsagers arkiv, Hanssen d. 12. aug. 1906 og d. 3. juli 1907 og sst., Nis Nissen d. 13. sept. 1907 og d. 23. nov. 1910.
210. F. eks. Christiansens arkiv, L. Christensen d. 26. og d. 27. juli 1908 og d. 11. okt. 1910. Ibid., P. Tønder d. 11. nov. 1907 og P. Fuglsang d. 28. okt. 1910.
211. Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. d. 8. okt. 1907.
212. Hele forslaget ses i Vf. A., Sager vedr. ... love og vedtægter.
213. Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. d. 9. nov. 1907 og Christiansens arkiv, Sager vedr Vf., referat af møde d. 9. nov. 1907. Da H. P. Hanssen ikke omtaler forhandlingerne i sine erindringer, og da referatet i Vf.s forhandlingsprotokol er meget sparsomt, er Christiansen hovedkilde for den følgende redegørelse. Denne må derfor betragtes med de forbehold, en ensidig kilde kræver.
214. Christiansen skriver, at det »gamle« udvalg var nedsat efter »vor afrejse« d. 8. okt. Det vides ikke, hvem og hvor mange »vor« omfatter. De selvskrevne medlemmer, bestyrelsen og de parlamentariske repræsentanter, samt to af de valgte var alle H. P. Hanssen-tilhængere. Kun de tre andre valgte medlemmer (P. Grau, P. Fuglsang og Dr. Petersen) var protesttilhængere.
215. Alle det »gamle« udvalgs medlemmer stemte imod. Pressens repræsentanter havde ikke stemmeret, d. v. s. at Ernst Christiansen og A. Svensson ikke kunne stemme. De syv ja-stemmer stammer derfor muligvis fra Tinglevmødets deltagere. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., referat af møde d. 9. nov. 1907.
216. Lund, Sjø. Hist. s. 153 f og s. 159 f.
217. Christiansens arkiv, P. Grau d. 5. nov. 1907.
218. Christiansen nævner naturligvis disse tre ved navn, fordi han havde regnet dem for mulige »oppositionsfolk«. De var jo blandt dem, der var blevet indbudt til Tinglevmødet (Zachariassen var stedfortræder for Hans Hansen, Nejs).
219. I selve det valgte tilsynsråd var stillingen 12 mod 12. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., referat af møde d. 9. nov. 1907.
220. Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. d. 9. nov. 1907. I Christiansens referat er »denne paragraf« erstattet med »censurparagraffen«.
221. Hovedkilden til behandlingen af dette møde er ligeledes Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., referat af møde d. 19. nov. 1907.
222. Christiansens arkiv, Dr. Petersen d. 5. nov. 1907.
223. Også fra disse møder d. 23. og d. 24. marts 1908 ses der optegnelser i Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf. De er tilsyneladende nedskrevet under forhandlingerne (og ikke renskrevet som de tidligere referater). De er ret ulæselige og meget kortfattede, hvorfor forhandlingerne kun kan gengives i hovedtræk. Christiansen optegnelser fra d. 24. marts bekræftes af et referat fra denne dags forhandlinger i Lebecks arkiv, Bevægede møder i Vf.
224. Skrumsagers arkiv, Hanssen d. 10. og d. 11. marts 1908.
225. Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. 23. og d. 24. marts 1908.
226. F. eks. Graus arkiv, Hanssen d. 5. og d. 8. sept. 1907 og Nis Nissens arkiv, Hanssen d. 17. marts 1908.
227. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., optegnelser d. 23. marts 1908.
228. Hanssens arkiv, Nis Nissen d. 16. marts 1908.
229. Jvf. note 227.
230. Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. d. 23. marts 1908 anfører, at denne beslutning blev enstemmigt vedtaget. Det er derfor muligt, at Grau undlod at

- stemme og ikke stemte nej, som Christiansen siger. Forhandlingsprotokollen refererer iøvrigt kun denne vedtagelse fra mødet d. 23.
231. Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. d. 24. marts 1908. Brevet ses i Skrumsagers arkiv.
 232. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., referat af møde d. 24. marts 1908. Julius Nielsen havde dog ikke været helt fast besluttet på ikke at genopstille, se Skrumsagers arkiv, Hanssen d. 11. marts 1908.
 233. Hanssen, Tilbageblik III s. 228.
 234. Hanssens arkiv, Nis Nissen d. 16. marts 1908.
 235. Jvf. note 232.
 236. P. Skau var aktionær i aktieselskabet Dannevirke-Modersmålet, og Chr. Finneemann var formand for dets tilsynsråd, se Bladet Dannevirke s. 364 f og Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., referat af møde d. 24. marts 1908.
 237. I 1908 havde Vf. 4.024 medlemmer, mens der ved rigsdagsvalget i 1907 blev afgivet 14.755 stemmer på dansksindede kandidater, se Thade Petersen, Sjø. Årb. 1908 s. 306 og Nik. Andersen, Sjø. Årb. 1912 s. 185.
 238. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., referat af møde d. 24. marts 1908. S. Bennetzens kandidatur ses ikke at være blevet drøftet overhovedet.
 239. Refslund Poulsen, Erindringer I s. 205.
 240. Larsen, Peter Grau s. 98 og s. 174.
 241. Hanssens arkiv, P. Grau d. 22. dec. 1906.
 242. Ibid., P. Grau d. 17. juli og d. 6. sept. 1907.
 243. Larsen, Peter Grau s. 68.
 244. Graus arkiv, O. Th. Krarup d. 9. april 1908.

KRISEN OMKRING H. P. HANSENS MANDATNEDLÆGGELSE 1910
(s. 150–175)

1. Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. d. 22. okt. 1910.
2. Hanssen, Tilbageblik III s. 331 f.
3. Flensborg Avis d. 8. og d. 9. marts 1910. Der er ikke set noget referat af mødet i Røddinghus d. 6. marts.
4. Lund, Sjø. Hist. s. 242 f.
5. Hanssen, Tilbageblik III s. 318 ff.
6. Ibid. s. 298. Talen er trykt i sin helhed i Hanssen, Kampårene II s. 154–66.
7. Om Sprogforeningskrisen, se Hanssen, Tilbageblik III s. 298–302.
8. Ibid. s. 302.
9. Skrumsagers arkiv, Skrumsager til P. Grau d. 21. aug. 1910. Graus og Jepsen Christensens svar (henholdsvis d. 1. sept. og d. 3. sept.) ses på samme brev Jvf. sst. P. Graus brev d. 8. sept. 1910. Samtalen kendes fra et referat, som Grau på Ernst Christiansens opfordring tilstillede denne. Christiansens arkiv, P. Grau d. 13. sept. 1910 og sst., Sager vedr. Vf., Krsedagbog s. 5 f.
10. Christiansens svar ses ikke i Graus arkiv. Det findes i afskrift i Christiansens arkiv, Dagbøger d. 15. sept. 1910 og uddrag i krsedagbogen s. 6 f.
11. Hanssens arkiv, P. Skau d. 28. dec. 1910 og Graus arkiv, Skrumsager d. 15. febr. 1911.
12. Hanssens arkiv, Skrumsager d. 11. okt. 1910. Se også sst. Skrumsager til P. Kaad d. 6. nov. 1910 og Graus arkiv, Skrumsager d. 18. nov. 1910.
13. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., Krsedagbog s. 8, og sst. breve fra L. Christensen d. 11. og d. 12. okt. 1910 og fra P. Tønder d. 16. okt. 1910.

14. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf.
15. Ibid., P. Grau d. 18. okt. 1910.
16. Ibid., Sager vedr. Vf., Krisedagbog s. 9.
17. Dette møde er udførligt gengivet i Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., Krisedagbog s. 9–16. I Hanssens arkiv, Korrespondancesager vedr. Vf. ses et udateret notat med navnene på de fleste talere og stikord fra deres indlæg. Da disse to kilder synes at stemme udmærket overens, kan man formode, at Christiansens referat bygger på samtidige optegnelser.
18. Hanssen, Tilbageblik III s. 332 f.
19. Hanssen, Tilbageblik III s. 334 f. Holger Petersen var en stor, stærkt nationalt følende filantrop og bl. a. i inderkredsen i Foreningen af 5. okt. 1898. Høfðing var formand for Studenteramfundets sønderjyske forening »4 S«. Niels Hjort var i bestyrelsen for både »4 S« og Foreningen af 5. oktober 1898, og Sophus Nellemann var formand for Studenterforeningens sønderjyske fraktion »To Løver«. Se bl. a. Dahl og Linvald, Sønderjylland II s. 184–190.
20. Hanssens arkiv, Korrespondancesager vedr. Vf. Den her refererede indberetning, som Hanssen gengiver næsten ordret i Tilbageblik III s. 335, er udateret og usigneret, men må være Friis' indberetning om mødet til udenrigsministeriet. Hanssen skriver sst., at Friis fulgte ham til Korsør for senere at kunne informere regeringen om hans standpunkt.
21. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., Krisedagbog s. 16.
22. Hanssen, Tilbageblik III s. 336, jvf. ibid. s. 111 f. Hele Sønderborg-talen er trykt i Hanssen, Kampårene II s. 184–93.
23. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., Flensborg Avis d. 1. nov. 1910.
24. Ibid. Christiansen skriver i Krisedagbog s. 17, at han var meget skuffet over rigsdagsmandens tale. Han havde ventet, at når Hanssen nedlagde mandatet »for sagens skyld«, ville han også tale så moderat, at det ikke gav anledning til videre debat.
25. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf. og sst., P. Grau d. 28. okt. 1910.
26. Ibid., Dagbøger, d. 3. nov. 1910 og Sager vedr. Vf., Krisedagbog s. 20. Jvf. sst., L. Christensen d. 25. okt. 1910.
27. Ibid., Sager vedr. Vf., Krisedagbog s. 20. Tilstede var foruden de tre indbydere dir. L. Christensen, Haderslev, gdr. Laust Ankersen, Haderslev (tidl. Gabøl), gdr. N. J. Hørlück, Rurup, fhv. lærer P. Jessen, Daler, gdr. H. Jepsen Christensen, Høgsbro, gdr. P. Tønder, Birkelev, red. A. Svensson, Sønderborg, grosserer L. Poulsen, Flensborg, red. Tycho Filskov, Møgeltønder, gdr. N. J. Gotthardsen, Nørmark, journalist Andr. Grau, Bro, advokat Chr. Ravn, Flensborg og rentier Fr. Høyberg, Visby. Se Christiansens arkiv, Dagbøger d. 3. nov. 1910.
28. Ibid., L. Christensen d. 25. okt. 1910 og P. Grau d. 28. okt. og d. 2. nov. 1910.
29. Ibid., Sager vedr. Vf., Krisedagbog s. 20.
30. Ibid.
31. Ibid., P. Grau d. 4. nov. og d. 9. nov. 1910 og sst. Dagbøger d. 5. og d. 7. nov. 1910. Se også Graus arkiv, O. Th. Krarup d. 6. nov. 1910.
32. Christiansens arkiv, Dagbøger d. 8. nov. 1910.
33. Ibid., R. P. Rossen d. 8. nov. 1910 og Chr. Ravn d. 10. nov. 1910. Sst. Dagbøger d. 7. nov. 1910.
34. Ibid., P. Grau d. 9. nov. 1910.
35. Ibid., Sager vedr. Vf., Krisedagbog s. 23 f. Se også sst., A. Svensson d. 12. nov. 1910.

36. Ibid., Dagbøger d. 13. nov. 1910.
37. Ibid., Dagbøger d. 15. nov. 1910.
38. Ibid., Sager vedr. Vf.
39. Ibid., O. D. Schack d. 17. nov. 1910.
40. Ibid., Dagbøger d. 17. nov. 1910.
41. Ibid., Sager vedr. Vf., dels Krisedagbog s. 28 og dels afkrydset liste over potentielle underskrivere.
42. Ibid., Sager vedr. Vf., Krisedagbog s. 28 og Lausten-Thomsens arkiv, P. Tønder d. 18. nov. 1910. Henvendelsen ses i Vf. A., Diverse sager, vedr. Krisen 1910. En af underskriverne, væver Th. Kaufmann, Bovrup, tilsluttede sig henvendelsen med det forbehold, at han ikke regnede sig som medlem af »den såkaldte opposition« og ikke havde deltaget i dens forhandlinger. Incl. Kaufmann underskrev 26 tilsynsrådsmedlemmer, samt et bestyrelsesmedlem (P. Grau). Altså ialt 27 personer. Hanssen skriver fejlagtigt i Tilbageblik III s. 345, at henvendelsen var underskrevet af 25 tilsynsrådsmedlemmer.
43. Om Christiansens forhandlinger med Ravn, se Christiansens arkiv, Dagbøger d. 5. og d. 7. nov. 1910.
44. Især stod Christiansen og Svensson skarpt overfor hinanden. Til grund for deres uenighed synes bl. a. at ligge konkurrencemæssige hensyn. Se Svenssons arkiv, E. Christiansen d. 11. og d. 14. nov. 1910 og Christiansens arkiv, A. Svensson d. 12. nov. 1910.
45. Christiansens arkiv, Dagbøger d. 15. sept. 1910 (jvf. note 10).
46. Ibid., P. Grau d. 2., d. 4. og d. 9. nov. 1910.
47. F. eks. Skrumsagers arkiv, P. Kaad d. 6. nov. 1910 og Hanssens arkiv, Klop-penborg-Skrumsager d. 27. nov. 1910.
48. Hanssens arkiv, Skrumsager til P. Kaad d. 7. nov. 1910, Graus arkiv, Skrumsager d. 17. nov. 1910 og Skrumsagers arkiv, P. Grau d. 18. nov. 1910 og F. C. Hansen d. 23. nov. 1910.
49. Hanssens arkiv, Skrumsager d. 19. nov. 1910.
50. De årlige nyvalg til tilsynsrådet havde lige fundet sted, og rådet havde ikke været samlet. Man havde derfor ikke tidligere kunnet konstatere de to retningers styrke efter valgene. Se Vf. A., Forhandlingsprot. for Bestyr. d. 26. nov. 1910.
51. Skrumsagers arkiv, Hanssen d. 21. nov. 1910.
52. Hanssens arkiv, Skrumsager til P. Skau d. 23. nov. 1910. Jvf. Vf. A., Diverse sager, krisen 1910, Skrumsager til M. Simonsen d. 24. nov. 1910.
53. Hanssens arkiv, Skrumsager d. 27. nov. 1910.
54. Refslund Poulsen, Erindringer I s. 214. I Hanssens arkiv ses et brev, hvori Refslund Poulsen meddeler, at nogle af Hanssens meningsfæller havde planlagt et møde »lørdag formiddag, for i forvejen at blive klar over, hvorledes stillingen rettest bør tages«. Brevet er dateret d. 20. okt., men det må være en fejl for d. 20. nov., hvorefter mødet bliver afholdt lørdag d. 26. nov., som det også fremgår af Poulsens erindringer. Man kan næppe tænke sig, at »Hanssen-fløjen« havde planlagt et møde til lørdag d. 22. okt., da den først den dag erfarede oppositionens reaktion på mandatnedlæggelsen.
55. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., Krisedagbog s. 30. Jvf. Vf. A., Diverse sager, krisen 1910, P. Grau til M. Simonsen d. 18. nov. 1910 og Skrumsagers arkiv, P. Grau d. 23. nov. 1910.
56. Referat af mødet ses i Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., Krisedagbog s. 30–38. Undtagelsesvis er også referatet i Vf. A., Forhandlingprot. for bestyr.

- ret udførligt. Disse to kilder stemmer udmærket overens. H. P. Hanssen var i Berlin, da mødet blev holdt. Han havde bedt Skrumsager sende bud efter sig, hvis han burde komme hjem, men dette har Skrumsager åbenbart ikke fundet nødvendigt. Skrumsagers arkiv, Hanssen d. 21. nov. 1910.
57. Refslund Poulsen, Erindringer I s. 215 giver en uberettiget skarp omtale af Kloppenborg-Skrumsagers holdning under dette møde. Poulsen lader nærmest skinne igennem, at det var på trods af Kloppenborgs ja til kandidaturen, man fik gennemført henvendelsen til H. P. Hanssen. Jvf. Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. d. 26. nov. 1910.
 58. Jvf. note 53.
 59. Hanssens arkiv, Kloppenborg-Skrumsager d. 27. nov. 1910. Jvf. Hanssen, Tilbageblik III s. 349.
 60. Christiansens arkiv, Dagbøger d. 2. dec. 1910.
 61. Hanssen, Tilbageblik III s. 351, Hanssens arkiv, Nis Nissen d. 26. nov. 1910 og Skrumsagers arkiv, Hanssen d. 28. nov. 1910.
 62. Skrumsagers arkiv, Hanssen d. 28. nov. 1910.
 63. Vf. A., Diverse sager, krisen 1910, Hanssen til M. Simonsen d. 30. nov. 1910. Hanssen bad heri Simonsen meddele, hvem af tilsynsrådets medlemmer, der var på valg i 1911 og 1912, formodentlig for at kunne vurdere muligheden for hurtigt at få flertallet for sig igen. Simonsens svar af 1. dec. 1910 ses i Hanssens arkiv. I Hanssens arkiv, breve fra Skrumsager (sic!) ses et næsten enslydende brev fra Hanssen til Svendsen d. 30. nov. 1910 (red. Svendsen, Haderslev), og i Nis Nissen Vibys arkiv, et lignende fra Hanssen d. 30. nov. 1910.
 64. Vf. A., Diverse sager, krisen 1910, Hanssen til M. Simonsen d. 30. nov. 1910.
 65. Ibid. og Nis Nissen Vibys arkiv, Hanssen d. 30. nov. 1910.
 66. Christiansens arkiv, Dagbøger d. 2. dec. 1910 og sst., Sager vedr Vf., Krisedagbog s. 40.
 67. Der er kun set optegnelser fra dette møde i Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., Krisedagbog s. 40–43.
 68. Ingen af Christiansens to resolutionsudkast er set, og det vides derfor ikke, hvilke ændringer de undergik før den endelige vedtagelse.
 69. Svensson havde fået tilladelse til at overvære forhandlingerne d. 3. dec. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., Krisedagbog s. 40.
 70. Hanssens udkast ses i Vf. A., Diverse sager, krisen 1910, Hanssen til M. Simonsen d. 30. nov. 1910. Den vedtagne overenskomst ses sst.
 71. I Vf. A., Diverse sager, krisen 1910 ses et brev fra Kloppenborg-Skrumsager til Vælgerforeningens bestyrelse. Brevet er udateret, men på kuverten står: »Åbnes kun i det tilfælde at forhandlingerne udløber uden resultat«. Kloppenborg beder heri bestyrelsen om at stille sagen til offentlig diskussion i pressen og ved møder i mindst 4 uger, såfremt den igen skulle overveje hans kandidatur. Det må være disse udvalgsforhandlinger, brevet sigter til, men tilsyneladende fandt man dem så tilfredsstillende, at Kloppenborgs kandidatur ikke igen bragtes på tale.
 72. Hanssens arkiv, E. Christiansen d. 3. dec. 1910.
 73. Ibid., P. Grau d. 3. dec. 1910.
 74. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., Krisedagbog s. 43 f og sst. Dagbøger d. 4. dec. 1910.
 75. Ibid., Dagbøger d. 5. dec. 1910 og sst., Sager vedr. Vf., Krisedagbog s. 45.
 76. Skrumsagers arkiv, Hanssen d. 9. dec. 1910.

77. Vf. A., Diverse sager, krisen 1910 (i afskrift i bestyrelsens forhandlingsprotokol d. 10. dec. 1910).
78. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., Krsedagbog s. 46. Jvf. Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. d. 10. dec. 1910. Det fremgår ikke heraf, hvem der var udeblevet, men jvf. Christiansens arkiv, P. Tønder d. 7. dec. 1910 og sst. P. Jessen d. 9. dec. 1910.
79. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., Krsedagbog s. 1.
80. Ibid. s. 4. Se også note 27.
81. Hanssen, Tilbageblik III s. 332.
82. Se debatten om Vf.s forretningsorden i 1907 og om kandidatopstillingen til Landdagen i 1908. Se også f. eks. Nis Nissens arkiv, Hanssen d. 28. jan. 1906.
83. Skrumsagers arkiv, Hanssen d. 21. nov. 1910.
84. Hanssen, Tilbageblik III s. 331.
85. Ibid.
86. Jvf. note 20.
87. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., Krsedagbog s. 21.
88. Ibid., N. J. Gotthardsen d. 9. dec. 1910 og sst., P. Tønder d. 7. dec. (og Christiansens svar d. 8. dec.) og d. 10. dec. 1910. P. Graus arkiv, J. N. H. Skrumsager d. 15. febr. 1911.
89. Hanssen, Tilbageblik III s. 355 f.
90. Ibid. s. 355.

SLUTNING (s. 175–179)

1. Vf. A., Forhandlingsprot. for generalfors. 1888.
2. Lund, Sjy. Hist. s. 203 og To Ungdomsvenner s. 186 f, Hanssen d. 29. jan. 1906.
3. Vf. A., Sager vedr. . . love og vedtægter, Flensborg Avis d. 14. maj 1907.
4. Ibid.
5. Se f. eks. To Ungdomsvenner s. 101, Hanssen d. 24. marts 1892 og Lund, Sjy. Hist. s. 194 f.
6. I Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. ses gentagne gange, at et punkt på dagsordenen var rigsdagsmandens informationer om arbejdet i Berlin.

Danmark og Sydslesvigspørgsmålet efter 1945

Nogle betragtninger i anledning af Bjarne W. Frederiksen:

Danmarks sydslesvigspolitik efter 1945

(*Dansk Udenrigspolitisk Instituts skrifter, Munksgaard 1971, 210 s.*)

Af *Frants Thygesen*

Historielæsning har en ekstra interesse for den læser, som selv har levet direkte med i det, som nu skildres af historikeren. Man konstaterer, at man selv som deltager i begivenhederne på visse punkter ikke fik en fyldestgørende opfattelse af, hvad der foregik, bl. a. fordi man ikke kunne overse alle dele af begivenhedsforløbet, og at man på andre punkter kan huske forkert. Men samtidig ser man, at en historiker trods alle anstrengelser aldrig kan skildre en svunden tid helt, som den var, bl. a. fordi han må bygge på det skriftlige og trykte materiale, som nu engang foreligger, og navnlig fordi tingene tager sig anderledes ud set bagud, end når de opleves som noget samtidigt, med blikket vendt fremad.

Efter min vurdering er den unge Århus-historiker Bjarne Frederiksen stort set kommet godt fra sin gennemgang af Danmarks Sydslesvig-politik 1945–47. Hans inddeling af stoffet er fornuftig, og navnlig er det rigtigt at slutte undersøgelsen med 1947. Efter det år var muligheden for at ændre vor sydgrænse reelt forsvundet på grund af den storpolitiske udvikling, og lige fra oktober-noten 1946 var sagen indenrigspolitisk kørt fast i det ørkesløse skakspil mellem regering og folketingsflertal, som varede ved til Knud Kristensens afgang i november 1947.

Frederiksens bearbejdelse af oplysninger og tal kan virke noget teoretisk, og fremstillingen kunne på flere punkter være blevet rigtigere ved brug af samtaler med deltagere i begivenhederne. Som eksempel kan nævnes statistikken over Sydslesvig som lederemne i førende aviser. Disse tal er vigtige, idet de afspejler grænsespørgsma-

lets overordentlige betydning i dansk offentlighed og politik i de år; men når F. fremhæver, at der i maj 1945 kun var en svag pressereaktion på regeringserklæringens »Grænsen ligger fast«, er han ikke klar over baggrunden herfor, nemlig et energisk forsøg på at tie grænse-spørgsmålet ihjel ved, at de gamle partier henstillede til deres aviser at undgå at skrive om det. Det fik jeg nogle år senere at vide af Berlingske Tidendes daværende chefredaktør Aage Schoch, som havde fået denne henstilling fra en konservativ minister. En lignende spærring af en del af pressen for Sydslesvig-stof oplevede vi allerede i den illegale tid før befrielsen, idet »Ringens« som betingelse for at levere et illegalt blad papir – som dengang var meget svært at få fat i – krævede, at bladet hørte op med at skrive om Sydslesvig. Fra kapitulationen til 1948 behandlede statsradiofonien Sydslesvig som »farligt stof«, der kun slap ind ad bagdøren engang imellem. Fra midten af maj 1945 og 1–2 måneder frem var det påfaldende, at der næsten intet Sydslesvig-stof kom i hovedstadspressen bortset fra Information og Morgenbladet; uden for København gjaldt noget lignende, dog med flere undtagelser bl. a. Jyllands-Posten og Vestkysten. Da Politiken en gang i september 1945 bragte en stor Sydslesvig-artikel på forsiden, var det klart, at det ikke var lykkedes at kvæle spørgsmålet i stilhed. Fra da af har F.s tabel over ledere fuld værdi.

En anden af bogens statistikker viser noget, jeg ikke tidligere var opmærksom på, nemlig at 88 % af det radikale partis vælgere i 1947 ifølge Gallup gik ind for folkeafstemning i Sydslesvig om ændring af grænsen. Man forstår, at partiets ledere var under stærkt pres til at følge Knud Kristensen et langt stykke vej. For et parti som det radikale med stærk tradition for frisind og frihed har det været svært at nægte befolkningen i Sydslesvig ret til selv at bestemme sin fremtid; men det skete altså, selv om de fleste af partiets vælgere ønskede noget andet. F. kalder de stærke krav om folkeafstemning i Sydslesvig »en betydelig tendens til nationalistiske træk«. Jeg er ikke klar over, hvad han forstår ved nationalistisk; men det er vist noget, han tager afstand fra. Var det også »nationalistisk«, at man ved Nordslesvigs genforening med Danmark i 1920 medtog et område, der i en årrække havde haft tysk flertal ved de almindelige valg, bl. a. Tønder, der i 1907 havde 6 % danske stemmer? For det kan da ikke være F.s mening at gå imod alle grænseændringer på grundlag af folkeafstemning; det kunne kun ske ud fra den betragtning, at statsgrænser er noget

helligt, gudgivet, som der ikke må røres ved, selv om de skærer tværs gennem et folk. Europa kunne have undgået en del uro, hvis man havde ladet de klare folkeflertal på Åland, i Sydtyrol og på Cypern selv bestemme deres statstilhørsforhold. Men det har stormagterne ikke ønsket. Til gengæld har magtpolitikken gang på gang set bort fra tanken om de urørlige grænser og flyttet dem med overlegen foragt for de befolkninger, det drejede sig om; tænk blot på Sovjets indlemmelse af Karelen og det halve af Østprøjsen, hvor der næppe boede én russer.

I bogens første afsnit bruges lovlig megen plads på tanken om KIELERKANALENS internationalisering og virkningen heraf på Sydslesvigs forhold. Den spillede nok en vis rolle i debatten lige før og efter Tysklands kapitulation, men forekom mig altid noget luftig og svært forenelig med en fornuftig grænsepolitik på folkeligt grundlag. Selv om man i 1945 ligesom i 1918 ikke kunne se helt bort fra kanalmuligheden, var det ikke noget, man regnede alvorligt med.

Blandt modstanderne af en grænseflytning i 1945 fremhæver F. frihedsrådets rådgiver i grænse spørgsmål, den gamle redaktør Franz v. Jessen, som anerkendt ekspert i det sydslesvigske spørgsmål og befrielsesregeringens udenrigsminister Christmas Møller med »et indgående kendskab til sydslesvigske forhold«. Det er rigtigt, at de begge i deres yngre år skaffede sig omfattende kendskab til forholdene i Nord- og Mellemslesvig; i 1920 var de begge ivrige tilhængere af Flensborgs genforening, og Jessen angreb regeringen Zahle på det voldsomste for at have lukket Flensborg ude. Men senere svækkedes deres personlige kontakt med landet syd for 1920-grænsen noget, og i 30'erne havde de to gamle Flensborg-mænd ikke megen føling med, hvad der rørte sig i Sydslesvigs brede befolkning uden for det gamle danske mindretal i Flensborg m. m. Jeg talte kort med Christmas Møller i 1942 et par uger før hans afrejse til Sverige og London; da var han ikke forberedt på en stor dansksindet bevægelse i Sydslesvig efter krigen. De to var som andre gamle Flensborg-folk i København (Holger Andersen, Knud Kretzschmer, Ole Bjørn Kraft, ja i nogen grad også la Cour) præget af skuffelsen i 1920, da Flensborg – forhen Sønderjyllands mest dansksindede by – viste klart tysk flertal, og de sad for langt fra grænselandet til at få en fornemmelse af, at der var sket noget vigtigt i den sydslesvigske befolkning efter 1930. Derfor turde de ikke tro på en dansk genopvågning dernede. Det forklarer

en del; men det er dog et paradoks, at Christmas Møller gik ind for et dansk Flensborg i 1920, da byen kun gav 28 % danske stemmer, men var fanatisk imod grænseændring efter 1945, skønt Flensborg nu havde 75–80 % danske stemmer. Franz v. Jessen ændrede i nogen grad opfattelse inden sin død i 1949.

F. påpeger med rette den manglende forståelse mellem Knud Kristensen og udenrigsminister Gustav Rasmussen som en af årsagerne til, at Venstre-regeringens grænsepolitik kørte fast. De to var højst forskellige og forstod simpelthen ikke hinandens sprog. Knud Kristensen regnede med, at hans udenrigsminister tog alle fornødne skridt for at gennemføre regeringens politik, mens Rasmussen med sin embedsmandsindstilling afventede nærmere besked om, hvad der skulle foretages. Sådant besked fik han ikke, før Hedtoft var blevet statsminister; så kom omsider i oktober 1948 den rundbordskonference i London, der måske kunne have ført til virkelige resultater, hvis den var holdt i begyndelsen af 1947. Gustav Rasmussen betegnedes ofte som en dygtig diplomat; men det prægede ikke hans optræden i denne sag. Han blev flere gange kraftigt opfordret til at gøre noget alvorligt for at søge regeringens og Folketingets Sydslesvig-politik gennemført, herunder Sydslesvigs adskillelse fra Holsten; hertil svarede han, at der var god tid, da det havde lange udsigter med en fredskonference om Tyskland. Det sidste var så sandt, så sandt; den er jo ikke kommet endnu! Men hvordan det skulle kunne fremme de danske Sydslesvig-ønsker at vente i det uendelige, var der allerede dengang mange, som ikke kunne forstå. Værre var det, at Gustav Rasmussen gentagne gange holdt offentligheden hen ved at sige, at London endnu ikke havde svaret på den danske note af 19/10 1946; det sagde han i Folketinget så sent som 3/10 1947. Jeg lille mand fik ved et besøg i Foreign Office den 27/6 1947 under en samtale med en kontorchef og en fuldmægtig i de to Tysklands-kontorer at vide, at F. O. havde henlagt den danske oktober-note som et noget uvenligt »Nej Tak« på tilbudene i den britiske note af 9/9 1946 og ikke agtede at komme med noget gensvar. Dette skrev jeg omgående til Knud Kristensen, idet jeg foreslog en direkte forhandling med London på regeringsplan om oktober-notens enkelte krav. Jeg ved ikke, om den opfordring gik videre til Gustav Rasmussen; men det var i hvert fald ringe, at han endnu i oktober sad og ventede på et svar fra London, som aldrig ville komme.

F. har iøvrigt ret i, at visse danske politikeres tilsyneladende overraskelse over indholdet af den britiske note af 9/9 1946 næppe var helt ægte og snarere skyldtes deres ubehag ved at se situationens kendsgerninger præsenteret offentligt. Til gengæld undrer det mig, at F. er faldet for den – senere opfundne – idé om, at det britiske tilbud om en grænseændring kun var et »skinforslag«. Baggrunden for denne idé var folketingsflertallets vanskeligheder ved at gå imod selvbestemmelsesretten, som tilmed var grundlaget for befrielsesregeringens udtalelse om grænsen, så det var jo rart at kunne sige, at det slet ikke var Londons alvor, når man i september-noten erklærede sig rede til at overveje forslag om en grænseændring, med eller uden folkeafstemning. Men hvorfor skulle London vove sig ud med en sådan opfordring eller et sådant tilbud, hvis man ikke mente det alvorligt? Ved den tid gav man både Nederland og Belgien små grænsereguleringer uden nogensomhelst national begrundelse. Og vel kunne London nok regne ud, at der – formentlig – var klart flertal i Folketinget mod at lade Danmark overtage et ansvar for hele Sydslesvig, hvilket jo også var en vovelig sag; men hvad, hvis den danske regering havde sagt ja til en folkeafstemning for Flensborg med opland, f. eks. den 2. zone fra 1920, hvor der nu utvivlsomt var et stort dansk flertal? Den mulighed var ikke fjern. Det viste sig senere – efter at Hedtoft var blevet statsminister –, at tanken var meget nærliggende for ledende socialdemokrater. Det hørte jeg personligt af Hartvig Frisch og Bomholt, og jeg ved, at Hedtoft i 1946–47 har nævnt den for Samuel Münchow og for den danske regerings dygtige forbindelsesofficer i Sydslesvig, sydslesvigernes gode landsmand og ven Hans Lunding (hvis navn mangler i bogen, vel nok fordi han helst holdt sin egen person i baggrunden). Havde København fremsat ønske om en Flensborg-løsning, havde London ikke kunnet bakke ud og havde sikkert heller ikke ønsket det. F. henviser til, at Foreign Office i juni 1946 over for den danske gesandt havde advaret Danmark mod at indlemme Sydslesvig; men det var jo også et stort skridt. Ved samme lejlighed nævnedes – uden advarsel – tanken om en mindre grænseflytning, og det var helt i overensstemmelse hermed, at september-noten talte om grænseændring (frontier rectification) og ikke om indlemmelse af hele Sydslesvig. Midt i oktober 1946 rykkede Foreign Office den danske gesandt for underretning om Danmarks eventuelle ønsker om grænseændringer, den 22. s. m. talte udenrigsminister Bevin i underhuset

om mulige danske krav om grænseændring (citeret i bogen), og dagen efter sagde statssekretær McNeil i underhuset, at danske ønsker om grænseregulering ville have fået Storbritanniens sanktion. Den stærke danske fremgang i Sydslesvig gjorde indtryk på briterne – og forresten også på andre; inden udgangen af 1947 erklærede det tyske socialdemokratis formand Kurt Schumacher sig rede til at tage en folkeafstemning i Sydslesvig om grænsen.

Bogens største mangel er, at den praktisk talt ikke nævner muligheden for en Flensborg-løsning. En sådan ville, bygget på et solidt afstemningsflertal, have været fuldt forsvarlig og efter min mening en lykke for Sønderjylland og især for den jævne befolkning i Flensborg og omegn; jeg tror også, den ville have været sund både for Danmark og Tyskland, og den ville have været lige så vanskelig at anfægte senere fra tysk side som grænseflytningen i 1920. Ledende grænsetyskere kunne ikke fatte, hvordan det gik til, at Flensborg ikke blev dansk efter 1945. – Når F. ikke går ind på denne mellemløsning, er han delvis undskyldt, idet der er meget lidt om den i trykte kilder. Tanken drøftedes mere i samtaler, og på grund af den fastlåsedede politiske stilling på rigsdagen kom den først mere frem efter 1947, da det var for sent.

Grænsespørgsmålets betydning i dansk politik 1945–48 belyses af den ejendommelige og tragiske kendsgerning, at både Knud Kristensen, den førende forkæmper for slesvigsk selvbestemmelsesret, og Christmas Møller, hovedmanden bag sætningen »Grænsen ligger fast«, led politisk skibbrud på det (som Zahle gjorde det i 1920). Og sagens hovedpersoner, det dansksindede flertal syd for grænsen, fik ikke lov til at følge Nordslesvigs eksempel fra 1920 og stemme sig tilbage til Danmark, end ikke de 7–8 dansktalende sogne lige syd for grænsen eller Flensborg, hvis hjemmehørende befolkning trods tryk sydfra og afvisning nordfra viste dansk flertal ved valg efter valg i over 10 år efter 1945 (det præsterede ingen af Nordslesvigs byer under tysk styre efter 1864). Det, der slog hårdest i den tyske valgpropaganda i de år, var ordene »Der Traum ist aus. Dänemark will nicht«. At der efter den store skuffelse kom betydelig tilbagegang i de store danske tal fra 1946–48, var kun naturligt.

Det nytter ikke at græde over spildt mælk. Ved Sydslesvigsk Udvalgs start i 1945 var vi helt klar over, at vi i København måtte arbejde os op imod en strid strøm, og at chancen for et positivt resultat

var lille; når vi alligevel tog fat, var det for at vise de dansksindede sydslesvigere, at de trods alt havde mange venner nord for grænsen og ikke skulle føle sig helt svigtet. Derfor er der ikke grund til at fortryde den indsats, der blev gjort. Og nu, da det hele er historie (som Frederiksens bog viser), er der dog et par ting at glæde sig over. Før 1940 var det danske Nordslesvig stadig truet af pres sydfra; og den gang var der ca. 4 gange så mange tyske skolebørn nord for grænsen som danske syd for den. I dag er den trussel væk, og danskheden syd for grænsen er trods tilbagegangen siden 1948 langt stærkere end før krigen; vi har nu 3–4 gange så mange danske skolebørn syd for grænsen som tyske nord for den. – Og én ting lykkedes for os. Trods den politiske strid om grænsen blev der ikke skabt så hårde modsætninger mellem landsmænd som dem, der efter 1920 skilte Åbenrå-folk fra Flensborg-folk og i en årrække gjorde grænsearbejdet politisk ømtåleligt. Samarbejdet mellem danske nord for grænsen og i Sydslesvig har lige fra 1945 haft bred politisk støtte. Nogle år efter krigen sagde en radikal politiker under et besøg i Sydslesvig: »Jeg er helt rørt over, at I tager så godt imod en væmmelig radikaler.« Münchow gav det helt rigtige svar: »Vi regner ikke med danske partier. Vi kender kun landsmænd.« Det er ikke noget helt ringe resultat af efterkrigstidens dramatiske Sydslesvig-politik.

Anmeldelser

Vilh. la Cour: Danske borganlæg til midten af det trettende århundrede. Bind I-II
Udgivet af Nationalmuseet, København 1972, 288 + 200 sider.

Der er ingen tvivl om, at dette tobindsværk om de ældste danske borge udgør summen af forfatterens iagttagelser og erfaringer gennem et langt liv, og at det er hans mest omfattende og betydeligste arbejde. Udadtil har Vilh. la Cour i grunden haft en mærkelig skæbne. I 1920'erne og 1930'erne regnede alle med, at hans hovedindsats (hvoriblandt en disputats 1927 og bidraget til 1. bind af Sønderjyllands Historie 1930) ville falde inden for Danmarks ældste bebyggelseshistorie. Og i 1940'erne blev han kendt over det ganske land for sin indsats under krigen. Først i 1950'erne og 1960'erne blev man for alvor klar over, at hans største og mest intensive, videnskabelige virksomhed angik de danske borganlæg, og at hans interesse for dem gik helt tilbage til 1890'erne og tiden som studentermedhjælper ved Nationalmuseet 1903–08. En række statelige værker så dagens lys: Danevirkestudier (1951), Danske voldsteder i Thisted og Hjørring amter, hvor H. Stiesdal var medforfatter (1957 og 1963), monografien over Næsholm (1961). Og nu oversigtsværket om alle vore ældste, kendte borge (1972). Det er sært at tænke på, at han engang blev vraget ved besættelsen af et professorat, bl. a. med henvisning til, at hans »relativt høje alder« ville udelukke »virkelig effektivitet«. Dengang var han 51 år gammel, og det er nu snart 40 år siden! (V. la Cour: Lukkede Døre, 1956, s. 206).

»Danske borganlæg« indeholder en mængde præcise oplysninger om de enkelte voldsteder, og det er let at finde dem via registret, der også omtaler den hidtidige litteratur. For sønderjyske læsere er det værd at mærke sig, at han i de seneste år udførligt har behandlet borganlæggene i Flensborg, Gammel Gottorp og Borgevold ved Slesvig, borgene ved Slien og i Egernførde i Sønderjyske Årbøger 1969 og Sønderjysk Månedsskrift 1970–71.

Men det væsentlige i et værk, der spænder over 1400 års borgbyggeri (ca. 125 f. Kr.–1250 e. Kr.), må være de hovedlinier og perspektiver, som gør det til andet og mere end en oprensning af lokaliteter

og detaljer. la Cour arbejder med tre hovedgrupper: (1) de forhistoriske ringvolde, (2) de fire matematisk udstukne lejrborge og Trelleborgtypen for omkring år 1000, og (3) de middelalderlige borge fra 1100- og 1200-tallet. Det er den sidste gruppe, han behandler udførligst, og her er mest nyt at hente for læseren.

Vilh. la Cour søger at udskille flere »lag« af borgbyggeri, bestemt af anlæggenes funktion. I første halvdel af 1100-tallet startede man med fritstående tårne af sten, der tjente som vagttårne i en tid med vender-plyndringer. Det middelalderlige ord herfor er warth eller worth. Dernæst suppleredes tårnet med en bygning, der kunne huse en fast garnison og dens kommandant (kastel), og sluttelig, i 1200-tallet, bliver den klassiske middelalderborg til som en udbygning af kastellet. Den består af en hovedborg (motte) og en forborg (bailey) med økonomibygninger som lader og stalde. Når la Cour finder det naturligt at slutte sit værk ved tiden omkring 1250, skyldes det, at man i resten af middelalderen varierede det samme grundskema. Desuden bliver borgbyggerne flere end før 1250. Mens det før hovedsagelig havde været kongen og enkelte gejstlige og verdslige stormænd, der magtede opgaven at lade bygge borge, så kom der nu en mængde herremandsborge.

Nu har man ofte boet og bygget på samme borgbanke i århundrede efter århundrede, så for ikke at overskride den valgte periode må la Cour undertiden nøjes med en borgs stueetage og overlade de øvre stokværk »til en efterfølgers sporsans« (II s. 125). Inden for sin periode må han splitte anlæggenes historie på en eventuel warth-tid, en kastelstid og en borgtid. Men han er ikke karrig med krydshenvisninger. Først udskiller han en gruppe af fritstående tårne (warth-anlæg), og her er det faste holdepunkt en række befæstede steder ved Slien, særlig et nu overskyldet cirkulært fundament af et stentårn ved Sliens munding og »Jurisborg« på Mågeøen ud for Slesvig by. Alt taler for, at disse fæstninger er opført af Knud Lavard, der som hertug havde til opgave at sikre rigets grænse og holde farvandet fri for pirater. Herefter går la Cour på jagt efter vagttårne andre steder i riget. Han sejler rundt i farvandet og ser efter svage punkter, nøjagtig som en vendisk pirat ville gøre. Han sporer virkelig på sådanne steder rester af fæstninger en snes gange, og næsten lige så tit stednavne, der vækker mistanke ved at indeholde leddet warth eller worth (f. eks. Vorbjerg og Vorhøj). Hyppigst finder han disse vidnesbyrd ved Østersøkysterne, herunder den sønderjyske østkyst. Men heller ikke bælteerne og Limfjorden savnes. Han indrømmer naturligvis, at der kan rejses tvivl om enkelte lokaliteter, men i princippet er iagttagelsen nok holdbar. Det er lykkedes ham at udskille en gruppe anlæg, bestemt ved geografisk beliggenhed, bygningstype og den historiske situation, hvori de er blevet til. Mest rendyrket fremstillede la Cour det i Hist. Tidsskr., 12, I, 1964. s. 155–92.

Men i sit nye værk udvider han perspektivet på en måde, der er både inspirerende og en smule foruroligende. Han inddrager i højere grad mere kystfjerne områder og regner med muligheden af ældre træstårne, f. eks. et på Borgevold (Tyraborg) ved Danevirke sø i 800-tallet. Grænserne mellem warth-anlæg, kasteller og borge gøres flydende (I s. 54–67), ja alle tre typer funktionelle slægtsskab og tidsmæssige sammenfald betones. Alt dette går nogenlunde godt, så længe der er tale om anlæg, der kan bevogte vigtige ruter til vands eller til lands. Når han derimod finder et tårn i Dronningholm, hvorfra der alene var udsigt til den smukke Arresø (II s. 59), ja så er den gal. Her griber la Cour til ideen om en kongelig jagtborg. Drejer det sig om gejstlige, hvis interesser for jagt er ukendt, bliver deres befæstede huse til »refugier«, hvor de anstrengte herrer kan hvile ud (II s. 85, 121–23, 140 og 146). Kostelig er la Cours skildring af ærkebiskop Eskil, der var »træt af striden og i første række indstillet på hvile. Hvad han trængte til, var – et refugium« (II s. 174 f.). Resultatet blev det skånske Åhus, der tilmed var forsynet med en særlig udgang, han kunne bruge, »når han i blide morgentimer vilde meditere ude i borgens have«, (II s. 123). Galt eller rigtigt – la Cour har fremmanet billeder, der næsten leder tanken hen på hans fjende, Erik Arups skildring af Christian IV i Kongens Have, hvor han byggede sit »lysthus«, Rosenborg.

Men det er mere end lyrik, det er en elegant kombination af borgstudier, kildestudier og et bestemt syn på Danmarkshistorien. Man opdager, at Vilh. la Cour opfatter alle anlæg fra tiden før ca. 1200 hovedsagelig enten som led i rigsforsvaret eller som hvilesteder for »stressede« høje herrer. De spejdede enten efter rigets fjender eller nød synet af naturen. Men hvad nu, hvis de i realiteten sikrede sig mod udsigten til en hob vrede bønder med køller og spyd? Det er pudsigt at tænke på, at de selv samme herrer, der opfattes så menneskeligt af la Cour, for nylig er fremstillet som skinbarlige djævløse af N. Skyum-Nielsen (Kvinde og slave, 1971). Af og til kommer la Cour ind på de sociale modsætninger (II s. 8, 87 f., 124), men dette spiller ingen afgørende rolle for hans opfattelse af borgene i den ældre middelalder. Kongsgårdene, mener han, har blot haft træpalisader, men her svigter fundene desværre (II s. 8 og 32). Det giver imidlertid stof til eftertanke, at la Cour næsten ingen warth-anlæg eller kasteller har kunnet finde i Skåne. Han antager, at de hyppige bondeoprør før 1182 er årsagen (I s. 171). Her kunne man fristes til at vende problemet om: Kunne det øvrige Danmark holdes i ro netop ved hjælp af fæstningerne dér?

Men det er gætværk. I forlængelse af la Cours sikkert rigtige opfattelse af Knud Lavards betydning for fæstningsbyggeriet melder der sig flere interessante forskningsopgaver. På en eller anden måde må man sætte det op over for de ældre opfattelser af leding og lande-

værn, bavnehøje med bålsignaler og pælespæringer i fjerde. Dette har la Cour kun kunnet strejfe (I s. 128 og 175 ff; II s. 150 f.).

Vilh. la Cours værk udgør den første samlede tolkning af vore middelalderlige borge. Det er et pionerarbejde i ordets bedste forstand. I sjælden grad forener han viden, fantasi og elegance i formen. Hvor lykkeligt for os, at han ikke efter at have passeret »støvets år« blev grebet af de gamle prælaters trang til hvile og meditation!

Helmuth Schlederermann

Sven Tägil: Deutschland und die deutsche Minderheit in Nordschleswig. Eine Studie zur deutschen Grenzpolitik 1933–1939.

Lund Studies in International History 1, 1970, 206 sider.

Det er ikke første gang, den svenske historiker Sven Tägil har taget et problem i dansk historie op. Han har tidligere med sin disputats »Valdemar Atterdag og Europa« ydet et væsentligt bidrag til dansk middelalderhistorie. Valget af et sønderjysk emne til den her foreliggende bog er dog ikke kun udsprunget af interesse for dansk historie. Det er motiveret ud fra en generel interesse for nationalpolitiske grænsekonflikter. Undersøgelsen af grænsepolitikken i Nordslesvig har til formål at belyse et alment problem. Dette generelle sigte har imidlertid ikke sat noget synderligt præg på selve fremstillingen. Bogen har karakter af en traditionel historisk afhandling. Den er i det store og hele kronologisk disponeret. Der er ikke gjort forsøg på ud fra undersøgelsens resultater at generalisere til andre grænseproblemer. Dens konklusioner er formuleret, så de kun har gyldighed for det konkrete nordslesvigske problem.

Afhandlingen er bygget op som en analyse af to hovedtemaer. For det første følges udviklingen i selve grænseoplysningen med højdepunkterne i situationen omkring påskeblæsten i 1933 og den stadig stigende spænding i de sidste førkrigsår, kulminerende i situationen omkring folketingsvalget i 1939. For det andet gennemgås nazificeringen af det tyske mindretals politiske organisationer, en proces, som tog sin begyndelse kort efter Hitlers magtovertagelse i Tyskland og først kan betragtes som afsluttet så sent som 1938.

For begge disse temaer er forholdet mellem det tyske mindretal i Nordslesvig og forskellige grænsepolitiske instanser syd for grænsen af central betydning. Mindretallet fik ikke lov på egen hånd at formulere sin politiske linie. Private, halv- og helstatslige organer i Flensborg, Kiel og Berlin forsøgte i mange situationer at gribe ind. Der var i Berlin først og fremmest tale om Volksdeutsche Mittelstelle under Himmler og dets forskellige forløbere samt det tyske udenrigsministerium, Auswärtiges Amt. Der var i Kiel Gauleiter Lohse, og i

Flensborg først overborgmester Sievers og senere overborgmester Kracht samt hele tiden i kulissen redaktør Ernst Schröder.

I et sindrigt spil, både med og mod hinanden, blev der fra disse forskellige instansers side grebet ind på det lokale plan i Nordslesvig, såvel hvad angår grænsespørgsmålet som nazificeringen. Mindretallets primære politiske mål, en grænserevision, harmonerede ikke med Hitlers udenrigspolitiske linie. I situationer, hvor hjemmetyske eller slesvig-holstenske politikere rørte den irredentistiske propagandatromme alt for buldrende, reagerede Berlin prompte. Her er mønstret i begivenhederne forholdsvis klart. Helt så klart tegner billedet sig ikke på det andet punkt, i spørgsmålet om nazificeringen og de dermed sammenhængende intense rivaliseringer mellem forskellige grupper inden for mindretallet. Mellem disse grupper indbyrdes og de forskellige instanser syd for grænsen gik et kompliceret system af tråde, som Tägil energisk har forsøgt at rede ud.

Til belysning af disse spørgsmål har Tägil fremdraget et betydeligt og ret righoldigt arkivmateriale. Ganske vist er desværre så vel mindretallets eget arkiv som Volksdeutsche Mittelstelles gået tabt, men i Auswärtiges Amts arkiv, støtteorganisationen Deutsche Stiftungs arkiv og pastor Schmidts og Ernst Schröders efterladte papirer har Tägil kunnet samle et betydeligt materiale, som i det store og hele er særdeles anvendeligt til belysning af de rejste problemer. Han har dermed på mangfoldige punkter fuldstændiggjort og nuanceret vort kendskab til mindretallets historie i trediverne.

Hvad angår spørgsmålet om grænserevision giver Tägils fremstilling ikke anledning til afgørende omvurdering af det hidtil gængse billede, som Troels Fink har tegnet i sin bog »Sønderjylland siden genforeningen i 1920«. Derimod er der i spørgsmålet om nazificeringsprocessens forløb en betydelig divergens i synspunkterne. I sin fremstilling har Troels Fink betonet mindretallets spontane tilslutning til nazismen efter Hitlers magtovertagelse og det helt manglende organiserede forsvar for det interne demokrati. Heroverfor understreger Tägil, at den tysksindede nordslesvigske landbobefolkning i modsætning til de slesvig-holstenske landmænd ikke i nævneværdig grad synes at have været modtagelig for nazistiske strømninger i tiden før 1933. Denne sene tilslutning sammenholdt med de hjemmetyske organisationers finansielle afhængighed af rigtyske instanser får Tägil til at konkludere, at mindretallet næppe havde nogen reel mulighed for overhovedet at undgå nazificeringen.

Denne divergens i synet på nazificeringens forløb er interessant. Som udefrakommende, neutral videnskabsmand har Tägil imødekommet et klart apologetisk behov i mindretallet. Den, der gerne vil undskylde mindretallets tilslutning til nazismen, er naturligvis glad for påpegnen af, at der intet alternativ var.

I betragtning af denne interesse for Tägils forklaring af nazifice-

ringens forløb havde det været ønskeligt, om han mere indgående og eksplicit havde diskuteret hele spørgsmålet. Som fremstillingen nu er, savner man her en analyse af de ledende hjemmetyske lags politiske og nationale ideologi før nazismens frembrud. Spørgsmålet er, om ikke den konservative nationalisme, som pastor Schmidt repræsenterede, har gødet jordbunden. Den var i sin kerne næppe demokratisk, og den havde i tiden efter 1. verdenskrig fået en frustreret tone. I Tyskland udgjorde den, som blandt andet Martin Broszat har påpeget, det substrat, hvoraf nazismen skød op. Er der grund til at antage, at det har forholdt sig anderledes i Nordslesvig? Hele problemet turde nok have været en lidt mere indgående undersøgelse værd.

Også på andre punkter kan bogens resultater diskuteres. Det gælder således redegørelsen for påskeblæstens forløb. Man savner her en drøftelse af, hvilket sigte de slesvig-holstenske nazister med Sievers og Peperkorn i spidsen havde med deres pludselige og voldsomme agitation mod grænsen. Overdrev den danske grænsepresse faren i et forsøg på at råbe regeringen i København op, eller var faren, når det kom til stykket så reel, som man fremstillede den?

Et andet ikke helt gennemdiskuteret problem er spørgsmålet om baggrunden for de tyske grænsepolitiske instansers interventioner i grænsespørgsmålet. Det er som sagt sagt klart nok, at grænserevisionskravet ikke harmonerede med Hitlers udenrigspolitiske mål i forholdet til Danmark og Norden. Men hvilket mål drejede det sig om, og hvordan var det begrundet? Tägil overbetoner her den rolle, de nazistiske race teorier med deres mere eller mindre vage planer om et storgermansk rige, hvor blandt andet hele Danmark skulle indgå, har spillet for de tyske myndigheders holdning til spørgsmålet om en flytning af den dansk-tyske grænse. Dette hænger formentlig sammen med, at han ikke har forsøgt at vurdere, hvor stærk en indflydelse de forskellige instanser hver for sig havde i spørgsmålet. I sidste ende har naturligvis Hitlers ord været det afgørende, og hans motiver er det meget vanskeligt at belyse. Men den myndighed, der mest nøje fulgte udviklingen og sørgede for at skride ind, når den truede med at løbe løbsk, synes faktisk at have været det tyske udenrigsministerium. Men just i Auswärtiges Amt har raceideologien næppe spillet nogen synderlig rolle i overvejelserne. Her har snarere hensynet til ikke at skræmme Danmark og de andre nordiske lande ind i anti-tyske alliancer været det afgørende moment. Da Tägil imidlertid ikke klart forsøger at afveje de forskellige tyske myndigheders indflydelse i spørgsmålet, kommer han til at overvurdere betydningen af i første omgang Rosenbergs Aussenpolitisches Amt der NSDAP og i anden omgang antagelig også Volksdeutsche Mittelstelle, hvor raceideologien formentlig har spillet en større rolle.

På dette punkt, redegørelsen for magtforholdet mellem de forskellige grænsepolitiske instanser syd for grænsen, har Tägil desværre ikke

kunnet nå at bruge Hans Adolf Jacobsens store bog »Nationalsozialistische Aussenpolitik«, der synes at være udkommet umiddelbart efter, at Tägil havde færdiggjort sit manuskript. Denne indgående analyse af Det tredje Riges udenrigspolitiske organer rummer også en detaljeret gennemgang af de grænsepolitiske instanser. Ikke blot ville den have kunnet spare Tägil et betydeligt arbejde, den kunne også have hjulpet til en mere præcis forståelse af disse organers karakter og position.

Problematiske er også det skarpe skel i udviklingen, som Tägil sætter med år 1939. Det er næppe rigtigt, at Hitler da traf en definitiv beslutning om ikke at genindlemme Nordslesvig eller dele deraf i Tyskland. Tværtimod er der meget, der tyder på, at han under krigen ligesom i trediverne lod spørgsmålet stå åbent. Det var ikke noget væsentligt spørgsmål for ham. Formentlig har han fundet prisen for at sætte det på dagsordenen for høj. Det kunne have uheldige effekter i opinionen i USA og England, og det kunne vælte forhandlingspolitikken over ende i Danmark.

Endelig er Tägils valgforklaringer diskutabile. At han ikke har foretaget en egentlig analyse af valgresultaterne må man blot tage til efterretning. Det ville i sig selv have været en meget stor opgave. Men det kræver på sin side en noget større forsigtighed ved formuleringen af forklaringer på mindretallets stemmefremgange. Næsten konsekvent konstaterer Tägil, at der var tale om indbrud i de blakkedes rækker. Men også andre forklaringer kan jo da tænkes. Eksempelvis har Sven Thorsen gjort sig til talsmand for den teori, at tilvæksten i mindretallets stemmetal i det store og hele var et resultat af mobiliseringen af folk, som i forvejen må antages at have været tysk-sindede. Problemet er vanskeligt, også fordi begreberne er vanskelige at definere. Er ikke nationalpolitisk mobiliserede tysksindede i virkeligheden blakkede, eller giver det en vis mening at sondre mellem to sådanne grupper? Det er klart, at holdbare valgforklaringer må afvente mere indgående undersøgelser.

Når som her en bog lader sig diskutere på mange punkter, er det ofte, fordi den har taget nogle væsentlige problemer op. De kritiske indvendinger skal ikke tilsøre, at Tägil har givet os et langt mere nuanceret billede af mindretallets historie i trediverne, end vi før har haft. Dette er så meget desto vigtigere, som man inden for mindretallet ikke har været videre tilbøjelige til at tage denne del af sin historie op. Og han har tilstræbt så neutral en fremstilling som overhovedet mulig. Det er, fremhæver han i sit forord, ikke historikerens opgave at fordømme eller tage i forsvar. I banal forstand har han naturligvis ret. Men dømt bliver der nu alligevel, og kan historikeren så ikke lige så godt på forhånd tage stilling i den debat, hans fremstilling ville kunne give anledning til?

Johan Peter Noack

Karl-Friedrich Nonnenbroich: Die dänische Minderheit in Schleswig-Holstein nach 1945. Unter besonderer Berücksichtigung des Südschleswigschen Wählerverbandes.

Kiel 1972, 249 sider.

Både i Danmark og Slesvig-Holsten interesserer man sig stadig for mindretalsspørgsmålene, også forskningsmæssigt. Pudsigt nok interesserer man sig fra slesvig-holstensk side ikke særligt brændende for sin egen samtidshistorie, de fra tysk side fremkomne bidrag til belysning af det 20. århundredes historie forekommer noget spredte, og det skyldes ikke blot problemer med kildemateriale. Derfor er det nyttigt, at man i Nonnenbroichs dupliserede doktorafhandling fra kilde har fået en skildring af det danske mindretals udvikling efter 1945, set med tyske briller.

Afhandlingen indeholder først en introduktion til den principielle nationalitetsproblematik, derunder forholdet mellem mindretal og herbergsstat. Dernæst følger en gennemgang af de karakteristiske træk for det danske mindretal i Sydslesvig og det tyske mindretal i Nord-slesvig samt en beskrivelse af deres politiske organisationsform.

Nonnenbroich fremhæver i sin analyse stærkt den sociale og økonomiske baggrund for tyskhedens svære nationale sammenbrud i Sydslesvig efter 1945, hvormed han blot peger på, hvad man længe har vidst, at en betragtelig part af den danske tilgang efter Tysklands totale opløsning som stat og samfund var en konjunkturpræget bevægelse, fremkaldt af det enorme flygtningepres og de øvrige følger af det tyske nederlag. I betragtning af, at han interesserer sig så meget for den sociale baggrund kan det undre, at han ikke har gjort mere ud af spørgsmålet om de danskorienterede socialdemokrater i Flensborg. Det er faktisk bemærkelsesværdigt, at der kunne opretholdes et danskorienteret socialdemokrati i Flensborg lige til 1954.

Det er ikke nogen bebrejdelse, blot en konstatering, når det her skal understreges, at dette er en meget tysk afhandling, der undertiden bærer præg af manglende nuancering i forståelsen af den komplicerede periode 1945–49. Den danske bevægelse i Sydslesvig var indtil oprettelsen af den provisoriske vesttyske forbundsrepublik i 1949 klart en løsrivelsesbevægelse. Tyskerne, der efter krigens afslutning så Stortyskland blive amputeret kraftigt og Saar i fare, reagerede stærkt og opfattede separatistiske tendenser fra Saar til Bayern og Slesvig-Holsten som helligbrøde og illoyalitet. Og det er her, at misforståelserne kommer ind. Man glemmer altid, at i den allierede besættelsestid 1945–49 var situationen særdeles flydende, og der eksisterede ikke en tysk stat og et tysk samfund at være loyalt overfor, kun fire besættelseszoner, kontrolleret af de allierede sejrherre.

Som den tyske historiker Gustav Stolper har skrevet: »Deutschland hatte seine Stimme verloren. Es war zurückversetzt in das Jahr Null

seiner politischen Geschichte.« Forbundsrepublikken fik som bekendt først sin suverænitet tilbage i løbet af halvtredserne.

Nonnenbroichs skildring er på mange måder interessant. Men det er beklageligt, at han ikke særlig kritisk præsenterer den officielle tyske fornærmethed med hensyn til behandlingen af hjemmetyskerne i Nordslesvig. Her er hans fremstilling visse steder direkte fejlagtig. Man kan udmærket foretage en kritisk vurdering af det samlede danske retsopgør efter 1945, der utvivlsomt var overdimensioneret, men dog ret mildt og ublodigt i forhold til en række andre lande.

Retsopgøret med hjemmetyskerne var en uundgåelig konsekvens af hjemmetyskernes bedrifter 1933–45, et opgør var politisk og psykologisk aldeles uomgængeligt, også selv om man til enhver tid kan diskutere, om man gik for hårdt frem mod de små. Men det er værd at fremhæve, så der ikke opstår misforståelser eller mytedannelser forstærkes, at hjemmetyskerne straffedes ikke blot efter de tilbagevirkende love, men også efter den almindelige straffelov, ligeledes at de fik rabat i forhold til de øvrige danske statsborgere, der blev inddraget i retsopgøret. Endelig er det måske værd at minde om, at Danmark ikke som de fleste andre lande, der var blevet overfaldet af Tyskland, udviste sit tyske befolkningsselement.

Nonnenbroichs valganalyser og fortolkninger vil sikkert blive anfægtet af valgeksperter, de er lidt for håndfaste. Det samme vil hans opfattelse af udviklingen efter 1949. Kielererklæringen var velment, da den blev formuleret, men nok noget i retning af en papirtiger. Hverken ministerpræsident Dr. Bartram eller ministerpræsident Lübke oprådte i erklæringens ånd. Når afhandlingen iøvrigt går så langt op i tiden, som den gør, ville det have været godt at se en mere fyldig tysk skildring af metoderne i tysk grænsepolitik 1950–54. Især Lübkes politik på godt og ondt havde fortjent et par ord med på vejen, for Slesvig-Holsten var han en god og effektiv politiker, for det danske mindretal både i ord og gerning noget af en plage. K. O. Meyer-sagen og de mange andre chikaner illustrerer alt for tydeligt, at det stod ret småt til med tolerancen i landsregeringerne 1950–55.

Nonnenbroichs afhandling supplerer på nyttig vis den eksisterende litteratur, men der er stadig plads til flere bidrag fra tysk side om Slesvig-Holstens nyeste historie. At afhandlingen uvægerligt fremkalder en række kritiske detailbemærkninger bør ikke beklages, kritisk debat er kun sund og stimulerende og bidrager til øget samtidforståelse, også af grænselandets problemer.

Anders Ture Lindstrøm

Hartmut Lange: Die Nordelbische Evangellisch-Lutherische Kirche – Vorgeschichte und Rechtliche Gliederungsprobleme.

Kiel 1972, 382 sider,

I begyndelsen af dette århundrede formulerede H. P. Hanssen det udtrykkelige ønske, at der måtte ske et nøje studium af det, der rørte sig ved Danmarks sydgrænse, og at kendskabet til disse rørelser bl. a. burde formidles gennem Sønderjyske Årbøger. Det forekommer naturligt at understrege dette forud for anmeldelsen af en bog, der omhandler et ret specielt emne.

Værket er en juridisk disputats antaget af det retsvidenskabelige fakultet ved Christian-Albrechts-Universitetet i Kiel. For danske læsere er en afhandling i faget kirkeret en sjældenhed af den simple grund, at der ikke findes nogen »kirkeret« i Danmark, men kun kirkeretslige regler. Dr. Lange gør i bogens 3. og 4. del udførligt rede for de retslige muligheder for organisation og måden, man rent faktisk har organiseret sig på overfor de forskellige tyske stater, som den sammenslutning af kirker står overfor, der har taget sin begyndelse i »Nordelbien-overenskomsten« af 21. 5. 1970, og som omfatter kirkerne i Slesvig-Holsten, Lübeck, Eutin, Hamborg og Hannover. Denne del af bogen formidler et fortrinligt overblik ikke mindst, fordi en stram gennemført kronologisk inddeling muliggør en sammenligning med udviklingen i de forskellige områder, der nu har fundet sammen i et forbund og er på vej mod en endnu fastere enhed med en fælles forfatning (s. 285 ff.).

I en tid, hvor de kulturelle forskelle i grænselandet generelt set udviskes, udgør det kirkelige område en markant undtagelse. Medens den danske folkekirke er nært knyttet til statslige organer og i juridisk forstand er en institution, der drives af staten, så er kirke og stat i Tyskland adskilte. Kirkelig administration og lovgivning er kirkens eget anliggende. I forhandlinger med staten har kirken imidlertid opnået væsentlige resultater, hvoraf bl.a. de økonomiske omtales (s. 274 ff.). En sådan selvstændig kirke vil ikke mindst efter den stedfundne sammenslutning i kraft af dens størrelse og ensartethed m.v. på den ene side kunne virke som en stærk kulturskabende faktor (s. 241 ff). På den anden side vil en stærk kirkeorganisation med en i Danmark egen lovgivning og kirketugt være temmelig usmidig i forhold til frie kirkelige bevægelser. Så sent som i 60'erne har vi set spændingerne mellem den slesvig-holstenske landskirke og det danske kirkelige arbejde i Sydslesvig. Forholdet synes dog nu løst på en for alle tilfredsstillende måde i »Kirkeloven om samarbejde med Dansk Kirke i Sydslesvig«, vedtaget af den slesvig-holstenske landskirkes synode den 15. 11. 1969. Hartmut Langes disputats giver et grundigt indblik i vor sydlige nabokirkes tilblivelse og struktur og formidler samtidig et levende indtryk af, hvor vanskeligt det har væ-

ret at overvinde de historiske, juridiske samt følelsesmæssige særeheder forud for den stedfundne sammenslutning.

Vanskelighederne skyldes ikke mindst den forskelligartede historiske udvikling i de fem kirker. Denne udvikling skildres udførligt i bogens 2. del (s. 20–177). Dr. Lange har nødvendigvis måttet se sit arbejde i en større sammenhæng og har som følge deraf arbejdet intensivt med historiske problemstillinger. Bogen er således også et stykke værdifuldt historisk forskning.

Den historiske udvikling i den slesvig-holstenske landskirke har særlig interesse, fordi også Nordslesvig i tiden efter 1864 og indtil 1920 på godt og ondt var en del af denne kirke – de tyske frimenigheder i Nordslesvig er det jo stadigvæk. I mangt og meget bærer nordslesvigsk kirkeliv præg af dette langvarige tilknytningsforhold. Det er en berigelse for værket, at nordslesvigeren superintendent Theodor Kaftan kommer hyppigt til orde i en række velvalgte og markante citater (f. eks. s. 32, 33 og 37). Det er professor i slesvig-holstensk kirkehistorie ved Kiels universitet, dr. Walter Göbells, intensive Kaftanforskning, især den »yderste givtige brevveksling mellem brødrene Kaftan« (s. 16; jfr. dr. A. Nyholms omfattende anmeldelse i Sønderjydske Årbøger 1968, I), der her bygges på. Også dr. Lange giver således på sit felt et bidrag til den nødvendige omvurdering af Th. Kaftan, der har kunnet spores i de seneste år.

Den slesvig-holstenske kirkemand Claus Harms omtales ligeledes. Hvad vurderingen af Claus Harms og den indflydelse, der udgik fra ham, angår, så har tyske forskere i nyere tid været langt mere tilbageholdende i deres vurdering, end nordslesvigske forskere har været det og til dels stadig er det, idet man har søgt påvist og til dels postuleret en stærk indflydelse også på nordslesvigsk kirkeliv fra Harms' side. Dr. Lange har givetvis ret, når han hævder, at Claus Harms' ideer »ikke kunne trænge igennem . . .« (s. 28). Fremtrædende forskere som Volquart Pauls, Alexander Scharff, W. Schultz vel også W. Göbell fra Kiel vil kunne tilslutte sig denne påstand. Claus Harms vil næppe kunne gøres til genstand for en alt for intens analyse, før »nationalhelgenen« vil blive reduceret til glorien alene. Claus Harms jubilæet i 1955 havde umådelig lidt resonans og stødte kun på yderst ringe interesse i Holsten.

Hvad behandlingen af de nordslesvigske forhold angår, henviser bogen til Nordslesvigs udskillelse som en følge af den tabte 1. verdenskrig og Versailles-freden. Afståelsen var af betydning for kirkegrænserne. De nye statsgrænser behøvede ikke nødvendigvis at blive evangeliske kirkegrænser (jfr. tidsrummet 1918–1920). En stadig mærkbar følge af, at Nordslesvig med sine fem provstier og over hundrede menigheder tilsluttedes Danmark efter afstemningen, er, at Slesvig bispedømme stadig er betydelig mindre end bispedømmet Holsten. Iøvrigt har afståelsen spillet en rolle, fordi som dr. Lange

bemærker »Nordslesvig kirkeligt set var et særligt levende område« (s. 42, note 1). Alt i alt må det dog siges, at omtalen af Nordslesvigs forhold kun flygtigt berøres, og at i hvert fald Gottfried Mehnert: *Die Kirche in Schleswig-Holstein*, Kiel 1960 er et for spinkelt og sekundært kildegrundlag. Dansk litteratur anvendes ikke. At Nordslesvig i det hele taget nævnes må vistnok tilskrives professor Göbells tilskyndelse (jfr. s. 14).

Disse kritiske bemærkninger formår dog ingenlunde at forringe hovedindtrykket, at værket er et grundigt og sobert stykke historisk og videnskabeligt-teoretisk arbejde vedrørende vor sydlige nabokirkes nyeste historie og juridiske struktur.

G. Weitling

Jürgen Wetzel: Theodor Lehmann und die nationale Bewegung in Schleswig-Holstein 1856–1862.

Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, Band 61. Neumünster 1971, 256 sider.

De få mennesker i Danmark, der forbinder noget med navnet Theodor Lehmann, vil vide, at han var Orla Lehmanns holstenske fætter, men det er nok nødvendigt at minde også dem om, at Theodor Lehmann i de få år, han spillede en politisk rolle, nåede at placere sig som den ny-slesvigholstenske bevægelses ubestridte fører.

Jürgen Wetzels bog vil næppe få bredere kredse til at interessere sig for Theodor Lehmann. Dertil er dens fremstilling for tør og dens personskildring for uvedkommende. Det taktiske spil i stænderne vil næppe fængsle nogen. På ét punkt, og heldigvis et væsentligt, får læseren imidlertid en belønning for sin ulejlighed. Det gælder analysen af Theodor Lehmanns politiske grundsætninger og redegørelsen for hans virke i og for Den tyske Nationalforening. På grundlag af Lehmanns hidtil uudnyttede privatarkiv kan forfatteren vise, at den ny-slesvigholstenske retning, ganske som generationen af 1848, satte sin lid til de tyske samlingsbestræbelser.

Jürgen Wetzel er i stand til at dokumentere, at Lehmann (og det hævdes, at dette også gælder for de øvrige ledere af det nye »nationale parti«) så Tysklands omdannelse til en stormagt under Preussens hegemoni som det altafgørende politiske mål. For at nå så vidt måtte Preussen – argumenterede han – sikre sig herredømmet over Hertugdømmerne, som på grund af deres maritime betydning indtog en nøgleposition. Lehmann tog med i købet, at vejen til dette mål sandsynligvis gik over en europæisk storkrig. I dette program var der ingen plads for augustenborgerne og et selvstændigt Slesvig-Holsten, men det åbnede til gengæld mulighed for en ordening med Danmark efter nationale retningslinjer. Det var ud fra sådanne tanker, at

Lehmann førte sin politik i den holstenske stænderforsamling og sluttede op om den tyske Nationalforening, som fra 1859 søgte at give den tyske liberalisme nyt liv efter nederlaget i 1849.

Man må være Jürgen Wetzel taknemmelig for hans redegørelse for den tiltrækningskraft, denne antipartikularistiske, preussisk-tyske retning udøvede på førende politikere i Holsten kort før Helstatens sammenbrud, men når man tænker på de stærke antipreussiske stemninger, der fremtrådte i de følgende år, fristes man til at antage, at nationalforeningens tankegang ikke nåede ud over en lille kreds af holstenske politikere og nogle af deres venner i Slesvig.

G. Japsen

Jørgen Steen Jensen: Hertug Hans den Yngre.

Udgivet af Historisk Samfund for Als og Sundeved og Numismatisk Forening for Nord- og Sydslesvig. Sønderborg 1972, 200 sider.

Når redaktionen af Sønderjyske Årbøger har henvendt sig til undertegnede om en anmeldelse af Jørgen Steen Jensens bog Hertug Hans den Yngre, skyldes det formodentlig, at det var redaktionen bekendt, at jeg, der selv er ærøbo, har beskæftiget mig en del med Ærø's historie. Ærø hørte som bekendt indtil 1864 til hertugdømmet Slesvig og var i århundreder nøje knyttet til Als. Fra den senere middelalder hørte øen således under lensmanden på Sønderborg. 1564 overlod Frederik II sin yngste broder Hans den Yngre en tredjedel af sin del af Slesvig og Holsten. Den slesvigske del, som tilfaldt hertug Hans, omfattede Ærø, Als og Sundeved, hvortil senere kom en strækning syd for Flensborg fjord med det gamle Ryd kloster, det senere Lyksborg. Ærø kom således et par århundreder til at dele skæbne med Als og Sundeved under det sønderborgske fyrstehus.

Hans den Yngre nåede ikke som sine farbrødre at blive medlem af hertugdømmernes regering, men han havde dog meget store rettigheder, idet han ikke sorterede under andre myndigheder, hverken i kongeriget eller hertugdømmerne, end kongen selv. Selv om denne ved enkelte lejligheder så sig foranlediget til at gribe ind, gav han i det hele hertug Hans frie tøjler. Hertugen kunne hensynsløst udnytte sine besiddelser på enhver måde. Navnlig skabte han ved opkøb af adelsgods, nedlæggelse af gårde og hele landsbyer og ved rydning af skove og ødemarker store samlede godsdistrikter med talrige ladegårde, hvis jorde blev drevet ved bøndernes hoveri. Der er ikke i nutiden mange spor tilbage af Hans den Yngres virksomhed. Med undtagelse af en enkelt linie, hvoraf den nuværende kongeslægt er udgået, er alle de sønderborgske linier uddøde, og navnlig ved landbrugsreformerne i det 18. århundrede, er så godt som alle hertug Hans' godser opløst og hans ladegårde og slotte med enkelte undta-

gølgelser nedbrudt. Som en historisk person, der et par århundreder satte sig dybe spor på Als, Ærø og Sundeved, er der dog i høj grad grund til at beskæftige sig med ham. Mens der fra tysk side allerede i en årrække har foreligget flere monografier, har man ikke hidtil på dansk haft noget større arbejde om Hans den Yngre. Det må derfor hilses med glæde, at Historisk Samfund for Als og Sundeved sammen med Numismatisk Forening for Nord- og Sydslesvig har formået Jørgen Steen Jensen til at skrive biografien af Hans den Yngre.

Selv om J. Steen Jensens bog ikke er udtømmende, hvad der vel heller ikke er tilsigtet, giver den væsentlige bidrag til belysning af Hans den Yngres liv og virksomhed. Forfatteren har ved omhyggelige arkiv-, biblioteks- og museumsstudier fremdraget en mængde stof, og ved talrige kildehenvisninger er der gjort rede for, hvorfra oplysningerne stammer. J. Steen Jensen er numismatiker, og det mest omfangsrige afsnit er da også hans behandling af Hans den Yngres og hans sønners udmøntninger og oversigten over mønterne med gengivelse af alle kendte mønttyper. Afsnittet har interesse også for andre end numismatikere. Det kan nævnes, at flere mønter har billeder af hertuger, hvis udseende ellers ikke er kendt, således Hans den Yngres sønner Alexander af Sønderborg og Philip af Lyksborg. Bogen bringer også en gennemgang af alle billeder, der kendes af Hans den Yngre, med gengivelser, deraf det ene i farvetryk. Om dette billede, der findes på Lyksborg Slot, kan meddeles den supplerende oplysning, at det formodentlig er identisk med et billede, som nævnes i hertug Christian af Ærøes Bo, hvor det noteres, at det ved delingen kom til hertug Philip af Lyksborg.

Steen Jensen giver ikke alene Hans den Yngres biografi, men meddeler også i korte oversigter over hans børns livsdata. I omtalen af hertug Christian af Ærøes levned, som tidligere var temmelig ukendt, er der visse misforståelser. Decanatsstatthalter betyder ikke dekanatsstattholder, men decanatsstedfortræder, hvad der i dette tilfælde vil sige leder af den evangeliske fraktion af domkapitlet i Strassbourg. Hertug Christian var fra sine unge dage medlem af kapitlet, et af Tysklands fornemste, hvis medlemmer alle var af høj rang. Økonomisk var medlemmerne meget godt aflagte. Elsass var på den tid hjem søgt af religionskrige, som endte med katolikernes sejr. Hertug Christian måtte fratræde, men beholdt efter overenskomsten en årrække sine indtægter. Det skyldes formodentlig hans stilling som domherre, at han forblev ugift. På Ærø levede han beskedent med sin konkubine Katrine Gribels i Hans den Yngres gamle jagthus på Gråsten.

Erik Kroman

Karl N. Bock: Et menneskelliv.

Eget forlag, 1972, 206 sider, ill.

Rektor, dr. phil. Karl N. Bock, der kom til at lede det kommunale skolevæsen i Nakskov, gymnasiet indbefattet, fra 1941 til 1966/67, tilhører overgangstidens slægtled af unge sønderjyder under akademisk uddannelse. Nogle af dem kom senere, som Bock, til at gøre sig stærkt gældende i den danske skole og i forskningen, eller det blev i kirkens tjeneste, hvor navne som biskop H. Fuglsang-Damgaard og provst A. Westergaard-Jacobsen trænger sig på.

Man kan så filosofere over, hvad der var med til at forme deres personlighed og intellekt. De tog jo nok det bedste, de havde mødt i tysk åndsliv, med sig over, frastødte andet som bl. a. det militærliv, de havde følt på deres krop, og så har man vel lov til at formode, at de mødte det danske på en ganske særlig vågen måde.

For Bocks vedkommende er det tillige påfaldende, med hvilken energi og virketrang han lod sig »genforene«. Det er en af de mange ting, man udleder af hans trykte erindringer. Bock er vestslesviger, født i 1897 i Skast, og hans skildring af barndommens verden med lege i og ved Vadehavet hører til det ypperste, vi har i sønderjysk hjemstavns litteratur. Men drengen nøjedes ikke med at lege. Tidligt fik han sig placeret i selve landsbyskolen, hvor han blev degnens »Helfer«, d. v. s. hjalp til med at undervise de mindre børn, og hans øre fangede musikken i den hjemlige dialekt med bl. a. dens klusilpspring. Skønt hjemmesproget var dansk (sønderjysk), tilegnede Bock sig hurtigt det tyske sprog. Ved at gå på opdagelsesrejse i begge sprog, det naturgivne og det tillærte, kom han ind på forskningens veje. Han gav sig til at sammenligne oversættelser af salmer i begge retninger, foretog selv prøver og blev klar over, hvor vanskeligt det er at oversætte poesi.

Årene på Tønder Seminarium, hvorfra Bock dimitteredes i 1919, var læreår på godt og ondt. Han mødte den tyske nationalisme og måtte tage afstand fra den, men rent fagligt lærte han metode og ægte grundighed. Tysk åndsliv åbenbares for ham på en måde, som han altid senere indprentede sine elever i det sproglige gymnasium: der fandtes et Goethe/Weimar-Tyskland og et Potsdam-Tyskland. Det kan lyde forenklet, men det var en fair indstilling at give udtryk for, når det betænkes, at de fleste af Bocks år som tysklærer faldt under nazismen.

Efter genforeningen gik det slag i slag, stadig fremad. Karl N. Bock virkede en kort tid som enelærer i Københoved i »det ideelle hjørne« oppe ved Kongeåen, men han drømte om et dansk universitetsstudium. På et år klarede han studentereksamen på kursus og blev cand. theol. i 1926. Tilskyndet af rektor, dr. Andreas Hanssen tog han straks fat som lærer på Duborg-Skolen, og bogen giver et lille tidsbillede af det

daværende efterkrigstidsprægede, grå og fattige Flensborg, der begyndte at se hen til Adolf Hitler som en Messias.

Men tiden i Flensborg huskes nok især som strenge arbejdsår uden fritid og ferie. Hernede gennemførte Bock ved selvstudium at blive cand. mag. på tre år, men det var nu alligevel et heldigt sted at sidde, for det gav ligesom sig selv, at specialeafhandlingen skulle tage et lokalt, sproghistorisk emne op. Det blev vokalismen i Flensborg-plattysk, et godt forstudium til den senere doktordisputats: »Niederdeutsch auf dänischem Substrat«, en afhandling, der foruden kvalitet og originalitet ikke var uden aktualitet, eftersom den skulle påvise, at det var dansk »Blut und Boden«, der prægede Sydslesvig ned til Sli-Dannevirke-linien. Afhandlingen vandt også indpas i tyske videnskabskredse, hvor den kunne påvise, at det ikke var Tyskland, der havde lidt uret ved grænsedragningen i 1920. Om de blandede sprogforhold bruger Bock iøvrigt det glimrende billede, at egnen fra grænsen til Dannevirke er et sprogligt vadehav, og egnen syd for Dannevirke et dybt plattysk sproghav med »grunde og banker«, der vidner om de få danske bygder fra før saksernes kolonisering af området syd for Dannevirke omkring 1100- og 1200-tallet.

Enhver, der er yderligere interesseret i disse undersøgelser, kan jo læse disputatsen og studere dens sprogekort, men forfatteren er her i sine erindringer så læservenlig, ja så fornøjelig, at han i en populær form causerer over, hvordan det går til, når man indsamler sproginterviews hos den stedlige befolkning. Ordstillingen i de anførte dialektprøver fra Angel er umiskendelig dansk, og Bock følte sig hensat til Holbergs tid, da han om formiddagen ville traktere lodsens i Maasholm med en kop kaffe i færgeskroen. Lodsens ønskede dog ikke at drikke kaffe »så sent på dagen« og bad om en grog. (Jfr. slutningsreplikkerne i »Erasmus Montanus«, 1. akt. 2. scene, hvor Per Degn hellere vil have brændevin end øl, »thi det er for tidligt at drikke øl«).

At dømme efter bogomslaget, der i farver er smykket med den gamle Haderslev Katedralskoles vinløvskransede portal, oplevede Karl N. Bock rige arbejdsår ved denne skole som adjunkt i perioden 1932–1941. Her fortsatte han sit videnskabelige arbejde og beskikkedes samtidig som censor i tysk ved seminarerne, senere også ved universiteterne. Der blev dog også tid til at varetage lokale tillidshverv inden for det kulturelle arbejde, ligesom han påtog sig at være sekretær for Historisk Samfund for Sønderjylland 1937–41 og sidde i redaktionsudvalget for »Sønderjyske Årbøger«.

Intet havde derfor været naturligt, end at i hvert fald den sønderjyske del af disse erindringer, der bringer værdifulde bidrag til samtidshistorien, var udsendt gennem Historisk Samfund. Forfatteren erkender, at dette kunne have ladet sig gøre på betingelse af, at han forkortede Nakskov-stoffet, hvad han imidlertid ikke ønskede. Om en god bog kommer på det ene eller det andet forlag kan for så vidt

være ligeegyldigt, men hvor kunne man have ønsket, at Bock havde klippet en hæl og hugget en tå. Hans værk havde vundet ved at blive en del beskåret, og uvildige hjælpere ville have befriet bogen for gentagelser, forkert stavede personnavne, korrekturfejle osv. Fremfor alt kunne et personregister have lettet fremstillingen for et lovligt stort persongalleri, hvorved man også havde fået lagt titlerne bort én gang for alle.

Netop i et tilfælde som dette, hvor man sidder med en bog, der er ulastelig i mange henseender, kan det ærgre én, at frugterne ikke er børstet af kraven.

Eskild Bram

Bernhard Hansen: At sejle er nødvendigt ... I tjeneste.

Forlaget Skandia, Flensborg, 1971, 194 sider.

Det vil være kendt, at skolemanden Bernhard Hansen har sejlet og afsluttet sit sømandsskab med en navigatørexamen. Titlen på hans bog skal sikkert forstås symbolsk, idet hans livsgerning kom til at foregå på landjorden, hvor han kom til at yde en betydningsfuld indsats. Der kan dog ikke være tvivl om, at hans evne til at styre et skib er kommet ham til gode i de år, han var leder af det danske skolevæsen i Sydslesvig. At han efter fuldført gerning besluttede at gå i land på den fynske veskyst var sikkert en god beslutning, da det slet ikke er sikkert, at de nuværende forhold ved grænsen, som han selv betegner som »afslappede«, ville passe ham.

I mere end 30 år var Bernhard Hansen tilknyttet det danske skolevæsen i Sydslesvig, først fra 1922–34 som lærer ved Duborgskolen, så fra 1941–46 som denne skoles rektor og siden til 1961 som direktør for de danske privatskoler syd for grænsen. Det var år, som stillede store krav til evner og betydelig arbejdskraft. Han var til fuldt mål i besiddelse af begge dele. Det blev for ham til mange personlige oplevelser, som han på den for ham særprægede fortælle måde beretter om. Den, der kender Bernhard Hansen fra hans taler og skriftlige indlæg, vil huske hans særlige evne til at påkalde lydhørhed, bl. a. ved brug af citater og snurrige og vittige metaforer, en fremstillingsmåde, som vi atter møder i hans bog.

Som han taler, skriver han. Og skønt det her er om genvordigheder og trængsler, om »kamp og trolde« og andet besvær, savner hans fremstilling ingenlunde humor. Det har ikke blot været nødvendigt, men også »herligt at sejle«, omend det ofte blev bag ved et automobilrat. Det blev for Bernhard Hansen til talrige rejser, ikke blot i embeds medfør, men også tit for at hjælpe mange, der var i vanskelighed eller havde bekymringer. Hans evne til at »køre omkring hjørnerne« kom mange til at nyde godt af, og de blev til fordel for de sager, han ønskede at fremme. Det er med fuld føje, han skriver om at være

»i tjeneste«. Det var han fra først til sidst, og dertil følte han sig kaldet.

At han opnåede resultater er evident. Så kan det godt være, at han, skønt bundet af historien, som han var, overså, at landsdelen indtil 1920 ikke havde kendt til mindretal og mindretalsrettigheder. Derimod fik han snart forståelse for, at de tyske myndigheder i Flensborg i de følgende år ikke havde begrebet indholdet af Weimar-forfatningen. Da der 1920 meldte sig 1000 børn til dansk skoleundervisning, bestod 800 ikke den tyske optagelsesprøve. Og bedre var det ikke, da en kommission fra Berlin kun gav 27 af ca. 100 elever adgang til Duborgskolen, fordi de ikke kunne klare de fag, bl. a. engelsk, de havde ønsket at lære.

Sproget var for øvrigt ikke et nationalt kriterium for Bernhard Hansen. For ham var det det for tyskerne uforståelige »lygne«, altså et væsenspræg, og desuden den historiske rettesnor, den samme de nationalliberale fulgte i 1850'erne. Det forstod englænderne heller ikke, da de efter 1945 overtog det militære, provisoriske styre i Sydslesvig. De indførte, skriver Bernhard Hansen, et kolonistyre, som var uden forbindelse med et demokratisk levesæt. Endelig mente de vel nok, at det var dem, der havde vundet krigen, og det uden hensyn til, at Danmark havde været »allieret«.

Den meningsudveksling, denne deres holdning førte til med Bernhard Hansen, er, som den er gengivet, en af bogens mest interessante, fordi den giver indtryk af Bernhard Hansens ihærdige anstrengelse for at sikre rettigheder for det danske skolearbejde, al modstand til trods. Man forbød en engelsk pjece, han havde skrevet med en redegørelse for den foreliggende situation, og beslaglagde årsberetningen om skolearbejdet. Men da den engelske lord Steel arriverede med en påstand om, at det var sydslesvigerne selv, der havde kasseret det danske sprog, gav Bernhard Hansen til svar, at det nu var bedst, at englænderne tog det fulde ansvar. Så galt gik det dog ikke. Det lykkedes først at få 30 ansøgninger om danske skoler godkendt, og 1960 var der 81 danske skoler i Sydslesvig.

Der er således ingen grund til at græde over spildt mælk. Og det gør Bernhard Hansen heller ikke, men er blevet klar over, at København-Bonn-erklæringerne har skabt en helt ny situation. At disse aftaler, som han synes at mene, blev følgen af en sydslesvigsk delegations henvendelse til den danske regering, er dog næppe holdbar. I dette forhold griber adskillige andre tråde ind i forløbet. Han betegner selv sine optegnelser som »erindringsglimt« eller »minder«, og endelig har historien endnu ikke kunnet tage afgørende stilling til det, der skete i disse år, »de fem uværdige år« kalder han tiden fra 1950–55. Men hans absolut læseværdige og underholdende bog vil være en god kilde til brug for bedømmelsen af denne urolige og spændende tid.

Morten Kamphövener

Jacob Kronika: Den sidste slesviger og Ulsnæsmordene.

Forlaget Skandia, Flensborg, 1971. 156 sider.

Det må have været i årene mellem 1919 og 1932, Jacob Kronika jævnlig førte samtaler med sin genbo, den gamle præst og sjælesørger Nicolai Christian Nielsen. Det blev en personlig oplevelse for ham at lære denne elskelige og hjertemilde mand at kende, og i talrige, med stor interesse påhørte, foredrag har han gennem de sidste 25 år levedejort denne slesviger og ejendommelige præstesikkertelse for sine tilhørere. Det er denne hans evne til at vække opmærksomhed for et emne, der går igen i denne bog.

Det er blevet et betagende portræt af »den sidste slesviger«, som pastor Nielsen engang havde kaldt sig selv, måske med tanken om tidernes skiften både historisk og nationalt. På sine gamle dage må han vel have opdaget, at der endnu var nogle »slesvigere« tilbage, og at Kronika var en af dem. På den anden side har han sikkert følt det »slesvigske« som en smertelig dobbelthed eller som noget mytisk-mystisk. Noget lignende som vi på anden vis møder i Johannes V. Jensens digt »Den jyske Blæst«, hvor han taler om »den gamle ve«, der går igen.

Som forlæg til sin skildring har Kronika foruden sit kendskab til pastor Niensens private optegnelser og brevveksling samt en række trykte kilder også benyttet den udførlige historiske afhandling om »den sidste slesviger«, provst dr. theol. Jens Holdt 1958 skrev i »Sønderjyske Årbøger«, en analyse af pastor Niensens religiøse og kirkelige indstilling samt en vurdering af hans tilknytning til danske og tyske kulturstrømninger. Han skrev sine fortællinger på dansk, han bar altid den danske præstekjole med pibekrave, men har også ved lejlighed sagt, at »manden betød mere end kjolen«.

Var han tysk eller dansk? Holdt henviser til hans holdning under og efter den første verdenskrig og kommer til det resultat, at han var tysk, nærmere betegnet slesviger med tysk fortegn. Kronika har for sit vedkommende ønsket at forsyne ham med et så stærkt indre og ydre dansk præg som muligt, men har ikke turdet give et afgørende svar på spørgsmålet. Hvad hans religiøse standpunkt angår, går Holdt og Kronika tydeligt nok ud fra forskellige syns- og standpunkter. Det gælder også den religiøse indstilling i pastor Niensens barndomshjem i Løgumkloster. Kronika går ud fra, at den var pietistisk, medens Holdt betegner den som »kirketro rationalistisk«, hvilket turde være rigtigt bedømt. Nielsen blev efter eget sigende overbevist pietist, og med sin stærke tilknytning til den danske Indre Mission kom han, som Holdt fremhæver, sikkert mod sin vilje til at tjene danskheden i Nordslesvig.

Hverken Holdt eller Kronika har været opmærksom på et moment, som ikke bør lades ude af betragtning. Nic. C. Nielsen (et *nom de*

guerre, Kronika har forkortet til »Nic«) nedstammede, som for øvrigt også præsterne Hans Tonnesen og Schmidt-Vodder, i lige linje fra Kongeriget, for Nielsens vedkommende nærmere betegnet fra Roskilde. Ganske kuriøst er det også, at Holdt i sin skildring af Nielsens ophold i Flensborg, idet han beretter om de indtryk, han fik ved at lytte til Neptun-brøndens rislen, forveksler Flensborg med Åbenrå. Det drejer sig om en barndomserindring, således som det fremgår af hans fortælling »Lig' over for e Pump«.

Kronika tillægger det i sin fremstilling stor betydning, at det for pastor Nielsen kom an på at ofre sin Isak, d.v.s. at give afkald på sine kunstneriske anlæg, som det havde været, da han efter faderens vilje opgav tanken om at blive skuespiller. Et kærlighedsforhold, han som student i Leipzig havde haft, og som han selv havde omtalt til sin veninde, malerinden Charlotte von Krogh, blev for ham et afgørende etisk spørgsmål. Fra hende er det på anden hånd kommet Kronika for øre. Det er sikkert rigtigt, når han fremhæver, at Nielsen som Søren Kierkegaard, hvem han navnlig på sine gamle dage blev en flittig læser af, følte sig tvunget til at ofre det æstetiske på det kristelige alter, endog i den grad, at han fortrød at have skrevet sine små karakteristiske, af så mange yndede, slesvigske fortællinger.

Væsentligt er det, at Kronika har formået at give sine læsere et indtryk af Nicolai Christian Nielsen som det fine og elskelige menneske, han var, endvidere som betydelig prædikant og forkynder og enestående sjælesørger. Han lagde som Luther vægt på syndserkendelsens betydning (»Beichte«). Sådan levede han, og sådan døde han, efter at han, der havde været velstående, havde ofret, hvad han ejede, til de fattige. I denne sammenhæng kan nævnes hans sjælelige omsorg i Rendsborg-fængslet for den firedobbelte morder fra Ulsnæs og andre tugthusfanger. Dette forhold giver Kronika en gribende skildring af, og det giver hans bog en næsten dramatisk afslutning. Som helhed taler hans bog til læseren om en ærlig kristen og et stort og fint menneske.

Morten Kamphövener

Bognyt

C. Riise Hansen: Oversigt over Rigsarkivets nyere arkiver bd. I.

Foreløbige arkivregistraturer, ny serie nr. 4. Udgivet af Rigsarkivet, København 1972, 233 s.

I 1923 udgav Rigsarkivet Kr. Erslevs »Rigsarkivet og Hjælpebidlerne til dets Benyttelse«, hvori man har en summarisk oversigt over, hvad der findes i Rigsarkivet fra tiden før 1848. En tilsvarende oversigt over arkivalierne fra tiden efter 1848 har man hidtil ikke haft, men nu foreligger første bind – omfattende Justitsministeriet, Ministeriet for kirke- og undervisningsvæsenet, Kirkeministeriet, Undervisningsministeriet og Ministeriet for kulturelle anliggender – af en registratur, der skal råde bod på dette forhold. Bindet indeholder i summarisk form omtale af alle sager fra de nævnte ministerier og de derunder hørende institutioner, såfremt de var afleveret til Rigsarkivet før 1. december 1971.

Selv om oversigten som hovedregel kun skal medtage arkivalier fra tiden efter omorganiseringen af den øverste statsstyrelse i 1848, finder man ofte ved de institutioner, der er knyttet til ministerierne, omtale af væsentligt ældre arkivalier, f. eks. kirkeregnskabsbøger fra Lysabild så langt tilbage som til 1692. I indledningen forklares, hvorfor det har været rimeligt at gøre det på denne måde.

Det er meget fortjenstfuldt, at arkivvæsenet ved udgivelse af oversigter som denne letter arbejdet for arkivbenytterne. Bogen er ikke bogtrykt på traditionel vis, men for at billiggøre udgivelsen er den mangfoldiggjort med et maskinskrevet manuskript som grundlag. Det er en fuldt acceptabel løsning, især hvis man er lidt omhyggeligere med maskinskrivningen, så ikke alle fejlslag på maskinen videregives til offentligheden.

V. P.

Oversigt over private personarkiver i Rigsarkivet.

Foreløbige arkivregistraturer, ny serie nr. 3. Udgivet af Rigsarkivet, København 1972, 274 s.

Med denne registratur er der tilvejebragt en hårdt tiltrængt, men summarisk oversigt over Rigsarkivets omfattende samling af personarkiver. Den inde-

holder arkivskabernes navne, arkivernes omfang og det åremål, de dækker, men oplyser ikke noget om arkivernes indhold, ordningstilstand og proveniens. For den, der beskæftiger sig med Sønderjyllands historie, er det værd at lægge mærke til, at Rigsarkivet også har forskellige mindre arkiver fra sønderjyske personligheder, hvis arkiver altså ikke altid skal søges på Landsarkivet i Åbenrå. Det drejer sig især om Nic. Ahlmann, Cornelius Appel, Erik Appel, Andreas Grau, Peter Grau, Jørgen Køch, Peter Hiort Lorenzen, Jacob Plaetner, A. Svensson og Kr. og Ingeborg Refslund Thomsen. For flere af disse personer gælder det, at hovedparten af deres arkiver findes i Åbenrå. Det kan derfor forekomme upraktisk, at sådanne arkiver ikke er samlet ét sted.

D. A.

H. E. Sørensen: Grænsen drages. Sønderjylland 1918–1920.

Forlaget Melbyhus, Skærbæk 1972. 68 sider, ill.

Den meget produktive lærer H. E. Sørensen, Skærbæk, har udgivet en overskuelig og velskrevet lille bog om et emne, som nok kan fortjene en populær og up to date behandling. Som noget nyt i denne bog kan fremhæves forfatterens interesse for småkårsstandens forhold i overgangstiden, og det er vigtigt at få med, bl. a. fordi den sociale nød er en væsentlig forudsætning for den meget omfattende del af afstemningspropagandaen, der benyttede økonomiske argumenter. Fremstillingen bygger udelukkende på allerede foreliggende litteratur, og en litteraturliste over de bøger, der »i første række« er anvendt, afslutter bogen. Da en sådan liste også skal tjene som vejledning for læseren til videre studier, må man beklage dens besynderlige sammensætning, så meget mere som forfatteren rent faktisk ikke synes at have benyttet anden litteratur. Der er overhovedet ikke anvendt tysk litteratur, bortset fra Gerd Callesens bog om socialdemokratiet og det slesvigske spørgsmål. Ud over H. P. Hanssens og grev Schacks erindringer er den omfattende memoirelitteratur ikke benyttet; dog har kapitlet om Ernst Christiansen i Flensborg Avis' jubilæumsbog fået lov til at spille en dominerende rolle i flere afsnit. Der henvises heller ikke til centrale fremstillinger som Sønderjyllands Historie bd. V, og Alnors og Franz von Jessens håndbøger om det slesvigske spørgsmål. Endelig er det ganske forbausende, at Harald Jørgensens bog fra 1970 om genforeningens statspolitiske baggrund også mangler. Også talrige tidsskriftartikler er ladet ude af betragtning. Skønt forfatterens store interesse er arbejdernes forhold, har han heller ikke benyttet bøger som Frede Nielsens bog om den sønderjyske arbejderbevægelse »Fra Udmark til Forpost«, hvor de sociale forhold i afstemningstiden netop behandles udførligt, Wilh. Ewalds erindringer om revolutionen og arbejdsrådet i Åbenrå, Jens Bladts erindringer, ligesom han heller ikke synes at kende Jørgen Slettebos centrale artikel om strejkebevægelsen i foråret 1920 (i Fra Als og Sundeved 1969). Havde H. E. Sø-

rensen blot kendt Frede Niensens bog, ville han næppe have påstået på s. 35, at der i 1918 oprettedes en veritabel »rådsrepublik« i Sønderborg under ledelse af arbejder- og soldaterrådet og med en varighed til hen på foråret 1919 – i virkeligheden var der jo kun tale om et 3-dages militærdiktatur forud for oprettelsen af arbejderrådet. Det må desværre bemærkes, at denne fejl ikke er den eneste i bogen.

H. E. Sørensen mestrer den kortfattede fængslende form, og selv om han har sin generations naturlige personlige distance til det nationale, er han oprigtigt optaget af den nationale problematik. Derfor må man meget beklage, at han ikke har givet sig tid til at sætte sig ind i al væsentlig litteratur om emnet og ikke har ladet manuskriptet læse igennem af en specialist, før det gik i trykken. Var dette sket, kunne hans gode, lille bog være blevet virkelig værdifuld.

D. A.

Schiffahrt und Häfen im Bereich der Handelskammer Flensburg

Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte, Nr. 21. Flensburg 1971. 358 sider.

Den meget smukt udstyrede bog er udsendt i anledning af det flensborgske handelskammers 100-års jubilæum. Den rummer overvejende rigt illustrerede skildringer af skibsfarten i de fleste byer indenfor handelskammerets område, dvs. østkysten ned til Slesvig og vestkysten til Brunsbüttel. Værket bygger mest på trykt materiale, men den, der er interesseret i skibsfartshistorie, finder her på ét sted oplysninger, der ellers skal samles mange steder fra. Bag i bogen findes en nyttig bibliografisk oversigt. De nordslesvigske havnebyer (også Tønder) er for tiden indtil 1920 behandlet af H. Fr. Schütts dygtige pen.

G. J.

Olav Christensen: Toftlund og omegns sparekasse 1872–1972 med bidrag til Toftlund sogns historie 1864–1920.

Haderslev 1972. 144 s.

1. december 1972 var der gået 100 år siden oprettelsen af Toftlund sparekasse, men en rigtig jubilæumsdag var det ikke, for i 1971 var den gamle sparekasse gået op i Sparekassen Haderslev, der selv var opstået som resultat af sparekassesammenlægninger i 1970. Så meget glædeligere er det, at Toftlund og omegns sparekasse alligevel har fået mulighed for at markere sit hundredår med udsendelsen af et smukt festskrift.

Olav Christensen har i festskriftet især udnyttet sparekassens ældre arkiv og materiale fra kommunearkiverne før genforeningen. Resultatet er blevet en lang række blandede oplysninger om sognets og især sparekassens historie,

blandt hvilke især det store personalhistoriske stof fortjener at fremhæves (hertil et godt navnerregister). Det må beklages, at der ikke har været tid til at belyse sparekassens økonomiske og sociale betydning for Toftlund sogn.

Bogen er rigt illustreret med et lokalhistorisk værdifuldt fotografisk materiale, overvejende fra årtierne før 1920.

G. J.

Huno von Holstein: Af livet rigt benådet. Erindringer.

Lindhardt og Ringhof, København 1972. 166 sider.

Dommer Holsteins velskrevne og fængslende erindringer indeholder to kapitler (s. 103–27) af særlig interesse for afstemningstidens bevægede historie. Forfatteren var som ung stærkt engageret i den sønderjyske sag i en national og aristokratisk studentergruppe, der i København oprettede »Landsforeningen Det unge Danmark« i maj 1918. I afstemningsstriden sluttede foreningen stærkt op bag Flensborg-folkene. Forfatteren skildrer dels foreningens agitationsvirksomhed i Danmark, dels sine egne oplevelser i Sønderjylland fra sommeren 1919 til genforeningen. I denne tid forsøgte han på forskellig vis at gøre sig nyttig for den mellemslesvigske sag, og for at få visum til opholdet blev han pro forma ansat som journalist ved A. Svenssons avis »Danskeren« i Haderslev. På afstemningsdagen i 2. zone opholdt han sig på Flensborg Avis' redaktion, hvor han oplevede den voldsomme skuffelse over afstemningsresultatet. Alt i alt nogle korte, men interessante skildringer af virksomheden på den »tabende« side, der i forvejen ikke er synderlig stærkt repræsenteret i litteraturen om genforeningstiden.

D. A.

Otto Didrich Schack: Aufzeichnungen des Lehnsgrafen Schack zu Schackenberg. Landrat an der Grenze 1920–49.

Flensborg 1972. 192 sider, ill.

Under ovenstående titel har Christian Wolff Verlag, Flensborg, i serien d+d Bücher (»Die deutsch-dänischen Bücher) udsendt Otto Didrich Schack: »Grænsesind. Optegnelser fra årene 1913–1949«, hvis originaludgave blev udsendt af Gyldendal i 1970 og anmeldt her i årbøgerne 1970, II, side 198–200 af Morten Kamphövener. Den danske udgaves undertitel: »Visselig ikke had mod hinanden, men gensidig kærlighed« (Sofokles: Antigone, vers 523) gengives her: »Nicht mitzuhassen, mitzulieben bin ich da«. Selve hovedtitlen er blevet ændret ud fra vanskeligheden ved at oversætte ordet »Grænsesind«; herpå gør både oversætteren, bibliotekar Maria Hickmann, og professor Troels Fink, der har skrevet indledningen, opmærksom, ligesom

det er nødvendigt over for tyske læsere indgående at forklare, hvad ordene »Sønderjylland« og »sønderjysk« dækker for os danske, og hvilke oversættelsesveje der er fulgt for ordene.

Der er foretaget visse udeladelser fra originalteksten, og man har ladet noteapparatet falde. Herved undgår man iøvrigt at få nogle fejl med, der hidtil er upåtalet af anmelderne (Ernst Christiansen døde ikke i 1935, men 1941, Hans Schmidt, f. 1889, grdr. Gårdsblok ikke som angivet hjemmetysk M. F., Nicolai, ikke Nikolaj Svendsen, Kiørboe, ikke Kjørboe, Lorenz, ikke Lorens Filskov). Ved noteapparatets bortfald markerer redaktionsudvalget vel en erkendelse af, at en tysk læsekreds må koncentrere sig om de store linjer i bogen, hvilket stort set vil sige i Otto Didrich Schacks udvikling. Troels Finks indledning giver de nødvendige forudsætninger for at forstå Schacks baggrund i grænselandets almindelige udvikling, også hvor Schack distancerer sig fra flertallets opfattelse; man kan da kun glæde sig over, at bogen nu kan tale til nye læsere om grev Schacks rigt facetterede personlighed. Bogen har otte gode illustrationer, men hvorfor dog ikke et billede af Schackenborg og Møgeltønder, der for den tyske læser kunne få hjemstederne for Schacks virke til at træde frem? Som en kuriositet skal anføres, at slægtsregistret bringes på dansk.

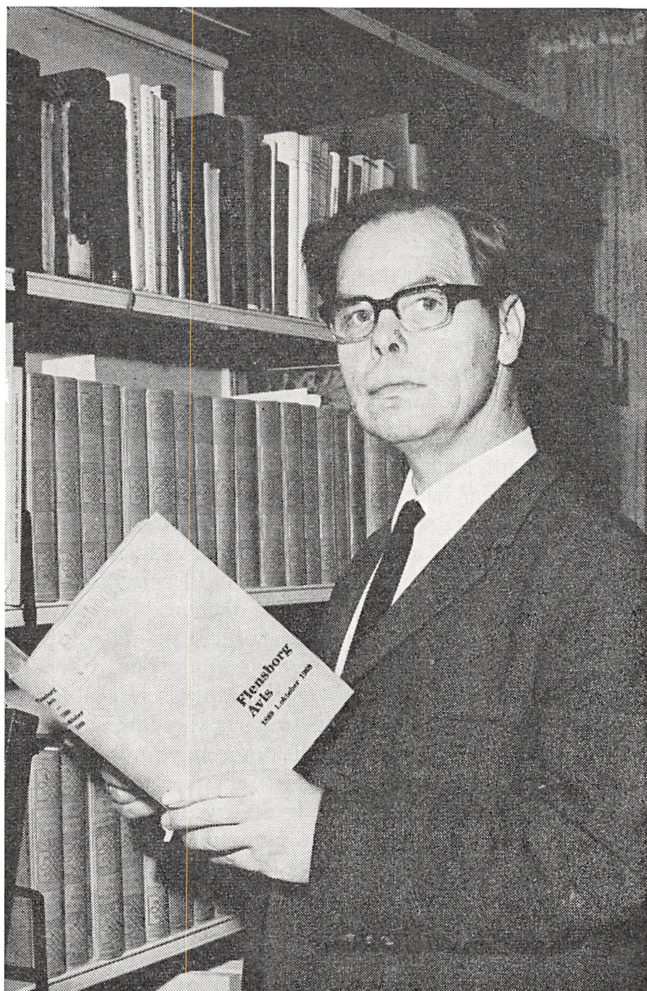
K. F.

Noter og nyt

Poul Kürstein

Alt for tidligt i en alder af kun 53 år døde bibliotekslektor Poul Kürstein den 6. januar i år efter et par års tiltagende håbløs sygdom. Han var født i et arbejdermiljø i København 1919, og har om sit ophold og sin skolegang på Det kongelige Opfostringshus fortalt levende og underholdende i en lille bog »Skorper«, som han udsendte til venner som privattryk i 1962. Efter eksamen som bibliotekar 1943 kom han som vicebibliotekar til Flensborg i efteråret 1944 i den allerværste tid under krigen. Herom har han fortalt i en anden erindringsbog »Tidehverv på en noget anden måde«, som han udsendte i 1964. Kürstein kom som bibliotekar til Slesvig i 1945, og det blev nu hans opgave at retablere og udbygge det danske biblioteksvæsen der. Han var en fremragende bibliotekar, der ikke nøjedes med at stemple og udlevere bøger over en skranke. Han havde en enestående evne til at komme i kontakt med folk, vække deres interesse og give dem netop den bog, som hver enkelt nu kunne have udbytte af. Han var selv utrolig belæst, og hans hukommelse var enestående. Han havde citater parat til alle lejligheder, og han yndede at krydre sine foredrag med til tider måske lidt ramsaltede anekdoter. Han vandt sig i Slesvig en stor vennekreds, og hans viden skabte respekt for ham også blandt tyske lærde. I Slesvig var han ledende bibliotekar til 1966, da han vendte tilbage til Flensborg som bibliotekslektor og som leder af studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. For mange af os vil nok hans Slesvig-tid komme til at stå klarest i erindringen. Han blev en fremragende kender af Slesvigs og Danevirke-Hedeby's historie og topografi. Han er blevet brugt og måske også misbrugt som leder af byvandring og ture på Danevirke, men han havde så svært ved at sige nej. Hundreder eller vel snarere tusinder af Historisk Samfunds medlemmer har ved forskellige lejligheder lyttet til hans livfulde fortælling. Han var en af de få, der havde evnen til at popularisere et ofte vanskeligt historisk stof, og han kunne få folk til at lytte.

Men han kunne også skrive, og det var ikke et almindelig skolebogsdansk, han benyttede sig af. Han elskede at bruge gamle udtryk og vendinger, som han mødte under sin vidtspændende læsning, pudse dem op, give dem ny glans og måske bruge dem i helt overraskende sammenhænge. Fremmedord kunne han vel ikke undgå at bruge, men helst benyt-

Poul Kürstein 1919–1973.

tede han ord af nordisk oprindelse, selv om de måske efterhånden var ved at gå af brug. Han elskede sit modersmål og gjorde sig stor umage med at forme ord og sætninger på den egne facon, som blev hans, Poul Kürsteins. Kedelig var han så sandelig ikke, hverken i skrift eller tale.

Han blev kun 53 år, og dog nåede han så meget. Som bibliotekar havde han en lang arbejdsdag, og han har måttet tage aftener og nætter til hjælp, når han har kunnet præstere en så omfattende litterær virksomhed, som tilfældet blev. Hans to dejlige erindringsbøger er omtalt, og i forbindelse

med dem kan nævnes de mindre bidrag bl. a. om hans hustrus sydslesvigske slægt, og som trykt forskellige steder udsendtes som særtryk til slægt og venner. Det er kun de få, der slipper godt fra at skrive deres erindringer i 50-års alderen. Poul Kürstein har gjort det.

Han blev efterhånden en fremragende kender af historisk og topografisk litteratur om Sønderjylland, og denne hans viden kom bl.a. til udtryk i »Tyske bidrag til Sønderjyllands Historie« og i »Læs om Sønderjylland! Et udvalg af bøger og bidrag«. Sit store kendskab til Sydslesvigs topografi har han vist i »Sydslesvig rundt« og i »Ture i Nord- og Sydslesvig«, men mest koncentreret har han skrevet om emner fra sit kære Slesvig, hvor han tilbragte så mange lykkelige år. Bøger, pjecer, artikler og afhandlinger i tidsskrifter og aviser gjorde hans navn kendt i vide kredse, og for Historisk Samfund's styrelse var det derfor et meget let valg at træffe, da forfatteren til teksten i den første billedbog skulle udpeges. Det blev et forbilledligt samarbejde mellem billedredaktøren, museumsdirektør Jørgen Paulsen, tekstforfatteren Poul Kürstein og redaktionen af »Sønderjylland. Historisk Billedbog. Tiden indtil 1864«. Teksterne blev læst og beundret for deres gode sprog, deres klarhed og korthed. I glimt formåede han at levendegøre vor fortid, som vel næppe nogen har gjort det siden A. D. Jørgensens dage, og ingen anden Sønderjyllands historie er blevet læst af så mange som Poul Kürsteins.

Den sønderjyske billedbog gjorde hans navn kendt viden om og førte med sig, at han kom til at lave den smukke billedbog om »Korstolene i

Poul Kürstein i en karakteristisk situation som vejleder ved Danevirke – Hedeby 1951.

Roskilde Domkirke«, der udkom 1966, samme år som han efter alvorlige overvejelser tiltrådte som leder af studieafdelingen i Flensborg. Denne nye institutions eksistens blev vel også først fra da af kendt i en større kreds. Allerede 1967 udsendtes under titlen »Vores egne Vindver« et udvalg af artikler fra »Grenzfriedenshefte«, oversat til dansk og med en indledende karakteristik af hæftet af Kürstein. Samme år udsendte studieafdelingen også en oversættelse af H. V. Gregersens bog om Niels Heldvad. Derefter var Kürstein i lag med tre store opgaver, nemlig Flensborg Avis' store jubilæumsskrift, som udkom i 100-året for avisens oprettelse 1869, og hvortil han selv leverede hovedbidraget. Han var bogens redaktør og fandt frem til en række gode artikler fra avisens tidligere redaktører, som blev optrykt. Desuden fandt han gode medhjælpere til at skrive en del af kapitlerne. Bogen udmærkede sig endelig ved mange fine illustrationer, hvoraf en del ikke tidligere var kendt, men som det var lykkedes Kürstein at finde frem til hos private og i offentlige samlinger. I det hele taget var han en fremragende billedredaktør, ikke blot ved sin evne til at fremskaffe sjældne billeder, men i lige så høj grad ved de udførlige tekster, han skrev til illustrationerne. Dette kommer navnlig til udtryk i hans sidste bog »Barn i Flensborg 1890–1920«, der udkom 1972, kort før hans død. Bogen blev en bestseller, men den fortsættelse, som han forlængst havde begyndt forarbejderne til, bliver nok næppe til noget.

Han havde en anden stor plan, som han også fik påbegyndt, nemlig en bogserie, som under fællestitlen »Sydslesvigske egne og byer« skulle blive en historisk egnsbeskrivelse af hele Sydslesvig. Første bind, der omhandler »Nørre og Sønder Gøs herreder«, som stort set dækker det gamle Husum amt, udkom i 1969, og han var langt fremme med forberedelserne til en bog om Eckernførde. I disse egnsbeskrivelser var det hans agt at samle artikler og afhandlinger, såvel danske som tyske fra ofte ret utilgængelige samleværker og tidsskrifter og gengive dem i mere eller mindre bearbejdet form. Det lykkedes ham på smukkeste måde at gøre dette for Gøsherredernes vedkommende, men om det vil lykkes for andre at føre dette arbejde videre, er vel tvivlsomt.

Poul Kürstein var utrolig flittig og alsidig. Han skrev kronikker og artikler til dagbladene om historiske, litterære, kunsthistoriske og også om lokalpolitiske emner. Ligesom han skånselsløst kunne gå til angreb mod danske myndigheder og institutioner, når de ikke levede op til hans forventninger om den indsats, der måtte præsteres for bevaring af historiske minder, lige så uforfærdet kunne han i Flensborg Avis skrive sin hjertens mening om tyske myndigheders manglende interesse og omsorg på dette område. Han gjorde dette ud fra en dyb kærlighed til det land, som blev hans anden hjemstavn, og derfor blev det fra tysk side heller ikke taget ham ilde op, at han som dansk statsborger drog i ledning for bevaringsværdige bymiljøer. Tværtimod – også her vandt han sig sympatisører og venner.

Kürstein var medlem af Historisk Samfunds sydslesvigske amtsudvalg og øvede her en fortræffelig indsats. I nærværende årbog optrådte han

jævnligt som medarbejder, og Sønderjysk Månedsskrift kan takke ham for velskrevne artikler. På så mange måder har Historisk Samfund nydt godt af Kürsteins viden og arbejdskraft. Vi har mistet en fremragende medarbejder og en god ven. Ved hans bortgang har vi meget at sige tak for.

Peter Kr. Iversen

Hans Andersen, Kongsbjerg

En af Historisk Samfund for Sønderjyllands allerbedste venner, gårdejer Hans Andersen, Kongsbjerg, er den 30. april i år afgået ved døden i den høje alder af 87 år, og dermed er en af de mænd, der på afgørende måde kom til at præge udviklingen i Nordslesvig i de første årtier efter genfor-

*Hans Andersen 1886–1973.
Efter maleri af S. V. Pedersen på »Folkehjem«.*

eningen gået bort. Han var født i Kongsbjerg, Abild sogn, den 29. januar 1886 som eneste søn af gårdejer Peter Lorenzen Andersen, og efter konfirmationen kom han på Hejls efterskole kort efter århundredskiftet og senere 1908–09 på Dalum landbrugsskole. Både teoretisk og praktisk var han veluddannet til at overtage fædrenejgården 1913. Allerede da virkede han ikke blot inden for de unges rækker, men tog også sin andel i det landbrugsfaglige arbejde som sekretær i Slogs Herreds Landboforening. Han måtte med i krigen 1915, blev taget til fange 1918 og nåede først hjem hen på foråret 1919. Og nu blev der for alvor brug for hans evner og kræfter i forberedelserne til afstemningen. Han blev kommuneforstander, senere amtsforstander og efter genforeningen sognefoged samtidig med, at han fortsatte som leder inden for ungdomsarbejdet. Han var også formand for Abild mejeri i en årrække. Denne virksomhed på det lokale plan var blevet bemærket ude omkring, og da Landeværnet blev oprettet 1927, valgtes han som dettes første formand. I 36 år til 1963 ledede Hans Andersen derefter under skiftende politiske og økonomiske konjunkturer foreningen med fasthed og myndighed, suppleret med den vestslesvigske stædighed og udholdenhed, der nok kunne være nødvendig, navnlig i foreningens første to årtier. Om sit arbejde i Landeværnet har han berettet i »Landeværnet – et tilbageblik«, der trykt som manuskript på de nationale foreningers bekostning blev overrakt ham som festskrift på hans 80-årsdag i 1966. Han var med ved oprettelsen af Grænseegnens danske Samfund, og efter Martin Hammerichs død blev han 1940 formand for det nu hele landsdelen omfattende Danske Samfund. Også her gjorde han i besættelsens vanskelige år en dygtig og modig indsats, og efter 1945 var han talsmand for et fordrageligt forhold til den hjemmetyske nabo. Hans Andersen fortsatte som formand for Danske Samfund til 1958 og for Landeværnet til 1963. Han var i 50-erne meget optaget af et nærmere samarbejde mellem de nationale og kulturelle foreninger i landsdelen, og hovedæren for dannelsen af De nationale foreningers Samarbejdsudvalg i 1957 tilkommer ham. Dette udvalgs sidste arrangement var festen på Dybbøl den 11. juni 1970, og kort derefter nedlagde han formandshvervet. Da Historisk Samfund for Sønderjylland også blev medlem af samarbejdsudvalget, kom der på flere felter et godt og tillidsfuldt forhold mellem Hans Andersen og vor forenings ledelse. Tidsskriftspørgsmålet optog ham meget stærkt, og da såvel Nord – Syd som Grænsevagten havde måtte give op, blev han Sønderjysk Månedsskrifts bedste støtte og forkæmper, f. eks. må hovedparten af æren for Hafnia-gaven tilskrives ham, men også til foreningens andre aktiviteter fandt vi i ham en god hjælper. Han var med i aktionsudvalget inden for H. P. Hanssens Mindefond, der så ofte har støttet vore udgivelser, og også som medlem af bestyrelsen for Den sønderjyske Fonds Legat har han kunnet give os en hjælpende hånd, når det kneb. Efterhånden som han afviklede sine mange hverv – han var også i en længere årrække formand for Tønder Landmandsbanks bestyrelse – fik han tid til at dyrke sine historiske interesser. Hans bog om Landeværnet er nævnt, men derudover har han skrevet

talrige artikler i Sønderjysk Månedsskrift – den sidste kom så sent som i december 1972 på et tidspunkt, da sygdommen havde svækket den ellers til det sidste forbavsende raske og rørige mand så meget, at han vel næppe bemærkede artiklens fremkomst. I de sidste år beskæftigede han sig meget med sit hjemsojns historie. Han indsamlede folkloristisk materiale, opstøvede arkivalske og trykte kilder og sammenfattede det hele i et maskinskrevet manuskript, hvoraf en kopi findes på landsarkivet. Han har derved ydet et meget værdifuldt bidrag til Abild sogns historie. Men det, der vel nok optog ham mest de sidste år, var Edsen Johannsens livsløb. Han samlede oplysningerne om denne mellemslesvigske dreng, der blev en fremragende dansk seminarielærer og pædagog i en lille bog, som blev illustreret med Edsen Johannsens egne tegninger med motiver fra egnen omkring Skelbæk.

Historisk Samfund for Sønderjylland har i Hans Andersen – bonden med den sorte krave, som i årtier var en af den nordslesvigske danskheds mest fremtrædende talsmænd – mistet en god ven og medarbejder. Vi står på så mange måder i stor taknemmelighedsgæld til ham, og hans navn vil i vor kreds fremover blive mindet og nævnt med hæder.

Peter Kr. Iversen

Landsarkivet.

Byggeriet er skredet planmæssigt frem, og overflytningen fra de gamle magasiner og kontorer fandt store strejken sted til den fastsatte tid, fra 26. marts til 1. maj, i hvilket tidsrum det var nødvendigt at lukke for læsesalsbesøget. Den 1. maj toges den nye læsesal i brug, og byggeudvalgets formand, stiftamtmand C. A. Vagn Hansen, aflagde i dagens anledning landsarkivet et besøg. Efter at have taget nybygningen i øjesyn lykønskede han ved et glas vin det forsamlede personale med de nye, smukke og gode arbejdsforhold, man nu havde fået.

Sammen med overflytningen af arkivalierne til de nye magasiner hjemtoges også depoterne i Viborg og Tønder, ligesom der i sommerens løb har måttet tages imod store afleveringer fra Sønderjyllands amt og Sønderjyllands amtsråd. I løbet af høsten vil yderligere store afleveringer komme fra overfyldte embeds- og kommunearkiver. Iøvrigt viste det sig, at arkivalierne i den grad havde været presset sammen i de gamle magasiner, at de fyldte et par tusinde løbende hyldemeter mere end beregnet.

Ombygningen af det gamle landsarkiv er i fuld gang, og når dette læses, vil toiletter og garderobe for de besøgende formentlig være taget i brug, medens ibrugtagning iøvrigt må vente til januar 1974. I stueetagen i den gamle bygning vil Historiske Samlinger og Historisk Samfunds sekretariat få lokaler.

Landsarkivets virksomhed har naturligt nok været meget præget af forberedelserne til overflytningen. Det har været et meget tidskrævende arbejde at gøre hvert enkelt arkiv klar til flytning. For at hindre uorden måtte alle arkiver nummereres, skrøbelige arkivalier måtte lægges i æsker,

og en del mangelfuldt pakkede sager måtte ompakkes, ligesom uordnede sager skulle foreløbig ordnes og registreres. Det var ret besværligt, men personalet tog arbejdet med godt humør. En flytning kan imidlertid også have sine gode sider. Arkivalier, der havde været meldt savnet i år og dag, dukkede nu op igen, enten fordi de var gået forkert på plads, eller fordi de var gledet ned bag en reol eller radiator.

I forbindelse med nybygningen kan nævnes, at landsarkivet nu har fået sit eget konserveringsværksted. Trods statens stramme personalepolitik er det lykkedes at få medarbejderstaben udvidet med en konservator og en arkivsekretærelev samt at få en bevilling til aflønning af en bibliotekar til registrering og ordning af håndbiblioteket, som under de meget uheldige opbevaringsforhold i den gamle bygning var kommet i uorden.

Ser vi på statistikken for året 1972, fremgår det af denne, at der i besøgstallet har været en mindre nedgang fra 2150 besøgende i 1971 til 2013 i 1972. Til denne nedgang har nok bidraget, at vi ikke har kunnet tage os så meget og venligt af de besøgende, som vi ellers har plejet at gøre, men de dårlige parkeringsforhold har dog nok også været medvirkende til det mindre besøg.

Også ekspeditionerne til læsesalen er faldet, fra 19.854 i 1971 til 16.262 i 1972. Indlånet er på tilsvarende måde gået ned fra 116 til 39 enheder. Faldet i udlånet fra 1330 enheder i 1971 til 744 enheder i 1972 forklares ved, at en enkelt stor låner har afsluttet sit arbejde, et arbejde, hvis resultat kan ses i nærværende årgang af Sønderjyske Årbøger. Også i 1972 måtte landsarkivet tage imod større afleveringer fra offentlige myndigheder. Sønderjyllands amt afleverede Haderslev amtsarkiv, journaler og sager 1936–59, og Haderslev kommune måtte landsarkivet hjælpe med opbevaring af melderegistre og afgangskort fra folkeregistret. I alt fyldte afleveringerne fra offentlige arkiver 114,50 løbende hyldemeter mod 120 løbende hylde-meter i 1971. Tilvæksten ved gaver fra private var betydelig større i 1972 end i 1971, nemlig en vækst fra 12 til 33 løbende hyldemeter. Af disse private afleveringer, hvoraf nogle allerede har været omtalt i sidste beretning skal især fremhæves følgende personarkiver: Boghandler Harald Bo Bojesens privat- og slægtsarkiv, generalsekretær ved den internationale kommission Brudenell Bruce's sager vedr. kommissionen 1920, fhv. kommunaldirektør J. Christensens samlinger vedr. Åbenrås historie, sognepræst Jørgen Eriksens efterladte sager, supplerende afleveringer til gårdejer Chr. Hanssen, Nørremølle's og direktør i London H. P. Hanssens privatarkiver, statskonsulent Johannes Jensens efterladte papirer, sognepræst Hans Magles korrespondance og manuskripter, dele af forstander N. Thiims privatarkiv, samt amtmand Kr. Refslund Thomsens og hustru Ingeborg Refslund Thomsens efterladte sager. Af papirer hidrørende fra private institutioner skal fremhæves: Gråsten ligvogns- og begravelsesselskab, diverse nedlagte andelsmejeriers arkiver, forskelligt fra den sønderjyske modstandsbevægelse 1940–45, Sundeved frimenigheds arkiv, en supplerende, sidste aflevering fra Den sønderjyske Fond, samt Sønderjysk Hjemmevævs, forsamlingshuset Tønder-

hus' og Visby husmandsforenings arkiver. Af modtagne egentlige håndskrifter kan nævnes fhv. kommunaldirektør J. Christensens manuskripter om slægterne Petersen fra Petersborg, Uge sogn, slægterne Kurzweil, Iversen, Jensen, Petersen og Jørgensen, Åbenrå samt om Gunge-slægten fra Haderslev herred, lærer Peter Høiers manuskript om Klovtoft skole, Peter J. Roost's manuskript om Løgumkloster som garnisonsby og endelig et eksemplar af Johan A. Regenburg: Eine kleine und kurtze Beschreibung von der Stadt Apenrade, dessen Aufkommen und Alterthum (med transskription og noter om Regenburg-slægten). Sidstnævnte manuskript er en meget værdifuld og påskønnet gave fra kammerherreinde Ingeborg Refslund Thomsens arvinger. En overordentlig værdifuld gave var også Anderupgårds arkiv, der indeholder pergamenter og papirer fra tiden 1509–1898. Dette arkiv er afleveret af forretningsfører Michael Møller og frue, Christiansfeld. Fra professor, dr. phil. Troels Fink modtoges to avisudklipsamlinger vedr. Sønderjylland efter 1920, som hidtil havde været deponeret i Dansk pressehistorisk Museum i Århus. Også i 1972 har landsarkivet således modtaget mange og meget værdsatte afleveringer fra private. Afleveringer i indeværende kalenderår vil blive omtalt i en kommende beretning.

P. K. I.

Historiske Samlinger for Sønderjylland.

Også for disse samlinger, der har lokaler på landsarkivet, gælder, at flytningen har sat sit præg på beretningsåret 1972/73. Alle billeder, lydbånd, håndskrifter og tryksager m. v. er midlertidigt overflyttet til den nye bygning, hvorfra de igen skal flyttes tilbage til den gamle bygning, når ombygningen af denne er afsluttet ved nytårstid. Der vil da i stueetagen være gode arbejdsmuligheder for medarbejderne. Der er her et arbejdsrum, hvor der kan registreres og ordnes billeder, og lige over for dette rum er det nye billedarkiv indrettet. Der skulle her være plads til mange års indsamling. Der forefindes endvidere til fælles brug med landsarkivet et fotografisk atelier og mørkekammer, og der er et særligt afspilningsrum for lydbånd og et arkivrum til opbevaring af båndene. Endvidere er der i stueetagen kontor for Historisk Samfunds sekretariat. En del af Historisk Samfunds efterhånden ret omfangsrige boglager vil også kunne anbringes i den gamle bygning.

Om nyerhvervelser til Historiske Samlinger vil der kunne læses i Historisk Samfunds årsberetning.

P. K. I.

Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

For anden gang bliver Studieafdelingens årsberetning kortere, end den burde være. Både studieafdeling og bibliotek har lidt et alvorligt og smerteligt tab ved Poul Kürsteins død den 6. januar 1973.

Ved mødet i Studiefdelingens tilsynsråd den 17. februar sagde formanden: »Ved det første møde i tilsynsrådet efter bibliotekslektor Poul Kürsteins død er det naturligt, at vi trods alle allerede talte og skrevne ord mindes Poul Kürstein og hans gerning ved Studiefdelingen. Jeg skal ikke søge at føje noget nyt til de mange vægtige mindeord; alle i rådet ved, hvor stærkt det lå Poul Kürstein på sinde at praktisere Studiefdelingens formål – og gøre mere end det. Vi mindes ham og hans arbejde i taknemlighed og med tak. Hans indsats for landsdelen gennem gerning og virke og sporene deraf er så væsentlige, at de årene fremover vil have stor betydning for Studiefdelingens og Dansk Centralbiblioteks arbejde«.

Under Poul Kürsteins sygdom har medlemmer af tilsynsrådet og professor, dr. phil. Troels Fink samt biblioteket søgt at videreføre den tekniske del af det arbejde, der var i gang eller planlagt.

10. juni 1972 afholdtes ordinært tilsynsrådsmøde, hvor formanden af lagde beretning og regnskab for 1971–72 samt forelagde budgetforslag for 73–74. På mødet foreslog kontorchef Lars Schubert, at afdelingens 10-årige virke blev markeret ved udgivelse af et mindre skrift om afdelingens virksomhed. Den gode idé har ikke i indeværende beretningsår kunnet realiseres, men den er ikke glemt.

»Barn i Flensborg 1890–1920« blev allerede i forbindelse med udgivelsen den 20. november efterårets store begivenhed. Gennem aftale mellem Sydslesvigsk Forening – Flensborg by, Forlaget Skandia og Studiefdelingen udsendte foreningen et subscriptions tilbud til sine medlemmer. Det blev så vel modtaget, at der i subscription blev solgt 600 bøger. Alle, der har kendt Poul Kürstein og hans syn på den danske bogs betydning i Sydslesvig, vil forstå, hvor meget det glædede ham. Dertil kom, at det almindelige salg gik sådan, at 2. oplag af bogen blev bestilt ved juletid.

Den 23. november markeredes udgivelsen ved en sammenkomst på Flensborghus mellem bogens forfattere, Sydslesvigsk Forening – Flensborg bys repræsentanter samt repræsentanter for forlaget og pressen. Fru Ilse Kürstein inviterede bogens bidragydere på visit i hjemmet, og det var Kürstein en stor opmuntring, at så mange af dem efterkom indbydelsen. Kürstein havde på bånd indtalt sin tilegnelsestale til tidl. distriktsskoleinspektør Svend Johannsen, og Svend Johannsen kvitterede derfor også via båndoptager. I tilknytning til udgivelsen blev både Poul Kürstein og Svend Johannsen interviewet til Danmarks Radio.

Det blev i december besluttet at udgive Helmut Leckbands erindringsroman: »Krigsangelazaretten i Tamanskajagaden«.

Tilsynsrådsmøde blev afholdt den 17. februar 1973, og det blev vedtaget at søge tilladelse til at genopslå bibliotekslektorstillingen. Der blev desuden taget stilling til, hvad der forelå af henvendelser og manuskripter, ligesom den i december vedtagne udgivelse blev grundigt drøftet.

Lorenz A. Bücherts artikelrække i »Der Schleswiger« (1926–27): »Nicolai Lorenzen. Das Lebensbild eines Schleswigers« er blevet oversat af Svend Johannsen. Der vil senere blive taget stilling til eventuel udgivelse.

Stipendiat Anders Ture Lindstrøm har fortsat sine studier af den politiske udvikling i landet Slesvig-Holsten efter 1945.

Sydslesvigsk Forening har genvalgt skoleinspektør Jørgen Hentschel, Slesvig, og fhv. kontorchef Lars Schubert, Flensborg, til tilsynsrådet. De øvrige medlemmer er: for Grønseforeningen højesteretsdommer Frants Thygesen og kontorchef O. M. Olesen, for Historisk Samfund for Sønderjylland landsarkivar Peter Kr. Iversen, Åbenrå, og for Dansk Skoleforening for Sydslesvig rektor Knud Fanø. Overbibliotekar Jørgen Hamre er rådets formand. Professor, dr. phil. Troels Fink virker som rådgiver for Studiefdelingen.

Der er i beretningsåret 1972–73 som sædvanlig besørget en del fotokopier af lånt eller afleveret materiale. Der vil i det omfang, det skønnes nødvendigt, blive redegjort herfor i den følgende årsberetning.

J. H.

Haderslev museum

Selv om selve udgravningen ikke blev udført af Haderslev museum, skal det dog nævnes som den vigtigste begivenhed indenfor arkæologien i lang tid, at der ved en udgravning i Vejstrupskov blev ført det længe savnede bevis for, at der har levet mennesker her før istiden. Udgravningen blev udført af Forhistorisk museum på Moesgård sammen med geologer fra Århus universitet og foregik allerede i maj måned 1972, men først de siden da udførte nærmere undersøgelser især af geologisk art bekræftede vore forhåbninger om, at genstandene lå i primært leje, og at lagene var overflade engang i en af mellemistiderne. Det viste sig at være den næstsidste mellemistid, Holsten, for ca. 240.000 år siden.

Finderne er de to amatørarkæologer Niels og Aage Boysen, Høkkelbjerg, og der var gået mange års ihærdigt og systematisk arbejde forud. Finderne lagde mærke til, at der var nogle findesteder, hvoriblandt udgravningsstedet, hvor flintstykkerne var »anderledes« end på andre bopladser; de begyndte at tale om mellemistider, men forskellige museumsfolk, som de kontaktede, udtalte deres skepsis over det allermeste i den »skærvekasse«, som de forelagde, idet de dog samtidig opfordredes til at fortsætte. Endelig vovede amanuensis Søren Andersen, Århus, at søge penge til en udgravning.

De primitive flintsager kan i europæisk sammenhæng sidestilles med fund, der blev opkaldt efter det engelske findested Clacton i Essex. Denne kultur har altså også været udbredt her i landet. Publikationen af fundet er under forberedelse og imødeses med store forventninger. Det er en stor landvinding, der her er sket, og Aage og Niels Boysen har stor ære af fundet. Det gode samarbejde, de har med museet, har vist sig ved, at en del af deres fund var med i den udstilling, som afholdtes på museet i vinter og igen, da Hendes Majestæt dronningen og Hans Kgl. Højhed prins Henrik besøgte Christiansfeld den 12. august. Museet har også fået løfte om tilstrækkeligt med genstande til sin permanente udstilling, hvor disse inter-

*Udgravningen i Vejstrupskov, maj 1972.
(Foto: Haderslev museum).*

essante fund fremtidig skal vises. Dermed er vort forståelige ønske om at kunne vise det nye i vort område foreløbig imødekommet, og vi kan roligt imødesee de nye fund, som dukker op, og planlægge den næste gravning, som må komme inden for længe. Vi kan få meget mere at vide om disse fjerne tider.

En udgravningsserie, som museet har taget sig af, lige siden Ejsbøludgravningen sluttede i 1964, kom til en slags afslutning i 1972. Olmersdiget har vi nu ved 8 udgravninger undersøgt fra Gårdeby i syd til Skansen syd for Urnehoved i nord og fastslået dets forløb og konstruktion. Det ene formål med udgravningen i 1972, at følge palisadespærringen fra Almstrup ned med Tinglev sø blev ganske vist ikke nået. Vi tabte sporet i nogle tørvegrave, men gravningen gav gode iagttagelser om selve konstruktionen af palisaderne og bevis for, at værket efter nogen tid er blevet vedligeholdt og forbedret.

Selv om der stadig er uløste problemer i forbindelse med Olmersdiget, må tiden nu være inde til at give en samlet fremstilling af de indvundne resultater. Olmersdiget er foreløbig det eneste grundigt undersøgte anlæg af denne art, og problemerne kunne måske, når de er forelagt, søges løst andre steder.

Det er kun en lille del af museets udgravningsarbejde, som vi selv kan planlægge og vælge. Anlægsarbejder af forskellig art medfører andre store undersøgelser. Før en udvidelse af Brdr. Grams fabrik i Vojens blev 6 mindre gravhøje frigivet til undersøgelse. I nærmeste fremtid vil anlægget af

motorvejen fra grænsen og nordpå ganske sikkert også lægge beslag på udgravningsholdet. Men i et område syd for Haderslev fjord ved Lønt, på E. Jessens og Erik Rauns marker, er der gjort iagttagelser om en stenalderbebyggelse, der kan blive museets næste omfattende opgave. Foreløbig er undersøgt en langdysse med et godt udbytte af ornamenterede lerkarskår. På samme mark ligger 3 andre gravhøje, og på et større område ned mod fjorden er der opsamlet store mængder skår og tildannet flint og desuden set mørke affarvninger i jorden, så at der er gode grunde til at mene, at den til gravhøjene svarende bebyggelse lå her. En sådan kombination af gravplads og bebyggelse er sjælden og frister til en grundig undersøgelse.

Men motorvejen alene må vide, hvornår dette arbejde kan komme igang.

På en overpløjet gravhøj ved Årslev har gårdejer Erik Bøgh, Alslev, opsamlet to guldspiraler. Det er to ørenringe fra ældre bronzealder. En efterundersøgelse fra museet viste resterne af stenlægningen til graven, der fandtes i toppen af gravhøjen. Den vil senere blive undersøgt.

Fra fru Helga Møller, Øster Lindet, har museet fra et dødsbo modtaget en meget stor samling af genstande, indrammede og uindrammede billeder, husgeråd, tekstiler, skolebøger, flere årgange af Illustreret Børneblad for Nordslesvig, billeder og bøger fra højskoler og meget andet. Det er desværre sikkert nok ofte sådanne genstande, der kasseres, når et hjem opløses, men her bevares mindet om vilkår og interesser i en dansk nordslesvigsk familie før og efter genforeningen.

En gammel og velbevaret damaskdug er blevet foræret os af fru Ekwerth Randers. Dugen er fra gammel tid blevet brugt til barnedåb i familien. Første kendte ejer er giverens tip-tip-oldefar, konsistorialråd, provst A. H. Strodtmann. Hans datter Sophie Elisabeth blev i 1814 gift med H. H. Matzen på Tørninggård, og dugen er arvet videre på spindesiden i denne familie. – Museet har senere fået kendskab til og løfte om et interessant familiebillede med 32 personer samlet til en »familiedag« på Meiers gård i Skodborg i 1889.

Genstande med tilknytning til de gamle amtsbaner har stor interesse for museet. Amtsbanerne var jo et vigtigt kapitel i landsdelens historie, og det er nu uigenkaldeligt forbi. Vi har på museet ikke meget om det vejvæsen og postvæsen, der var før banerne. Det skulle nødig gå amtsbanerne lige-sådan. Fra fhv. stationsforstander i Sommersted Abrahamsen, og fra Thisted Kristensen, Dalgade, har vi fået forskellige uniformer, papirer og billeder med tilknytning til jernbanerne. Museet ser gerne denne samling forøget med andet.

Fru E. Nørgård har skænket museet en værdifuld samling håndarbejder m. m. gående tilbage til fru pastor Randbøl i Bedsted. Hendes brudekrans ligger endnu i den papirklæbede æske, hvori den i 1832 blev købt formedelst 1 rigsdaler.

Arkiv- og Museumsforeningen afholdt i efteråret 1972 fire foredrag om emner fra Haderslevs historie i middelalder og nyere tid. De var arrangeret som folkeuniversitetsforedrag og var velbesøgte. – Foreningen foretog

i sommeren 1973 en udflugt til herresædet Altenhof ved Eckernförde og til frilandsmuseet ved Kiel. – Foreningens medlemstal vokser stadig og er nu på 335.

I samarbejde med kunstforeningen har der været afholdt 4 kunstudstillinger. Det største besøg havde sidst på sæsonen en udstilling af Kamma Svenssons akvareller, collager og tegninger.

Foreningen »Sønderjyllands Amatørarkæologer« gennemførte i vinteren 1972/73 i museet en studiekreds om flintredskaber og flintteknik i yngre stenalder.

H. N.

Åbenrå museum.

Arbejdet på Åbenrå museum har siden sidste beretning, der sluttede i september 1972, været præget af mange skiftende og vidt forskellige udstillinger:

I forbindelse med Åbenrå Sejlclubs 50 års jubilæum i august 1972 var der arrangeret en demonstration af fremstilling af flaskeskibe. Svend Kristensen, Horsens, der er ophavsmand til museets store flaskeskibsamling, viste for en interesseret skare besøgende, både fra ind- og udland, hvordan man kunne putte en fuldrigger gennem den smalle flaskehals. I samme forbindelse havde man udstillet 24 modelskibe, der viste skibets udvikling gennem tiderne. Modellerne var fremstillet af Peter Jensen, Blans. Denne byggede senere en model af Åbenrå-briggen »Chico« til museet, der i juni 1973 modtog det færdige skib.

7.–21. 10. 1972 havde man en udstilling af malerier af Willi Birckner, Sønderborg. 27. 10.–12. 11. 1972 Salgsudstilling for Terres des hommes 16. 12.–31. 12. 1972. Oldemors juletræ og en udstilling af julegaver, fremstillet af børn på museet. 19. 12.–31. 12. 1972. I anledning af, at Historisk samfund for Sønderjylland havde 50 års jubilæum, var der arrangeret en udstilling af bøger, billeder og breve med tilknytning til Historisk samfund. 10. 1.–26. 1. 1973. Dansk 1900-tals kunst fra Willumsen til Ejler Bille, billeder fra Carl Gruvemans samling. 3. 3.–18. 3. 1973. Relieffer og skulpturer af Heidi Guthmann og Aage Birck. 21. 3.–1. 4. 1973. Malerier, collager og akvareller af Teddy Sørensen, Århus. 7. 3.–23. 4. 1973. Gækkebreve – 1059 stk. – indsendt af børn fra Åbenrå og omegn. Samtidig en udstilling af dragter og håndarbejder fra egnen omkring Åbenrå. 7. 3.–23. 3. 1973. Paul Sørensen, Åbenrå. Malerier, akvareller, træsnit og tegninger.

Af bemærkelsesværdige nyhvervelser har museet i det forløbne år købt en originalakvarel af Johann Ludwig Hansen, Kiel til fremstilling af lithografier over Åbenrå i 1820. Til sølvsamlingen har man bl. a. købt en lugtedåse i form af en fisk med skæl, fremstillet af Berthold Sørensen Rosendal (1722–1799) i Åbenrå. Blandt et væld af gaver har museet af gårdejer J. Berg, Skovby og familien Berg modtaget en større samling gamle søkort, dragter m. m. Besøgstallet var i kalenderåret 1972 15.135 personer.

H. J.

*Fra Åbenrå museums samlinger.
(Foto: Finn Bach, Åbenrå).*

Museet på Sønderborg slot

1972/73 prægedes også for museets vedkommende af restaureringsarbejdernes sidste fase. I sommeren 1972 havde museet åbnet en lille kulturhistorisk udstilling på 2. sal i sydfløjen, men derefter var der ikke mulighed for yderligere udstillings-arrangementer før sommeren 1973. Først i løbet af juli 1973 kunne yderligere nogle få rum i sydvesthjørnet tages i brug til mindre, kortvarige udstillinger. Først suppleredes den kulturhistoriske udstilling med et værelse med møbler og billeder fra sidste del af 1800-tallet. Derefter arrangeredes en ophængning af museets C. A. Lorentzen-samling. Da C. A. Lorentzen er født i Sønderborg (1746), har museet altid særlig interesseret sig for denne kunstner og har, især i de senere år, opbygget en omfattende samling af hans værker. Der var nu for første gang lejlighed til at vise også de senere års indkøb, der på grund af restaureringen hidtil har været på magasin, og i nogle mindre rum kan man indtil videre se 15 malerier og 4 tegninger, fordelt over perioden 1794–1825, samt 9 stik efter Lorentzens norske malerier. Til udstillingen er fremstillet et lille duplikeret katalog. I august måned har museet desuden kunnet vise vandredstillingen »Jacob A. Riis«, en serie fremragende fotografier fra New Yorks slum i 1890'erne.

Museet har udover disse udstillinger ved udlån bidraget til udstillinger andre steder i landet. Til den første samlede præsentation af dansk middel-

alderkeramik, der arrangeredes af M. Bencard og Else Roesdahl på Moesgård, havde museet udlånt keramikfundene fra Brovold, både de, der blev fundet omkring 1930, og de, der fremkom ved museets udgravninger 1971–72. Til en stor ringriderudstilling ved Ålborg museum bidrog museet med et stort og fornemt udvalg af genstande og billeder, og ved en dansk uge i Husum vil museet også være rigt repræsenteret både med kunst og kulturhistorie. Foruden udlån til disse særudstillinger har museet fortsat et stort antal billeder og enkelte genstande deponeret på offentlige kontorer og institutioner, hvor mange mennesker har lejlighed til at se dem. I vinter er gennemført en revision og gennemgang af alle disse deponeringer.

Museets samlinger er blevet forøget med både gaver og køb. Til kunstsamlingen er således købt et meget smukt maleri og 4 tegninger af C. A. Lorentzen og to rødkridtstegninger af Poul Ipsen samt et par lithografier af S. Havsteen-Mikkelsen. Til mønt- og medaillesamlingen er indkøbt adskillige kostbarheder, nemlig en enkelt Svend Estridsen-mønt, en speciedaler fra Chr. VII og enkelte nyere mønter samt ikke mindst en række fornemme medailler, bl. a. fra Den store nordiske krig og Treårskrigen. Også til denne samling er modtaget smukke gaver, herunder nogle medailler og en del nordslesvigske nødpengesedler. Indkøbene til den kulturhistoriske samling har omfattet møbler, tekstiler og et smukt bordur, udført af Lorenzen, Casmusdam, samt en række mindre genstande og en meget fin flospude i blå og rødt fra 1815. Hertil kommer en meget lang række gaver, især tekstiler, en hel samling legetøj, håndværks-redskaber (skomager, smed), billeder og kort og noget inventar fra gamle skoler. Til den historiske samling er modtaget flere faner, adskillige uniformer og uniformsjakker samt uniformsdele, enkelte våben og et stort antal kort og billeder, især fra 1. verdenskrig. Endelig har biblioteket og arkivet modtaget et stort antal bog-gaver og papirer. Museets etnologiske undersøgelser er fortsat og udvidet. Havbogade-undersøgelsen er suppleret, først og fremmest med opmålinger og gennemgang af arkivalier. Indsamlingen af gamle opskrifter og beretninger om kostvaner er intensiveret, bl. a. koncentreret om krigskost. I forlængelse heraf er også foretaget indsamling af materiale vedr. russiske krigsfanger i Sønderjylland. En undersøgelse af sønderjyske husmandssteder er påbegyndt som et led i et landsdækkende samarbejde vedrørende andels-tiden, og museet har især koncentreret sig om nybygningen af husmandssteder efter 1920.

Besøgstallet har været lidt mindre end de foregående år, nemlig ca. 55.000, men skolebesøget har været uændret, og omvisningerne af klasser er fortsat et væsentligt arbejdsfelt for personalet, der har haft 4–500 foredrag for skole-elever i årets løb, ligesom der har været afholdt special-omvisninger for mindre grupper efter aftaler. I et kursus for historielærere, arrangeret af Danmarks lærerhøjskole på Sandbjerg, indgik en gennemgang af museet med efterfølgende diskussion. Universitetsstuderende i arkæologi eller etnografi har enten ved studieophold på museet eller lån fra samlingerne udnyttet materiale herfra til specialopgaver og videnskabelige af-

handlinger. Fra museets eget personale er leveret bidrag til årbogen »Fra Als og Sundeved« (fru I. Adriansen og J. Slettebo) og Sønderjysk Månedsskrift (fru I. Adriansen). Museet har desuden selv, til dels i samarbejde med skolecentralen, udgivet en samling sønderjyske madopskrifter, et arbejdshefte til skoler vedrørende brudgomskobler og et lille ark om Chr. II på Søndeborg slot.

Personalemæssigt har museet været hårdt ramt af den tragiske bilulykke, der kostede kustode H. C. Petersen og hans hustru Henny Petersen livet. H. C. Petersen havde været ansat ved museet i 22 år, og hans erfaring, effektivitet og ikke mindst hans pædagogiske evner gjorde ham til en overordentlig værdifuld og dygtig medarbejder, der er blevet stærkt savnet i det daglige arbejde. Som ny vagtmester valgtes blandt 68 ansøgere civilforsvarsassistent P. R. Madsen, der tiltrådte 1. juni 1973. Museet overtog desuden pr. 1. april 1973 kiosken og dermed aflønningen af dennes personale, hvilket har betydet en forøgelse af den administrative arbejdsbyrde, men iøvrigt foreløbig ser ud til at være en gevinst for museet.

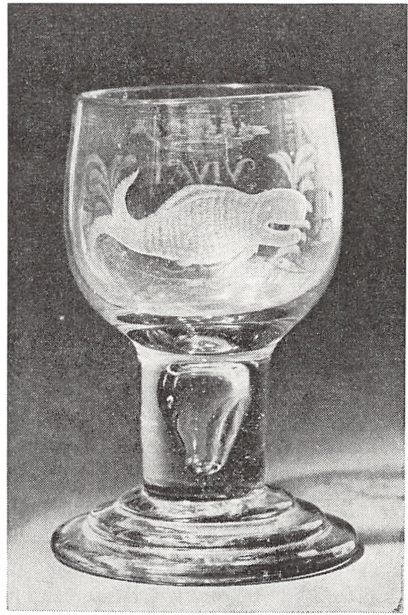
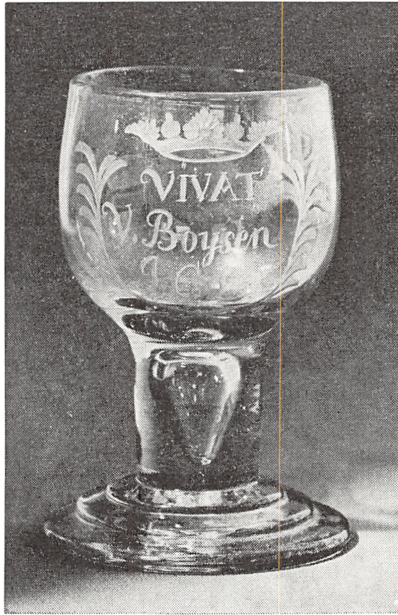
Af museets personale har J. Slettebo deltaget i museumsforeningens og Dansk historisk Fællesforenings årsmøde i Halmstad, i museumsforeningens ekstra generalforsamling i Staurbyskov, i bestyrelsesmøder i DHF, i redaktionsmøder for »Fortid og Nutid« samt i møder i den danske ICOM-komite. Hertil kommer deltagelse i møder i byggeudvalget for Sønderborg slot. Fru Inge Adriansen har deltaget i museumsforeningens kursus på Lakolk, i et arbejdsmøde om udforskning af andelstiden på Soestrup og i et seminar om museernes formidlingsproblemer på Hindsgavl slot.

J. S.

Tønder museum

I forrige periode gennemførtes meget væsentlige restaureringer af museumsbygningen fra 1923, og i tiden mellem juli 1972 og juni 1973 er navnlig museets arkiv og magasiner bragt i orden. Takket være ansættelsen af en snedkerkonservator har man kunnet påbegynde restaureringer af møbler i vidt omfang, ligesom adskillige malede møbler er behandlet af konservator Flemming Hansen.

I april fraflyttede kustoden den lejlighed, der 1923 var indrettet i porthusets vestlige tagetage. Umiddelbart efter fjernedes lofter og skillevægge, hvorved et rum på henved 100 m² er frigjort. Der er herefter skabt forudsætninger for gennemførelsen af en rundgang i museets 1. etage, et ønske man har haft siden museets stiftelse. Samtidig med denne sanering gjordes der i forbindelse med gravninger i kustodeboligens vaskeum betydningsfulde bygningshistoriske fund, som formentlig vil afklare porthusets hidtil så gådefulde historie. Det er et bevillingsmæssigt spørgsmål, når museet omsider vil kunne fremvises som en gennemrestaureret helhed. Det er blot dette hjørne af det store kompleks, der nu står tilbage som ruin.

*Tønder museums nyerhvervede Boysen-glas.
(Foto: Tønder Museum).*

I årets løb har museet udgivet et fuldstændigt katalog over sølvsamlingen, der nu omfatter godt 800 numre. Et tilsvarende over fliserne og kniplingerne er under forberedelse. Ydermere er der omsider fremstillet en serie postkort i farver (9 forskellige) og i sort/hvidt (3).

Sølvsamlingen er forøget med 25 numre, hvoraf blot skal fremhæves to smukke filigran-saltkar med blå glas fra Løgumkloster.

Af de øvrige nyerhvervelser skal blot anføres to. Et vinglas, 12,4 cm h., på søjleformet stilk med stor nedadvendt dråbe og inskription: VIVAT V. Boysen. J.C.L. på den ene side af bægeret og en kaskelothval på den anden. – Glasset er muligvis fra Nøstetangen o. 1770. Det har tilhørt commandeur Volkert Bohn, f. 12. 8. 1738 i Borgsum, d. 1800 i Boldixum på Føhr. Hans hus eksisterer endnu. V. B. opdagede 27. 7. 1761 den bugt, der senere fik navnet Scoresby Sund ved Grønlands østkyst. Han kendes som commandeur fra Amsterdam i 1760erne, og hvalfiskknogler fra hans hus flankerer nu indgangen til museet i Wyk. Og tobaksmanden, der oprindelig stod i en niche i den bygning, hvor den Angelske tobaksfabrik i Vestergade 14 havde til huse. Figuren sendtes for 6 år siden til konservering i København. Her restaureredes den af billedhugger Skjold Lund og førtes tilbage til sin oprindelige form. En afstøbning vil blive sat op i nichen i løbet af efteråret. Figuren er af amerikansk oprindelse, af en ukendt træsort, og

forestiller en indianer med admiralshat, lændeklæde, bærende en tobaksrulle i den ene og en tobakspakke i den anden hånd. Den svarer nøje til de reklamefigurer, man i Amerika og England har haft stående foran tobaksbu-tikkerne. De ældste af dem dateres til o. 1700, fra den tid anvendelsen af snustobak blev almindelig (Queen Anne). Der findes flere typer, men al-mindeligst var indianere, hvorfor udtrykket »Cigar-store Indian« blev en fællesbenævnel-se for alle figurerne, der mest fremstillede af hvidt pinjetræ. Hvornår vores figur er kommet til Tønder, vides ikke, men fabrikken er fra 1790. – Begge de omtalte nyerhvervelser kan betragtes som centrale.

Der har været afholdt to særudstillinger, en om bygningsbevarelse, i an-ledning af, at Fonden for gamle bygningers bevarelse i Tønder fejrede 10 års jubilæum, og en om Poul Henningsen.

Besøgstallet var i perioden 31.569.

I Museumsråd for Nordslesvig har været holdt ét møde, men museums-lederne i de fire tidligere købstæder mødes jævnligt. Udgivelsen af en fælles mindre årbog for de fire museer har været et af hovedpunkterne.

S. Sch.

Sønderjyllands kunstmuseum

Som omtalt i forbindelse med beretningen for Tønder museum 1971/72 (Sdj. Årb. 1972, 213) åbnedes Sønderjyllands kunstmuseum 23. juni 1972 i Peter Kochs og Nils Rode Møllers til formålet indrettede bygning vest for Tønder museums bygningskompleks.

Hermed fik landsdelen sit første kunstmuseum. Bestyrelsen for museet består af undervisnings- og kulturudvalget for Sønderjyllands amtsråd suppleret med en fra hver af de fire sønderjyske købstæder valgt kunst-interesseret. Museet ejes og drives af Sønderjyllands amt, efter overenskomst med Tønder kommune og de øvrige sønderjyske købstæder.

Ved en række møder i bestyrelsen drøftedes indgående museets målsæt-ning, som for så vidt stadig er uafklaret, bortset fra, at der er almindelig enighed om, at kunstformidling i sig selv er en af museets centrale opgaver. Af den grund har man lagt megen vægt på skiftende udstillinger, af hvilke der har været ikke mindre end 17 større eller mindre inden for godt ét år.

- 1) Billedhuggerne Ole Christensen, Ole Find og Morten Nielsen.
- 2) Grafikeren Vera Myhre.
- 3) Grafikeren Per Arnoldi.
- 4) Maleren Sven Havsteen-Mikkelsen (Retrospektiv udstilling).
- 5) KAMMERATERNE (sammenslutning).
- 6) i. e. original grafik.
- 7) Grafikeren Vibeke Mencke Nielsen.
- 8) KOLIBRIEN (sammenslutning).
- 9) REBBØL-centret (sammenslutning).

- 10) To slesvig-holstenske malere (G. Zachariassen & D. Röttger).
- 11) Billedhuggeren Chr. Lymann.
- 12) Grafikeren Jørgen C. Rasmussen.
- 13) GUIRLANDEN (sammenslutning).
- 14) Danske fantastere (malerier, skulpturer, grafik).
- 15) Hollandske naivister.
- 16) Asger Jorn.
- 17) GRÆNSELANDSUDSTILLINGEN (sammenslutning).

Der har desforuden været afholdt to kunstforedrag på museet, et om grafik og et om malerierne i Tønder Museums tidligere kunstafdeling.

Der er foretaget betydelige indkøb af kunst, navnlig af nyere tids, uden at man endnu er nået til en afklaring af, hvilke retningslinjer der skal følges. Der er købt skulpturer af Ole Christensen, Ole Find og Per Ulrich, malerier af Edvard Weie, Sven Havsteen-Mikkelsen, Alfred Madsen, Karin Nathorst Westfelt, E. Lagoni Jakonsen, Hasse Juul og Else Fischer Hansen samt en hel del grafik. Det fornemste er vel nok Weies mageløse billede af vennen Giersing i sit hjem på Vodroffsvej i København.

Af gaver har museet fra afd. overlæge J. N. Lorenzen modtaget et meget nydeligt oliemaleri af C. W. Eckersberg: Prospekt af Børsen, Slottet mm. set fra Asiatisk Kompagnis Plads (1832), som overlægen har redegjort for i Sønderjysk Månedsskrift, marts 1968. Fra Ny Carlsbergfondet modtog man i foråret 1972 Peter Hansens Pinsemorgen i en provinsby (1915) og Edvard Weies Storm over Christiansø (o. 1917).

Et par mindre koncerter har været afholdt i museet, ligesom Tønder filmklub har vist en række film i museet.

Alt i alt er der med det nye museum skabt forum for rigt facetterede kulturaktiviteter af et hidtil ukendt omfang.

S. Sch.

Kunstmuseet Holmen, Løgumkloster

Ligesom sidste år indledtes sommersæsonen med en nyophængning af Olivia Holm-Møllers arbejder, hvor hovedværkerne: Slægten, Eva-billederne og Jonas-serien samt enkelte andre er bibeholdt, og værker, der ikke tidligere har været vist i Løgumkloster, er udstillet. Trods disse fornyelser har besøget været stagnerende, og man er derfor begyndt at udnytte den mulighed i statutterne for Holmen, der siger, at kun ni af årets måneder skal bygningen benyttes til udstilling af Olivia Holm-Møllers billeder.

I dagene 19. juli til 1. august vistes by-bevaringsudstillingen »Gamle huse – moderne boliger«, arrangeret af Selskabet for Bygnings- og Landskabskultur i samarbejde med Tønder-Fonden og arbejdsudvalget for den kommende Miljøforening i Løgumkloster – en udstilling man havde megen glæde af, og som blev besøgt af godt 700 gæster.

E. K.

**»Samlingen af arbejdsredskaber og bondemøbler«
på Jacob Michelsens gård i Kolstrup, Åbenrå**

Årsmødet for den selvejende institution afholdtes onsdag den 8. november 1972 på gården i Kolstrup.

Formanden, apoteker N. C. Michelsen, Sønderborg aflagde beretning. I denne kunne formanden konstatere, at samlingen stadig bliver godt besøgt både af enkeltpersoner og sluttede kredse.

Den årlige udstilling fandt sted d. 2. og 3. december med temaet: »Ulden og uldens anvendelse«. Fru dyrlæge Knudsen, Vester Sottrup og fru Asta Jepsen, Strågård havde velvilligst stillet deres viden og kunnen til rådighed, således at det blev en attraktiv arbejdende udstilling, hvor damerne sad ved spinderokken de to udstillingsdage, hvorved gæsterne fik et virkelig billede af fortidens arbejdsmetode.

Da der blandt de besøgende var en del fra den ældre generation, som kunne fortælle om de gamle redskaber og deres brug, fik man mange oplysninger af megen værdi.

Følgende redskaber er i årets løb foræret til samlingen: En håndmedet jernsprøje fra Jens Schemel, Løgumklostervej, Åbenrå. Et ruffetbræt til at valke uldstrømper med fra fru Anna Jessen, Kobberager, Bovrup. Af specielle håndredskaber er der foræret en tagunderstryger fra afdøde Gustav Asmusen, Lille Pottergade, Åbenrå.

Den tidskrævende beskrivelse og registrering skrider godt frem. Flere områder f. eks. de forskellige høstredskaber og ovnredskaber såsom kogekear samt stegeriste m.m. er færdigregistreret, altså det man brugte til det åbne ildsted. Endnu mangler alt pottetøjet og redskaber til vask og lysestøbning, men skal standarden holdes, må det forudses, at en rum tid endnu er fornøden.

Støttekredsens bidrag er en uvurderlig hjælp i arbejdet. Støttekredsen indbetalte i kontingent i beretningsåret ca. 70 bidrag udgørende kr. 1592.

A. H. M.

Sønderborg slot

Finansåret 1972/73 blev det sidste egentlige arbejdsår i den restaureringsperiode, der indledte 1959 med nedsættelse af et 30-mands udvalg, og som for alvor sattes i gang i efteråret 1964. Siden er der hvert år arbejdet med slottets restaurering under stadig ledelse af et byggeudvalg med boligministeriets chefarkitekt S. Albinus som formand. De ansvarlige arkitekter har været arkitekt m. a. a. Peter Koch, der har haft den kunstneriske ledelse og kgl. bygningsinspektør Jørgen Stærmosen, der har haft den praktiske og økonomiske ledelse. Restaureringen er gennemført ved årlige finanslovsbevillinger, og finansudvalget har ligesom de skiftende boligministre gentagne gange aflagt besøg for at se til arbejderne. Egentlig var 1. april 1973 sat som sidste frist, men forårets strejker gav en lille udsættelse. Det sidste

års arbejder var koncentreret i vest- og nordfløjen med gulvlægning i kirken og overalt i vestfløjen, færdiggørelse af drabantensalen fra ca. 1475 og et meget omfattende indvendigt malerarbejde. I nordvesthjørnet genskabtes i stue-etagen de enestående lofter fra Chr. III's tid og her er nu klart til indretning af undervisningslokalerne.

For de særlige midler til indretning af riddersalen anskaffedes fire pragtfulde gobeliner med plantemotiver fra 1600-tallet til ophængning i vestre forrum. Her er også det tidligere købte sønderjyske renaissanceskab blevet indmuret.

De af Sønderborg kommune bevilgede penge til indretning af foredragssal er også blevet anvendt. Der er købt talerstol, stole til publikum, tavle, lærred, lysbilledapparat, gardiner til mørklægning af rummet, garderobestativer m. v., og salen er nu klar til møder, foredrag og undervisning. Den 3. juli afholdtes så i riddersalen en højtidelighed til markering af de mange års arbejde. Her deltog boligministeren, byggeudvalget, medlemmer af folketinget, amtsrådet og byrådet, embedsmænd, arkitekter og ingeniører, håndværkere og museets bestyrelse og personale. Byggeudvalgets formand fortalte om restaureringen og dens forløb og kunne glæde med, at de bevilgede beløb ikke var overskredet. Han overrakte portnøglen til boligminister Helge Nielsen, der takkede for veludført arbejde, og til slut talte amtsborgmester Erik Jessen, der takkede på landsdelens vegne for, at restaureringen var blevet gennemført.

Mellem talerne spillede organist Hakon Elmer på et renaissanceorgel (en kopi, bygget af og lånt hos intonatør Wehding, Åbenrå) meget smukt musikstykker fra 1500- og 1600-tallet.

Bagefter fik de godt 100 deltagere en snitte og øl i et af vestfløjens smukke rum, og der var adgang for deltagerne til at bese slottet.

J. S.

Amtskredsens arbejde

Haderslev amtskreds

Den 13. august blev der holdt egnsvandring på Haderslev næs. På Tamdruphøj fortalte museumsinspektør Hans Neumann om den imponerende høj, en af 18 i området, hvoraf de fleste dog er overpløjede. Højene formodes at tilhøre den yngre stenalder eller bronzealderen, men der mangler fund til sikker datering. Der blev drukket kaffe i Hyrup forsamlingshus, hvorefter Hans Neumann på Bolet voldsted fortalte om dette anlæg og familierne Emiksen, Utsen og Beyerholm og deres tilknytning til egnens frigårde, dens gamle lavadel og højere bondestand. Der var afslutning i Halk kirke, hvor pastor Faarvang fortalte om kirkens bygningshistorie og dens ualmindelig rige inventar. Der var godt 60 deltagere i egnsvandringen.

Den 17. maj 1973 holdtes møde og generalforsamling i Fjelstrup. I kirken fortalte pastor Hejselbjerg Paulsen om dens bygningshistorie og inventar, idet han lagde mindre vægt på tørre fakta end på det syn og den symbolske betydning, der lå bag kirkekunsten. Ved den i forsamlingshuset holdte generalforsamling genvalgte Hilmer Madsen og Kresten Hansen. Pastor Hejselbjerg Paulsen fortalte her om Fjelstrup sogn, idet han særlig fremdrog upåagtede forhold i jordkampen efter 1864. Der var 52 deltagere i generalforsamlingen.

Den 2. juni 1973 var der udflugt til stenaldergravene syd for Vojens. Flemming Kiek, der ledede udgravningen, redegjorde for den. Den omfattede 6 grave, der alle har været plyndret, så der var kun få oldsagsfund. Alligevel virkede det forbløffende, hvad en moderne undersøgelse kan drage frem fra den fjerne fortid. Udflugten fortsatte med seminarielektor H. V. Gregersen som leder til de to forsvundne kirker, Lilholdt og Årvad. Alle synlige spor er nu forsvundne, men på grund af tørken stod gravstederne synlige i kornet som grønne pletter på den magre jord. De 65 deltagere indtog kaffen i Skrydstrup forsamlingsgård, hvor H. V. Gregersen fortalte om de to sogne, der er forsvundet i den sene middelalder.

K. H.

Åbenrå amtskreds

Torsdag den 1. maj 1973 holdt Åbenrå amtskreds sin årlige generalforsamling på restaurant »Viking«, Åbenrå.

Efter at beretning og regnskab var godkendt, var der valg til bestyrelsen. I stedet for stadsarkitekt Karl Adolf Flade, der ikke ønskede genvalg, valgtes lærer Ib Andersen, Varnæs. Flade blev dog valgt til revisor i stedet for afdøde advokat Mandrup Andersen. Efter generalforsamlingen talte lærer Jes Holdt, Genner om dagliglivet på landet i vore oldeforældres dage. Det blev en meget levende og udtømmende redegørelse for, hvordan livet formede sig, hvordan husene var indrettet, hvilke blomster man dyrkede o. s. v. Den talrige tilhørerskare kvitterede med et kraftigt bifald og tilkendegav derved, med hvilken interesse den havde fulgt foredraget. Varnæs Birks borgerforening havde i samarbejde med amtskredsen indbudt til et møde i Varnæs skole den 13. marts, hvor lærer Ib Andersen viste billeder fra det gamle Varnæs, idet pastor Urban Schrøder, der skulle have fortalt om præster og degne i Varnæs gennem de sidste 150 år, var sygemeldt. Mødet var særdeles godt besøgt. Formanden for amtskredsen har ledet to byvandring i Åbenrå, nemlig den 24. maj og den 23. juni, den sidste i forbindelse med Åbenrå Statsskoles 50 og 25 års jubilæer for studenter og realister. Der var stor tilslutning begge gange.

Søndag den 19. august foretog man sammen med Folkeligt Samfund en halvdagsudflugt til Tønder museum og den restaurerede Trøjborg slotsruin.

H. J.

Sønderborg amtskreds

Den 6. august 1972 var Sønderborg amtskreds vært for historisk søndag. Det blev et meget vellykket arrangement, begunstiget af smukt vejr. Der var samlet over 250 deltagere. Besøgsstederne var Nordborg slot, Vester Sottrup kirke, Sandbjerg slot, Museet på Sønderborg slot og Smøl voldsted.

Den 26. juni holdtes generalforsamling og møde. Vi mødtes ved Ullerup kirke, hvor pastor Seedorf-Rasmussen gennemgik Ullerup kirkes historie. Bagefter drak vi kaffe i Ballebro færggård, hvor den ordinære generalforsamling holdtes. D. Keller Hansen og gårdejer Chr. Michelsen, Hørup, udtrådte af bestyrelsen. Nyvalgt blev adjunkt G. Weitling og fru Rita Jessen, Æblebjerg.

Efter generalforsamlingen viste sognefoged Niels Thuesen, Ullerup, lysbilleder fra kirken og sognet. Det blev en meget interessant aften med god tilslutning.

D. K. H.

Tønder amtskreds

Den 17. oktober 1972 var kredsen medindbyder til en hjemstavnsaften i Ravsted, hvor der var over 200 deltagere. På grund af et pludseligt uheld var A. Michaelsen, Vojens, blevet forhindret i at tale om landsbylivets historie, hvorfor Viggo Gregersen, Møgeltønder, viste og kommenterede en lysbilledserie fra Møgeltønder og vesteregnet. Der fandtes en alsidig udstilling af brugsting, gamle dokumenter, protokoller m. m. Det arrangement, hvori hjemstavnsaftenen indgik, var tilrettelagt af skoleinspektør S. N. Christensen, Ravsted og varede en uge.

Den 7. februar 1973 var Tønder-kredsen medindbyder til et møde i Ballumhus angående bevarelse og restaurering af de gamle møller i Ballum enge, hvor fhv. viceskoleinspektør W. Christiansen, Tønder, fortalte interessante træk af Ballum og vesteregns historie, ligesom en af initiativtagerne grd. Niels Lorenzen fortalte om møllernes oprettelse og historie for over 100 deltagere. Der blev ved mødet, hvor mange havde ordet, givet tilsagn om støtte.

Ved et senere møde til videre udformning og dannelse af en fond til Ballum egnens forskønnelse og møllernes bevarelse talte rektor Knud Fanø om vesteregnet og dens beboeres særpræg. Undertegnede viste lysbilleder fra Ballum og omegn. Der var ca. 65 deltagere.

Den 17. marts 1973 holdtes årsmøde og generalforsamling på Tønderhus, hvor fhv. højskoleforstander Bøgh Andersen fortalte levende om livet i Aventoft i gamle dage. Der var ca. 65 tilhørere. S. N. Christensen, Ravsted, og Viggo Gregersen, Møgeltønder, genvalgte til styrelsen.

Den 16. juni 1973 havde vi en vellykket udflugt til hallig Hoge med over 100 deltagere i strålende sommervejr. W. Christiansen fortalte om halligerne og personer med tilknytning til dem.

Fotograferingen af gamle huse og gårde skrider godt fremad. Fhv. lærer W. Leick øver en særlig indsats på dette område.

De lokale historiske foreninger i den nordlige del af kredsen arbejder godt, og der er i årets løb dannet en historisk forening i Løgumkloster. I Bredebro har været holdt et særligt hjemstavns møde, hvor viceskoleinspektør Knud Nielsen og undertegnede viste lysbilleder og supplerede hinanden med fortælling af historisk stof.

I anledning af Løgumklosters 800-års jubilæum holdtes den historiske søndag i år i Løgumkloster den 5. august. Der var mange deltagere. Sognepræst A. Bork Hansen forklarede i kirken og klosteret og fortalte om refugiet, skotøjshandler Karl Nissen, Tønder, fortalte ved krigsfangegravene syd for byen, fhv. lærer Jens Refslund Poulsen tog sig af de besøgende på Vognshøj, og lærer S. N. Christensen ved Lundbyes mindestøtte ved Bedsted.
S. N.

Sydslesvigsk amtskreds

Tirsdag den 10. april 1973 holdt amtskredsen generalforsamling på Flensborghus med professor Troels Fink som mødeleder. Formanden, Lars H. Schubert bød velkommen og udtalte følgende mindeord over afdøde styrelsesmedlem Poul Kürstein: »Den 6. januar 1973 døde vort styrelsesmedlem Poul Kürstein. I de mange år, han trods alt fik lov til at virke i Sydslesvig, har han levet i historien og for historien. Dermed satte han sig selv det smukkeste minde, og han vil blive husket som den foregangsmand, der i dagens gerning viste, at han var klar over, at det nærmeste krav lå her i landsdelen. Selv om han ikke for alle har været den behagelige mand og mange gange med sin store viden kunne komme til at tynde folk, så har han for mig at se netop derigennem villet revse sine landsmænd og prøve på at ægge dem til gerning, forstået sådan, at vi sydslesvigere skulle sætte os ned og skrive eller fortælle. Poul Kürstein tog sit hverv som styrelsesmedlem i vor amtskreds meget alvorligt. Han var altid parat til at hjælpe os, når vi havde brug for ham ude i marken eller på talerstolen. Lad os blive ved med at lytte til hans manende appel: Vi kan ikke leve uden historien! Den største tak til vor afdøde landsmand vil være den, at vi i vort arbejde omformer det at lytte til det at virke!«

Årsberetningen og kasseberetningen blev godkendt. Lars Schubert blev genvalgt som formand, og dr. phil. Ole Harck blev nyvalgt til styrelsen. Efter kaffebordet talte studielektor H. V. Gregersen, Haderslev, om »Platysk i Sønderjylland frem til ca. 1600 – en historisk undersøgelse«.

Torsdag den 21. juni 1973 gennemførtes en aftenvandring i Frederikstad under ledelse af skattekonsulent Karl Michelson. Her var vi i den heldige situation, at en stedkendt mand ud af sin kærlighed til fødebyen og hjemstavnen hen ad vejen gjorde huse og gader levende for os under den herlige vandring. I Paludanhuset blev der efter kaffen stillet mange spørgsmål, der viste, at vore medlemmer var stærkt optaget af det sete og hørte.

Søndag den 26. august 1973 var amtskredsens medlemmer og interesserede på sommerudflugt i Ejdersted. I Skipperhuset i Tønning bød vort styrelsesmedlem pastor Flemming Møller velkommen. Gårdejer Wilhelm Hønk fortalte om de historiske forudsætninger for gennemførelsen af projektet »Ejderafdamning«, der blev aktuelt efter 1. verdenskrig, og som resulterede i, at nazisterne efter 1933 mod befolkningens vilje byggede en damning ved Nordfeld øst for Frederiksstad.

Den 80-årige skipper Johannes Kruse fortalte om de tider, da fiskerne på Ejderen måtte gennemføre fangsten i løbet af én flod – ca. 6 timer – i deres små sejlbåde. Dengang var der fisk at hente i massevis. I dag tager fiskerne ud på rovdrift med motorbåde og kommer sommetider hjem med knap nok fisk til ét måltid.

Så fortsattes udflugten til den nye Ejderafdamning. Her gav diplomingeniør Richter en dybtgående redegørelse for den mere tekniske forudsætning for værket, der nu er afsluttet. Fremtiden vil vise, om vi denne gang har bygget rigtigt!

Af andre aktiviteter kan nævnes, at vort medlem Wilhelm Iversen fra Satrup i Angel har holdt foredrag om det gamle Flensborg. Særlig har Sydslesvigsk Forenings distrikter gjort brug af dette tilbud. Desuden har pastor Poul Trappe i Læk stået for en velbesøgt udstilling »Læk i billeder fra tiden før 1914«. Den gennemførtes i september 1972 med 1025 besøgende. Professor dr. phil. Troels Fink åbnede udstillingen med et foredrag under titlen »Welchen Herren waren die Lecker untertan«.

L. H. Sch.

Historisk Samfunds jubilæum

den 19. december 1972

Historisk Samfunds jubilæumsdag d. 19. december indledtes med, at der om morgenen af styrelsesmedlemmer nedlagdes signerede kranser på afdøde æresmedlemmers grave. På Åbenrå kirkegård nedlagdes der en krans på foreningens første formand og æresformand H. P. Hanssens grav, på Arrild kirkegård på den mangeårige formand, amtslæge, dr. med. H. Lausten-Thomsens grav, i Haderslev på foreningens første sekretær, pastor Thade Petersens grav, i Nordborg på medstifteren og det mangeårige styrelsesmedlem Nis Nissens grav og i København på museumsdirektør, dr. phil. M. Mackeprangs grav. Ved jubilæet har foreningen gerne villet mindes disse mænd, som alle har haft afgørende indflydelse på dens oprettelse og dens trivsel gennem de første årtier. Uden deres fremsyn, initiativ og arbejdsindsats var foreningen ikke blevet det, den er.

Om eftermiddagen var medlemmer og venner indbudt til en reception på Åbenrå museum, og mange havde imødekommet indbydelsen. I forbindelse med receptionen var der arrangeret en lille udstilling, der illustrerede udviklingen inden for de forløbne 50 år. Der var udstillet breve og arkivalier især fra foreningens første tiår; endvidere var der billeder af styrelses-

*Fra kransenedlægningen på H. P. Hanssens grav på Åbenrå kirkegård.
Fot.: Erik Smedegaard.*

*Fra receptionen på Åbenrå Museum. Sparekassedirektør Nis Jørgensen overrækker formanden en gavecheck. Næstformanden optræder i tjenerfaget.
Fot. Erik Smedegaard.*

medlemmer og fra møder og udflugter. Sidst men ikke mindst var der en fuldstændig samling af alle foreningens publikationer, ligesom der var et skønsomt udvalg af udsendte brochurer.

Formanden, landsarkivar Peter Kr. Iversen bød ved receptionen de mange fremmødte velkommen og tog fremmødet som et udtryk for, at foreningens trivsel ikke var medlemmerne ligegyldig. Han beklagede, at receptionen på grund af ombygningen ikke havde kunnet finde sted på Folkehjem, hvor foreningen var blevet oprettet for 50 år siden, og takkede Åbenrå Museum for husly og hjælpsomhed ved arrangementet af udstillingen. Et lille »festskrift«, særtryk af Sønderjysk Månedsskrift, hvori der berettedes om foreningens oprettelse og historie i de første årtier, var takket være stor og dygtig arbejdsindsats af fru Inger Bjørn Svensson blevet rettidig færdig og lå fremme til fri afbenyttelse for gæsterne. Mange gaver i blomster, naturalier og checks blev modtaget under receptionen, hvor der for de fremmødte gæster serveredes vin, kager og frugt. Foreningen modtog i anledning af jubilæet følgende:

Jubilæumsgaver

Andelsbankens sønderjyske afdelinger
 Danmarks Nationalbank
 Dansk Arbejdsgiverforening
 Haderslev kommune
 Hafnia. Nordisk Livsforsikring A/S, København
 Historisk Samfund for Als og Sundeved
 Historisk Samfund for Fyns Stift
 Ipsens Maskinsætter, Rødekro
 Konsul George og hustru Emma Jorck's Fond
 A/S Kjøbenhavns Handelsbank
 Foreningen Landeværnet
 Landmandsbanken, København
 Th. Laursens Bogtrykkeri A/S, Tønder
 Modersmålets Trykkeri, Haderslev
 Inge og Jens Peter Møller, Haderslev
 Bankdirektør J. J. Paulsen, Tønder
 Privatbanken i Kjøbenhavn A/S
 Nanna og Harald Roesdahl, Tandslet
 Sydbank A/S
 Sønderborg kommune
 Sønderjysk Fonds Legat
 Sparekassen Sønderjylland
 Sønderjyllands amtsråd
 Tønder kommune
 Vejle Amts Historiske Samfund
 Dagbladet Vestkysten, Esbjerg
 Åbenrå kommune

P. K. I.

Aftenfesten

Fødselsdagen blev festligholdt på behørig vis, da styrelsen indbød til middag på »Harmonien« i Haderslev.

Blandt de henvendte hundrede deltagere så man Historisk Samfunds to æresmedlemmer, generalkonsul, professor, dr. phil. Troels Fink og museumsinspektør Hans Neumann, amtsborgmester Erik Jessen, formanden for amtsrådets kulturudvalg Dycke Hoff, amtskommunaldirektør V. Harsberg, sekretariatschef Johan Nielsen, formanden for Dansk Kultursamfund, folketingsmand Peter Gorrsen, formanden for Den sønderjyske Fonds Legat, lærer J. Refslund Poulsen, som repræsentant for forsikrings-selskabet Hafnia, forstander Sv. Karlskov Jensen, formanden for Landsarkivets byggeudvalg, amtmand C. A. Vagn-Hansen, formanden for Vejle Amts Historiske Samfund, amtmand A. M. Wamberg, formanden for Historisk Samfund for Fyens Stift, konsulent Åge Lauritsen, sekretæren for Historisk Samfund for Als og Sundeved, museumsinspektør Jørgen Slettebo, formanden for Sønderjysk Skoleforening, borgmester Svend Christensen og styrelsens medlemmer – de fleste med ægtefæller.

Da hver enkelt havde fundet sin plads ved de festligt pyntede borde i den smukke »hvide sal« – hvor Frederik VII i følge traditionen svang borgerskabets madammer i dansen – bød formanden for Historisk Samfund, landsarkivar Peter Kr. Iversen, ganske kort velkommen til velyndere og venner, først og fremmest til æresmedlemmerne, derefter til formænd og repræsentanter for de mange sympatiserende foreninger og sammenslutninger, til forretningsforbindelser og pressen, og sluttelig rettede han en ganske særlig hjertelig velkomst til damerne, som han håbede ville befinde sig godt i det historiske selskab.

Formandens håb gik omgående i opfyldelse, og den gode stemning holdt sig resten af aftenen.

Efter at forsamlingen havde sunget Martin N. Hansens sang »Der er sol over vang«, holdt professor Troels Fink festtalen:

Troels Fink indledte sin tale med at definere historikerens opgave. Det er historikerens egentlige indsats at stille klart formulerede spørgsmål til de historiske kilder. Det sker på grundlag af samtidserfaringer og fremtidsforventninger. De sidste kan være følelsesbetonede eller nøgterne, måske en realistisk forventning om, hvad vej udviklingen vil gå.

Troels Fink trak derefter de store linier i Danmarkshistorien op. I 800-tallet, da kong Godfred byggede den første Danevirke vold til værn mod det daværende fællesmarked, Karl den Stores rige, da hans modstander, kong Harald Klak, som uden synderligt held søgte at erobre den danske trone, søgte støtte hos den tyske kejser og derfor lod sig døbe, dengang ønskede den fremtrængende kristendom at udlette det nordiske særpræg.

Godt hundrede år senere var danerne kristnede – det står at læse på den store Jellingesten – Danmark var på vej ind i den vesteuropæiske kulturkreds, og den kirkelige magt i hele Norden lå fast i Bremer-ærkebispens hånd.

Omkring år 1100 vinder den nationale kirkeorganisation frem, og det nordiske ærkebispedømme bliver til tre, et dansk, et svensk og et norsk i midten af 1100-tallet. Den katolske kirke dannede et fædrelandenes Europa.

Det danske Slesvig-bispesæde kom i de følgende århundreder under voksende tysk indflydelse, og på reformationstiden dominerede den tyske påvirkning i det sydlige Slesvig og var mærkbar i hele det gamle Sønderjylland, og denne brydning mellem dansk og tysk har sat sit præg på alle de store, åndelige strømninger, der i de næste århundreder nåede til Danmark fra Europa.

Nu står vi foran et stort økonomisk fællesskab baseret på et samarbejde på frie vilkår mellem ligestillede stater, en helt ny og spændende situation. Det planlagte »Institut for Grænseregionsforskning« på Folkehjem i Åbenrå vil kunne tilfredsstille ønskerne om gensidig information over de gamle grænser.

Med den tradition, som Historisk Samfund repræsenterer, må vi ønske, at mødet med vore naboer må forme sig på sønderjysk, at vi fortsat ser os selv i den danske sammenhæng, som en dansk grænsbefolkning, der i helhedens interesse varetager de særlige opgaver ved grænsen. Det kræver åbenhed over for naboen, og det kræver en fast forankring i den historiske bevidsthed.

Historisk Samfund for Sønderjylland har sin store og blivende opgave i fortsat at udvikle og fastholde den sønderjyske selvforståelse ved indlevnen i fortidens liv, men med blikket rettet mod fremtiden.

I dag er der ingen national risiko ved mødet med vor nabo – men ligestyldigheden er en fare.

Det skal være mit ønske på jubilæumsdagen, at Historisk Samfund må være virksomt i kampen mod ligestyldigheden, at det må få held og lykke i sine bestræbelser på at holde den sønderjyske selvforståelse levende, så sønderjyderne til gavn og glæde for sig selv, deres landsmænd og deres naboer kan løse den opgave, der nu stilles dem: at danne et solidt fundament for det nødvendige samarbejde.

Næstformanden i Historisk Samfund, viceskoleinspektør Chr. Stenz, holdt en tale for sønderjysk presses grand old man, redaktør Morten Kamphövener. Han havde deltaget i mødet den 19. december 1922, da Historisk Samfund blev oprettet; mærkelig nok kunne han ikke selv huske det, men en underskrift vidnede derom. Hans omfattende viden var kommet Historisk Samfund til gode på mange måder i årenes løb, og der var god grund til at hylde denne polyhistor, der sikkert var Nestor i forsamlingen.

Amtmand A. M. Wamberg kom med en hilsen fra den historiske nabo mod nord til landets største historiske samfund, der var et forbillede og et lysende eksempel, som ingen andre kunne leve op til. I Vejle var man taknemmelig for den kontakt, der var, men man kunne nok ønske kontakten mellem de historiske samfund udbygget. Lidt af den historiske interesse i Sønderjylland var gået over den gamle grænse, og de to landsdele havde mange historiske oplevelser fælles. Han ønskede, at den fremgangslinie, der

havde præget Historisk Samfunds arbejde i mange år, måtte fortsætte.

Amtsborgmester Erik Jessen overbragte en lykønskning fra Sønderjyllands amtsråd. Historisk Samfund skal vække og vedligeholde vor interesse for den historie, der her mere end noget sted er baggrunden for alt i vor hverdag. Vi ved, at Historisk Samfund forvalter sine penge godt, vi kan se det i regnskabet, se, hvor meget der præsteres med en trods alt beskedne indsats af penge. I halvtreds år har Samfundet virket for at udbrede kendskabet til vor historie, som er en blanding af mange ting – lige fra de store, dramatiske begivenheder til den jævne mands fortælling om dagliglivet og videre til de lærdes endeløse diskussioner om Olmerdiget og Danevirke. Det er et Samfund, som vi her i Sønderjylland skylder stor tak.

Formanden for Dansk Kultursamfund Peter Gorrson, MF, rettede en tak til Historisk Samfunds to seneste formænd, Troels Fink og Peter Kr. Iversen for godt samarbejde inden for Kultursamfundet. Begge havde gjort en god indsats for den historiske forskning, og begge havde med godt resultat vakt interessen for historie hos menigmand. Han ønskede Historisk Samfund held med arbejdet fremover.

Konsulent Åge Lauritsen takkede også for godt samarbejde og stillede spørgsmålet: Hvordan får man interesse for Sønderjylland, selv om man ikke bor der? Han besvarede spørgsmålet ved at gøre rede for en række slægtsrelationer mellem Sønderjylland og Fyn, og nævnedes specielt, at Historisk Samfund for Fyens Stift er grundlagt af en sønderjyde, lærer Andresen fra Ullerup i Sundeved. Han blev forstander for Ryslinge Højskole og grundlagde i 1907 Historisk Samfund for Svendborg amt, der senere blev slået sammen med Fyns andet historiske samfund.

Meget museumsarbejde ligger tæt op ad det arbejde, der udføres i Historisk Samfund, fastslog museumsinspektør Hans Neumann i sin tale, og når museumsarbejdet har så let ved at lykkes, skyldes det ikke mindst Historisk Samfund, der har medvirket til, at den historiske interesse her er mere levende og lettere at appellere til end andre steder i landet. Det har været til gavn og lykke for meget andet historisk arbejde, at Samfundet arbejder så alsidigt, og nu, hvor vi er ved at gå ind i et fællesskab, som vi ikke ved meget om, og en fremtid, som vi ikke har så let ved at forestille os klart, er Samfundets arbejde vanskeligt at overvurdere. Han tilføjede en tak for mange års gode oplevelser inden for Historisk Samfund og ønskede samme lykke som hidtil med arbejdet – vi får brug for det.

Museumsinspektør Jørgen Slettebo bragte en lillebroderlig hilsen fra Historisk Samfund for Als og Sundeved og understregede det bemærkelsesværdige i det faktum, at lillebroderen var ældre end storebroderen. I øvrigt var jubilæet jo en begivenhed af format, hvad klart fremgik af dagens aviser.

Redaktør Morten Kamphövener takkede Chr. Stenz for hans hyldelse, og fortsatte med et smil: Historikere, filosoffer og journalister har det til fælles, at de er sandhedssøgere. Måske vil nogen ryste på hovedet, når jeg medtager journalisterne. Historikerne er en smule skeptiske over for

journalisterne, fordi disse ikke forsyner deres artikler med noter og henvisninger og andre krumspring, som man jo altid lægger mærke til i de historiske afhandlinger.

Journalistiken får først interesse, når den skal bruges til dokumentation. Sønderjyske Årbøger har været en guldgrube for en journalist som mig, og jeg ville ønske, at mine kolleger, ikke blot dem i Sønderjylland, ville dyrke samarbejdet med de historiske samfund, og at på den anden side historikeren ville søge at vise lidt større interesse for journalistiken og aviserne, end det hidtil har været tilfældet. De har jo været en smule arrogante over for avisstof. Jeg tror nok, at det ville være en fordel for os alle med et nærmere samarbejde mellem de to parter.

Studielektor H. V. Gregersen, der har været medlem af Historisk Samfunds styrelse en årrække, rettede i sin egenskab af »pensionist« en tak til Samfundet. Han havde mange gode minder om rækken af betydelige mænd, som han havde haft lejlighed til at lære at kende på nærmeste hold. Det er ikke en sovepude at være med i styrelsen, for man får stillet opgaver, som man er nødt til at løse. Bagefter ville man nødigt undvære den tid, man har været med.

Mange har fordel af den viden, som Historisk Samfund udmønter, og man vil også fremover være i stand til at løse de mange opgaver, der venter.

Formanden takkede talerne for de mange gode ønsker og benyttede lejligheden til også at takke alle, der havde sendt hilsner og gode gaver i dagens anledning.

Han understregede, at det er vigtigt, at Historisk Samfund fortsætter sit arbejde på det videnskabelige plan, men at det er nok så vigtigt, at det lokalhistoriske og folkeligt historiske arbejde bliver tilgodeset, som det sker i Sønderjyske Årbøger, Sønderjysk Månedsskrift, ved kursus, egnsvandring, foredrag og på anden måde. Vigtigst er den folkelige side af arbejdet, og Historisk Samfund skulle gerne fremover kunne være med i det folkeligt-kulturelle arbejde i grænselandet og sætte sit præg på dette.

Der ligger mange opgaver og venter på os, men jo større vor medlemskreds bliver, jo flere abonnenter vi får på Sønderjysk Månedsskrift, jo flere bøger, vi sælger og jo større økonomisk hjælp, vi får udefra, des hurtigere og lettere kan vi løse de opgaver.

Næstformanden sluttede talernes række med at oplæse de indløbne telegrammer og diskret undlade nærmere omtale af de indholdsrige små stykker papir, der var lagt ved de fleste telegrammer.

Og så sluttede middagen med et uventet styrelsesmøde af en hidtil ukendt beskaffenhed: Formanden foreslog, at redaktør Morten Kamphøener blev udnævnt til æresmedlem, og styrelsens medlemmer gav deres uforbeholdne og enstemmige tilslutning ved at rejse sig.

Efter dette festlige punktum sluttede aftenen med mere eller mindre videnskabelige diskussioner over en kop kaffe i de tilstødende dagligstuer.

Det blev sent, før gæster og værtsfolk afsluttede det hyggelige samvær.

ibs

Årsberetning og regnskab 1972-73

Ved *Peter Kr. Iversen* og *Hugo Lildholdt*.

Historisk Samfund for Sønderjylland holdt årsmøde søndag den 27. maj 1973 i Borgerforeningen i Flensborg. Mødet begyndte kl. 14, og der var mødt ca. 50 medlemmer.

Formanden, landsarkivar Peter Kr. Iversen bød velkommen og foreslog som dirigent formanden for Sydslesvigs amtskreds, fhv. kontorchef Lars H. Schubert, hvilket blev bifaldet af forsamlingen. Dirigenten konstaterede, at årsmødet var lovligt indvarslet, og gav ordet til formanden, som aflagde følgende beretning:

Beretningsåret 1972-73 vil for os først og fremmest komme til at stå som 50-året for foreningens oprettelse. Den 19. december 1922 stiftedes efter nogle måneders forberedelse Historisk Samfund for Sønderjylland ved et møde på Folkehjem. Godt et halvt hundrede »mænd« – senere er også kvinder kommet med – meldte sig som stiftende medlemmer, blandt dem redaktør Morten Kamphövener, som på jubilæumsdagen blev udnævnt til foreningens æresmedlem. De første år bød på ret trange kår for foreningen; det økonomiske klima i landsdelen gav ikke den bedste baggrund for foreningens udfoldelsesmuligheder. Under besættelsen indtraf der imidlertid en vækst i den historiske interesse, og nye folk i styrelsen – Johan Hvidtfeldt og Hans Neumann – øvede en fremragende indsats for at få denne voksende interesse udmøntet i medlemstilgang. Medlem nr. 1000 meldte sig i 1944, medens nr. 2000 først noteres en snes år senere i 1963, og medlem nr. 3000 meldte sig i 1967. Denne hastige tilvækst skyldtes hovedsagelig udgivelsen af den første billedbog. Senere har der været en mindre tilbagegang, som vi dog nu i jubilæumsåret ved en af sekretæren, Tage Madsen ledet hverve-kampagne har søgt at vende til ny fremgang. Medlemstallet er nu 2800.

Vi mente inden for styrelsen, at jubilæet burde markeres overfor offentlighed og medlemmer, og dette skete ved en reception kombineret med en lille udstilling på Åbenrå Museum, idet vi jo på grund af ombygningen ikke kunne benytte Folkehjem. Mange medlemmer, medarbejdere og vel-yndere var mødt op den 19. december, og foreningen modtog lykønskninger og gaver. I tilskud til udgivelse af bøger har vi i jubilæumsgaver fået ca.

40.000 kr. og herudover er der godt en halv snes tusind kroner, som vi har fået som gaver uden klausuler af nogen art.

Til den 19. december forelå et lille jubilæumsskrift med nogle bidrag til foreningens historie. Hæftet er særtryk af Sønderjysk Månedsskrift, og fru Inger Bjørn Svensson havde en travl december måned med at få det klar til dagen, idet beslutning om udsendelsen først blev taget på styrelsesmødet den 18. november. Om aftenen samledes styrelsen til middag på Harmonien i Haderslev sammen med velyndere, forretningsforbindelser, medarbejdere og repræsentanter for naboforeninger. Festtalen holdtes af vort æresmedlem, professor Troels Fink, og i øvrigt talte bl. a. amtsborgmester Erik Jessen, formanden for Dansk Kultursamfund, folketingsmand P. Gorrssen, formændene for de historiske samfund i Vejle amt samt på Fyn, de to æresmedlemmer, museumsinspektør H. Neumann og redaktør M. Kamphövener samt næstformanden, viceskoleinspektør Chr. Stenz. Om morgenen var der blevet nedlagt krans på afdøde æresmedlemmers grave.

Som et led i jubilæumsarrangementerne har vi givet vore medlemmer lejlighed til at købe vore publikationer til en særlig favorpris, og mange har benyttet sig heraf. Vi har til trods for, at der ikke er udgivet nogen ny bog inden for beretningsåret, haft et salg på godt 40.000 kr.

I øvrigt må vi erkende, at aktiviteten har været begrænset i sammenligning med tidligere år. Dette skyldes først og fremmest, at jeg dels i efteråret var optaget af forberedelserne til jubilæumsfestlighederne, bl. a. med at skrive, og dels at jeg rent tjenstligt hele det sidste år har været optaget af det store byggeri ved landsarkivet og overflytningen i de nye bygninger. Jeg har derfor ikke haft kræfter til nye initiativer og navnlig ikke til at følge dem op.

Men lidt er der da sket.

Sønderjyske Årbøger, vort medlemsskrift, er for første gang udkommet indbundet i et samlet bind. Af økonomiske grunde var årgangen således som omtalt i sidste årsberetning ikke så stor som sædvanlig, men der bragtes gode, læseværdige artikler. På grund af nedlæggelsen af Hejmdals trykkeri blev udgivelsen betydeligt forsinket, men de fleste af medlemmerne fik bogen i hænde før jul. Det er tanken, at bogen fremtidig skal udsendes til medlemmerne i oktober. Da Hejmdals trykkeri nu er nedlagt, fandt styrelsen det naturligt, at der indhentes tilbud på trykningen fra de større sønderjyske trykkerier, og afgørelsen vil blive truffet en af de nærmeste dage. Ved en lejlighed som denne vil jeg gerne sige tak for mange års godt samarbejde med Hejmdals Bogtrykkeri – med en beklagelse af, at tidernes ugunst har medført nedlæggelsen af trykkeriet. Inden for redaktionen er der i øvrigt sket den ændring, at rektor Knud Fanø nu deler sekretærarbejdet med arkivar Dorrit Andersen, og at jeg udtræder af redaktionen fra og med årgang 1973.

For Sønderjysk Månedsskrifts vedkommende har året været godt. Antallet af holdere er i jævn stigning og tæller nu 1478 eller næsten 50 mere end ved sidste årsopgørelse. Der har altså været en fremgang på et par

hundrede holdere, efter at tidsskriftet for et par år siden udvidedes i omfang og i højere grad, end tilfældet hidtil havde været, beskæftigede sig med dagsaktuelle emner, såvel af politisk, økonomisk som kulturel art. Årgang 1972 blev i alt på 480 sider, og i betragtning af, at den dobbeltspaltede side næsten fylder lige så meget som to almindelige bogsider, er der tale om en virkelig stor præstation fra redaktionens side, men der skal også rettes en tak til de mange trofaste medarbejdere, som sender resultaterne af deres studier i marken, i bibliotek, arkiv eller museum til tidsskriftet.

Prisen for Sønderjysk Månedsskrift har i de senere år været 30 kr. – i virkeligheden en uhørt lav pris for så stor og statelig en bog, som en årgang af månedsskriftet er. Denne lave pris har kun kunnet holdes på grund af tilskud på godt 30.000 kr. om året, delt ligeligt mellem Dansk Kultursamfund og den i tidligere beretningsår omtalte store gave fra Hafnia. Denne sidstnævnte gave er nu ved at være brugt op, og da trykkepriserne er steget, må vi se i øjnene, at abonnementsprisen må sættes i vejret. Styrelsen vil tage endelig stilling til forhøjelsen i efteråret, men såfremt en drastisk nedskæring af omfanget skal undgås, må man nok imødesee en stigning i prisen. Alligevel vil prisen – som redaktionssekretæren resignerende oplyser – dog være lav i sammenligning med andre tilsvarende publikationer.

Skriftrækken må i år siges at have været vort smertensbarn, idet der for første gang i en lang årrække ikke er udsendt nogen publikation. På sidste årsmøde i Tønder lovede vi, at 3. bind af Åbenrå Bys Historie skulle blive udsendt inden det næste årsmøde, men det var et forfængeligt håb. Det sidste manuskript er på grund af forfatterens sygdom og stærk optagethed med andet arbejde stadig ikke afleveret, men jeg kan meddele, at manuskriptet nu er ved at være færdigt. Økonomisk er bogen om sønderjyske historikere efter 1864 sikret takket være tilskud fra Dansk Kultursamfund og Jorcks Legat. Det forberedende arbejde er begyndt og vil blive intensiveret i løbet af sommeren. Der foreligger også andre manuskripter og forslag til udgivelser, men endelig beslutning herom er endnu ikke taget, og økonomien er ej heller sikret. I serien Sønderjyske Levnedsløb, den lille serie, har vi et manuskript af lektor P. Beck, som vi foreløbig har kaldt Sundeveminder, og som vi håber at kunne udsende til jul. Vi er også så småt begyndt at arbejde med billedbog IV, som skal illustrere udviklingen i Syd-slesvig efter 1920. Professor Troels Fink er her hovedaktør. Endnu er det ikke lykkedes at sikre denne bogs økonomi helt, men de betydelige gaver fra jubilæumsfesten hjælper godt til. I det hele taget savner vi ikke just opgaver, snarere kniber det for tiden med at få dem løst.

Historiske Samlinger har med henblik på billedindsamlingen haft sit hidtil bedste år. I beretningsåret fra 1. april 1972 til 31. marts i år er samlingerne forøget med i alt 6082 aftryk og negativer. Af de mest værdifulde nyerhvervelser skal nævnes Højer-fotografen Martinsens plade- og negativsamling, som sønnen Frank Martinsen, Horsens, har afleveret. Der er heri ikke blot mange fine optagelser fra Vestslesvig, men også en serie gode optagelser fra Als. Af andre gaver kan nævnes museumsinspektør Hanne Poul-

sens billeder til Jes Jessen-bogen, gaver fra tandlæge M. Dirchsen, fru Vibeke Gribsvad, overlærer Alfhild Thade Petersen, redaktør Viggo Jürgensen, Åbenrå, og fru Schjær Jacobsen, Løgumkloster. Endvidere er der blandt ny-erhvervelserne et større antal billeder fra det udvalg, der under lærer W. Leicks ledelse forestår fotograferingen af gamle bygninger i Tønder amt. Der mangler nu her kun nogle få sogne, som vi håber at få afsluttet i løbet af et par år. Billederne er som tidligere ordnet og registreret af fru Vibeke Gribsvad. Historiske Samlinger har også været involveret i jubilæumsudstillingen på Åbenrå Museum. Indsamlingen af traditionsstof har måttet hvile, men vil forhåbentlig blive genoptaget i løbet af ganske kort tid. Afleveringen af afdøde lektor Karl Clausens store båndsamling omfattende viser, remser m. v. har endnu ikke fundet sted, men det er aftalt med fru Clausen, at afleveringen skal finde sted som oprindeligt aftalt med Karl Clausen og Danmarks Radio.

Vender vi os til det mere folkelige arbejde, kan vi med glæde konstatere, at der var mødt omtrent 350 deltagere til de to udflugter til Ditmarsken den 9. og 10. september. Turen var tilrettelagt af næstformanden, viceskoleinspektør Chr. Stenz og dr. phil. Sig. Schoubye under medvirken af kassereren, direktør H. Lildholdt og kontorassistent Erland Møller. Også i amtskredsene har der været god tilslutning til møder og udflugter. I Haderslev amt var der ét møde og to udflugter med op imod 200 deltagere, og i Åbenrå amt var det ét møde, én byvandring i Åbenrå og én udflugt med 130 deltagere. Sønderborg amt stod i 1972 for arrangementet af Historisk Søndag, og mange udenamts medlemmer og andre interesserede (i alt 230) havde fundet vej til Sundeveds og Als' historiske seværdigheder. Et møde i Broager samlede i alt 30 deltagere. I Tønder amt har amtsudvalget selv eller i samarbejde med andre, lokale foreninger været med til at arrangere en udflugt og fire andre sammenkomster. Deltagerantallet var her næsten oppe på 500. Også i Sydslesvig har deltagelsen i fire arrangementer været god; til tre møder og udflugter var der 170 deltagere, og der var 1025 besøgende til en af pastor Tappe arrangeret billedudstilling i Læk. Der spores altså overalt i kredsene en betydelig interesse for historiske arrangementer. Det er glædeligt, og forhåbentlig vil det også fremover være muligt på lokalt plan at arrangere møder og udflugter og andre former for aktiviteter, som kan finde interesse i bredere befolkningslag. Som et led i at nå længere ud i bredden har, som indledningsvis nævnt, sekretæren Tage Madsen sammen med et snævrere udvalg inden for styrelsen iværksat en hverveaktion. Man har ajourført tillidsmandslisten, hvilket jo må ske med visse mellemrum, og man har via foreningens nu 155 tillidsmænd udsendt et større antal brochurer, hvori der ganske kort i tekst og billeder fortælles om Historisk Samfunds arbejde. Vi nærer håb om, at dette hvervearbejde også vil virke i tiden fremover, og jeg benytter lejligheden til at takke tillidsmændene, som har påtaget sig denne ekstra arbejdsbyrde.

Jeg kan ikke slutte denne beretning uden at nævne, at sidste vinter på mange måder har været besværlig for kontorets arbejde. Det har været ar-

bejdskrævende at få vor egen adressograf indkørt, men vi håber derigennem at kunne holde bedre orden i vort medlemskartotek og yde medlemmerne en bedre og hurtigere service. Der har været adskillige klager over forkerte adresser, over rykkere på formodet ikke betalt kontingent og over udeblevne årbøger, men vi håber, at der nu skulle være kommet lidt mere hold i tingene. Men dernæst har byggeriet på landsarkivet medført en ganske ekstra belastning for kontorets personale, idet så godt som hele boglageret og kontoret har måttet flyttes over i midlertidige lokaler i nybygningen, medens ombygningen i de gamle magasiner står på. Også i de nærmeste par måneder vil det måske kunne knibe med at betjene medlemmerne så godt, som vi gerne ville, men hen på efteråret, i hvert fald omkring nytår, skulle Historisk Samfunds sekretariat kunne flytte ind i nyindrettede lokaler, og samtidig vil der også være gode arbejds- og arkivrum for Historiske Samlinger.

Igen er der gået et år – et år, som først og fremmest har været præget af jubilæet og af flytteejerne på landsarkivet, et år på godt og ondt med økonomisk konsolidering og med det beklagelige særkende, at der ikke er udsendt nogen bog i skriftrækken.

Vi har som sædvanlig modtaget støtte fra amtskommunen og fra Dansk Kultursamfund, men derudover er det os også en kær pligt at takke personer og institutioner i og udenfor landsdelen for gode og rundhåndede gaver ved vort jubilæum. En fortegnelse over giverne vil blive bragt i det kommende bind af Sønderjyske Årbøger. Jeg vil også gerne rette en hjertelig tak til de mange medarbejdere, vi har. Jeg tænker på de 155 tillidsmænd, men især dog også på bidragsyderne til vore tidsskrifter. Medens det måske til tider har kunnet knibe med manuskripter, er redaktionerne for tiden i den lykkelige situation, at nye og unge medarbejdere melder sig. Det kan vi vist tage som et godt tegn på, at der også fremover vil være interesse og grund for det historiske arbejdes trivsel i landsdelen.

Beretningen godkendtes, og derefter gav dirigenten ordet til kasseren, bankdirektør H. Lildholdt, der aflagde regnskabet (jvf. omstående), som blev enstemmigt godkendt.

Under punkt 3: valg meddelte dirigenten, at Peter Kr. Iversen samt Viggo Petersen var på valg. Peter Kr. Iversen genvalgte med akklamation, medens Viggo Petersen, der nu har embede i Ålborg, ikke ønskede genvalg. Da styrelsen også efter Viggo Petersens afgang er fuldtallig, blev der ikke foreslået noget nyt medlem af styrelsen. Formanden takkede Viggo Petersen for arbejdet som redaktionssekretær for skriftrækken.

Under Eventuelt redegjorde formanden for planerne om Egnsvandringen og Historisk søndag. Endvidere ønskede formanden en tilkendegivelse fra forsamlingen om det betimelige i at flytte datoen

for årsmødernes afholdelse. Overbibliotekar Jørgen Hamre, Flensborg, ønskede ikke, at årsmødet skulle være så tæt på afholdelsen af de store årsmøder, som finder sted den 1. søndag i juni, og mente det formålstjenligt at lægge årsmødet så tæt op ad 1. april som muligt. Mag. art. Jørgen Wangel, Ulkebøl, ønskede en nærmere kontakt mellem foreningen og medlemmerne.

Efter kaffebordet fortalte højskoleforstander Bøgh-Andersen om sit forhold til antikviteter.

Regnskab for året 1. april 1972 til 31. marts 1973

<i>Indtægter:</i>	<i>Udgifter:</i>
Beholdning pr. 1.4.72 .. 103.403,21	Sønderjyske Årbøger 61.097,68
Medlemsbidrag 53.340,97	Skrifter 37.803,32
Salg af skrifter 51.549,83	Sdrj. Månedsskrift 92.668,88
<i>Sønderjyske Månedsskrift:</i>	Kontorhold 11.644,20
Abonnements, annoncer 27.020,90	Lønninger 34.638,28
Tilskud 34.000,00	Møder o. l. 6.225,89
Andre tilskud 124.510,00	Repræsentation 13.339,06
Renter 11.596,09	Amtskredsene 4.200,00
Moms 3.068,87	Kontingent SLF 2.279,24
DHF: Danmark. Historisk	Forsikringer o. l. 1.750,05
Billedbog a/c 15.000,00	Porto o. l. 5.651,14
Egnsvandring 3.606,30	Diverse 8.399,81
	Beholdning pr. 31.3.73 .. 147.398,62
<u>Kr. 427.096,17</u>	<u>Kr. 427.096,17</u>

Status pr. 1. april 1973

<i>Aktiver:</i>	<i>Passiver:</i>
Beholdning 147.398,62	Ingrid Fondet for Sdj. .. 29.056,86
Udestående for salg 1.804,00	Henlagt til bogen
Tilgodehavende moms .. 3.382,00	Sønderjyske Historikere 15.000,00
	Henlagt til andre skrifter 102.322,84
	Egnsvandringssfond 6.204,92
<u>Kr. 152.584,62</u>	<u>Kr. 152.584,62</u>

Åbenrå, den 21. maj 1973.

H. Lildholdt

Foranstående regnskab er revideret med bilagene, giro- og bankkonti og er fundet i orden.

Åbenrå, den 22. maj 1973.

Sv. Lyck

C. O. Henningsen

Tillæg til medlemsfortegnelsen

Efterfølgende supplement til den i årene 1955 til 1972 offentliggjorte medlemsfortegnelse for Historisk Samfund for Sønderjylland medtager som i de foregående år i afganglisten kun de afdøde medlemmer, hvis død er kommet til vort kendskab, medens tilgangslisten omfatter alle nye medlemmer i alfabetisk rækkefølge.

Pr. 1. april 1973 udgør medlemstallet 2819, der fordeler sig på Sønderjylland og det øvrige land samt udlandet som følger:

Haderslev by	188	Åbenrå by	258
Haderslev amt	353	Åbenrå amt	281
Sønderborg by	90	Sydslesvig	181
Sønderborg amt	178	Storkøbenhavn	291
Tønder by	141	Øvrige Danmark	555
Tønder amt	270	Udlandet	33

Afgang ved død

Andersen, Hans, gårdejer, Kongsbjerg	Lomholt-Thomsen, V., provst, Vedsted
Bjørk, E. A., sorenskriver, Torshavn	Mai, Jørgen, apoteker, Tinglev
Christensen C. M., lærer, Hoptrup	Møller Erik, generalløjtnant, Hylstrup
Clausen, Karl, lektor, Åbyhøj	Nielsen, H., toldforvalter, Haderslev
Fromsejer, Kr., skovrider, Skærbæk	Pedersen, Ellen, København
Gangsted, Erik, landsretssagfører	Rasmussen, Henrik,
København	viceskoleinspektør, Åbenrå
Gosch, Wilh., pastor, Rensborg	Rohleder, Harald, provst, Sønderborg
Hansen, Jacob, sognefoged, Øbening	Roued, Jens, pensionist, Ribe
Hummeluhre, H. C., pens. førstelærer,	Saksager, Anna, overlærer, Hjørring
Bylderup Bov	Spandet, N. S., fhv. førstelærer,
Høyberg-Larsen, N., snedkermester,	Horsens
Åbenrå	Sørensen, Nis Chr., fhv. gårdejer,
Jessen, Heinr., gårdejer, Nybøl	Tråsbøl
Levsen, Chr. M., gårdejer, Skovby v.	Thorsen, Svend, protokolsekretær,
Slesvig	Hellerup
Lomdahl P. Sejersen, overlærer,	
Toftlund	

Tilgangsliste

Andersen, Børge, adjunkt, Åbenrå	Bendorff, Jørgen, slagteriarbejder,
Andreasen, H. E., skoleinspektør,	Tønder
Skærbæk	
Beck, Martin Uve, disponent,	Borst, Alb., pens. skoleinspektør,
Hellerup	Bredebro

- Brodersen, Elisabeth, civiløkonom,
København F
- Brændkjærskolen, Kolding
- Christensen, J. Vaupell, Sønderborg
- Cour, Vilh. la, dr. phil., Birkerød
- Dahl, Paul, sognepræst, Skærbæk
- Dahlkild, Nan Chr. Ploug, stud. mag.,
København
- Enig, Jørn, lærer, Kliplev
- Federspiel, Søren, stud. mag.,
København
- Fog, Arne, førstelærer, Branderup J
- Friis, Jes, gårdejer, Hjerting
- Grau-Hansen, Harald, skoleinspektør,
Bredebro
- Hansen, Anna, modehandler, Højer
- Hansen, Conrad, rentier, Rødekro
- Hansen, Helvig, fru, Gentofte
- Hansen, Jürgen, stud. phil., Kiel
- Hansen, Knud, kreaturhandler,
Døstrup
- Hansen, Lor., forstander, Fjordvang
Ungdomsskole
- Hansen, Sv. A., tømremester,
Løgumkloster
- Hjort, Peter, skoleelev, Haderslev
- Hopp, Peter, cand. phil., Kiel
- Hostrup, Ulla, lærerstud., Haderslev
- Højland, Vagn J., stationsforstander,
Rødekro
- Høyer Oluf G., ingeniør, Århus
- Jacobsen, Hans, lærerstud., Haderslev
- Jacobsen, Lorenz, maskinarbejder,
Åbenrå
- Jensen Erling, skoleelev, Rødding
- Jessen, Bent Holsteen, gårdejer,
Brunde
- Johannsen, Kaj D., direktør,
Haderslev
- Jørgensen, Dan, distriktsingeniør,
Åbenrå
- Jørgensen, J., viceskoleinspektør,
Felsted
- Jørgensen, Olav Tirsbæk, studerende,
Tønder
- Jørgensen, Søren Kragh, studerende,
Holbæk
- Kolmos, fru, Toftlund
- Kragh-Mortensen, Georg,
bankbestyrer, Vojens
- Krarp, J. Kr., højskoleforstander,
Løgumkloster
- Landesarchiv Schleswig-Holstein,
Slesvig
- Lassen, Henrik, Fynshav
- Lauridsen, John T., stud. mag., Århus
- Lauritzen, J. T., toldbetjentformand,
Padborg
- Lorenzen, Claus, tømremester,
Hjordkær
- Lund, Niels Aage, Rødding
- Madsen, Arne P., fhv. hospitals-
inspektør, Christiansfeld
- Madsen, Hakon Bennike, studielektor,
Fruens Bøge
- Madsen, Peter, gårdejer, Brøstrup
- Matthiesen, Kristiane, fru, Bylderup
- Mathiesen, Louise, sygeplejerske,
Fynshav
- Metropolitanskolen, København
- Mikkelsen, Laurits, gårdejer, Roost
- Mortensen, Ole, lærer, Haderslev
- Museet på Sønderborg slot,
Sønderborg
- Møller, Adelheid, fru, Favnsbøl
- Møller, Mathias, gårdejer, Borg
- Nielsen, Ove Skade, lærer, Skærbæk
- Nielsen, Verner, lærer, Høruphav
- Nørgaard, Anker, redaktør, Vojens
- Olsen, Aage Kamp, kørelærer, Vojens
- Ottosen, Dagmar og Jon, overlæge,
Hoptrup
- Petersen, Christian, gårdejer,
Bylderup Bov
- Petersen, H. Valter, advokat,
Toftlund
- Petersen, Jan Uwe, lærer, Haderslev
- Petersen, Knud Schmidt, gårdejer,
Vojens
- Petersen, P. A., gårdejer, Åbenrå
- Prenter, Regin, dr. theol.,
Branderup J.
- Rerup, Holger, pedel, Felsted
- Revsbæk, Morten, sognepræst,
Moltrup
- Rohweder, Jürgen, dr., Glückstadt
- Salomonsen, Marie, pens. forstander,
Løgumkloster
- Scherrebeck, Frede, fabriksarbejder,
Sdr. Vilstrup

Schulz, Peter, lærer, Frifelt
Skrunsager, Christine Kloppenborg,
Kanekærhus
Sparekassen Bredebro, Bredebro
Strann, Ida, fru, Varnæs Søndermark
Sørensen, Helga, gårdejer, Hajstrup
Terp, Hans N., gartner, Notmark
Thomsen, Ingolf, redaktør, Dybbøl

Thomsen, Viggo Vandkær,
skoleinspektør, Lysabild
Thysen, Broder, gårdejer, Lundsgård
Uhd, Søren, gårdejer, Forballum
Vogensen, Ole, advokat, Åbenrå
Zachariassen, Eva, fru, Åbenrå
Østergård, Lizzie, fru, Gråsten
Ålling, L., gårdejer, Selskær